

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

Qolyozma huquqida

**«XUQUQSHUNOSLIK, O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
KONSTITUTSIYASI» fanidan**

**MA'RUZA MATNLARI
(1-qism)**

TOSHKENT – 2005

«MAQULLANGAN»

**«Huquqshunoslik» kafedra majlisida
muxokama qilingan va maqullangan
Kafedra mudiri _____ dos.Hakimov R.T
(majlisining __-sonli bayonnomasi
«__» _____ 2005 y.)**

Taqrizchilar:

**Xakimov R.T. yu.f.n. - «O'zbek Xalqaro xuquq Assotsiatsiyasi» Raisi.
Tursunov Y.T.yu.f.n.- TDIU. «Xo'jalik va mexnat xuquqi kafedrası»
dotsenti.**

Ma'ruzalar matnini yangi talablar asosida qayta tayyorladilar:

**Qosimbekova S.M., Qurbonova D.A., Yakubova J.A., Ergasheva
H.Q., Ishonxojayev S.A. –« Huquqshunoslik» kafedrası katta
o'qituvchisilari.**

**(« Xuquqshunoslik, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi»
(ma'ruzalar matni- 1-qism.). - T.: TDIU, 2005, 115-bet.**

1-Mavzu. Davlat va xuquq xaqida asosiy tushunchalar.

Reja:

- 1. Davlat va xuquq asoslarida davlatning kelib chiqishiga doir nazariyalar.**
- 2. Davlat tushunchasi va uning belgilari.**
- 3. Davlat shakllari, funksiyalari.**
- 4. Xuquq, uning belgilari va vazifalari.**
- 5. Xuquqiy davlat tushunchasi, uning belgilari.**
- 6. Davlat xokimiyatini amalga oshirish mexanizmi.**

1.1. Davlat va xuquq asoslarida davlatning kelib chiqishiga doir nazariyalar.

Davlat va xuquq asoslari fani nazariy va metodologik fandır. Bu fan davlat va xuquqning umumiy konuniyatlarini nazariy jixatdan umumlashtiradi, yurisprudensiyaning asosiy tushunchalarini va metodlarini ishlab chiqadi. Bu fan barcha ijtimoiy va yuridik fanlar bilan chambarchas bog'lik. Davlat va xuquq masalasini faqat yuridik fanlar o'rganibgina qolmasdan, balki barcha ijtimoiy fanlar ham o'rganadi. Chunki kishilar, faoliyatining turli soxalari xuquq bilan tartibga solinadi.

Har qanday fan o'z predmetiga va uni egallash uslubiga ega bo'lganidek, davlat va xuquq nazariyasining ham o'z predmeti mavjud. Bu fanning predmeti davlat va xuquqning kelib chiqishi, rivojlanishi va xarakatda bo'lishining eng umumiy qonuniyatlaridan iborat. Davlat jamiyat rivojining muayyan bosqichida yuzaga kelgan. U o'zining shakllanishida va rivojlanishida uzoq va murakkab yo'lni bosib o'tgan. Jamiyat rivojining dastlabki bosqichlarida davlat yetarlicha rivojlanmagan siyosiy xodisa bo'lgan. Bunday davlat, zo'rlik va majburlashga asoslangan.

Davlat va xuquqning kelib chiqishi to'g'risidagi masala ko'p asrlar davomida kuplab mutafakkur faylasuflar, xukukshunoslar, iktisodchilar va tarixchilarni o'ylantirib kelgan. Davlat va xuquqning kelib chiqishida undan ortiq nazariyalar bor. Shularning ayrimlarini ko'rib chiqamiz.

1. Teologik nazariya – bunda davlatning Xudo tomonidan yaratilganligini o'qtiradilar davlat va xokimiyat Xudoniki degan qoidani ilgari suradilar. Masalan: Abdulqodir O'da yozishicha, shariat uch nuqtai nazardan qonundan farqlanadi:

Birinchiidan, qonun inson tafakkuri va ijodining maxsuli bo'lsa, shariat yaratuvchi tomonidan yuborilgan. Qonun xar doim o'zgarib tursa, shariat o'zgarish va zavoldan uzoqdir.

Ikkinchiidan, qonun jamiyat tomonidan uning xayotini tartibga solish va extiyojlarini qondirish uchun yaratilgan bir kator qoidalar sifatida

jamiyat o'zgarishi bilan o'zgarib turadi. Lekin shar'iy qonunlar umumiy moxiyatga ega bo'lgani uchun o'zgarishni qabul qilmaydi.

Uchinchidan, qonun jamiyat tomonidan uning urf-odatları, rasmlari va tarixiga muvofiq yaratiladi. Shuning uchun qonun jamiyatdan keyin yuzaga kelib, uning taraqqiyotiga bog'lik bo'ladi. Qonunni jamiyat yaratadi, jamiyatni qonun emas. Ammo Islom qonunchiligi jamiyat maxsul bo'lmay, jamiyatni shariat yaratadi, ya'ni jamiyat shariatning maxsulidir. O'daning ushbu xulosasi keng munozarali va baxsli masala hisoblanadi .

Bu nazariya qadimda paydo bo'lgan va o'rta asrlarda keng tarqalib hozirgi kunda ham teologik nazariya Islom davlatlarida qo'llaniladi.

2. Patriarxal nazariya tarafdorlari davlat kattalashib ketgan oiladan bevosita kelib chiqqan, monarx xokimiyati esa oilaning barcha a'zolariga raxbarlik qiladigan otadan meros bo'lib o'tgan deb hisoblaydilar. Bu nazariya Yunonistonda (qadimgi Rim davlatida paydo bo'lgan Aristotel asarlarida) asoslab berilgan.

Bu nazariyani ingliz sotsiologi, tarixchisi va xuquqshunosi Genri Men sistemaga solib ishlab chiqqan. Patriarxal nazariyada «Ota rozi – xudo rozi» zaylida ish tutadi.

3. Shartnoma nazariyasi. Bu nazariya XVII-XVIII asrlarda paydo bo'lgan. Gollandiyada ushbu nazariyani Gugo Grotsiy va Spinoza, Angliyada – Lokk va Gobbs, fransiyada – Russo, Rossiyada Radishchev rivojlantirgan. Shartnomani nazariyasiga ko'ra, dalat – ongli ijod maxsul, odamlar kelishgan axd natijasi. «Shartnoma nazariyasi» ga muvofiq davlat xokimiyati kishilarning uzaro birlashib ixtiyoriy shartlashganligining ifodasidir. Davlat – o'zaro kelishuv asosida va ongli tarzda birlashgan kishilar tashkiloti bo'lib, ana shu shartnoma asosida o'zlarining erkinliklari va xokimiyatning bir kismini davlatga beradilar.

4. Zo'ravonlik (bosqinchilik) nazariyasi (Q. Kautskiy, L. Gumplovich, CH. Dyuring)ga ko'ra, davlatning kelib chiqishi asosan zo'rlik xarakati, bir xalqning boshqa xalqni bosib olishi yetadi.

5. Psixologiya nazariyasi. Bunda davlat kelib chiqishida, insonlar o'z tabiatiga, biologik instinkt xususiyatlariga ko'ra boshkarilish, itoat etishga intilar emishlar. Ulardagi bu extiyoj faqat davlat mavjud bo'lgan takdirdagina qondirilarmish.

6. Irrigatsiya nazariyasiga ko'ra, davlatlarning kelib chiqishi, ularning shakllari Sharqda ulkan irrigatsiya inshootlarini qurish va ulardan foydalanish bilan bog'lik.

7. Sinfiy nazariya namoyandalari (Q. Marks, F. Engels, V.I. Lenin) fikricha, davlat iqtisodiy sabablar – ijtimoiy mexnat taqsimoti, qo'shimcha maxsulot va xususiy mulkning paydo bulishi, jamiyatning qarama-qarshi sinflarga ajrilishi tufayli kelib chiqqan. V.I. Lenin «Davlat va revolutsiya»

asarida davlatni sinflarni keltirish organi emas, balki sinfiy xukmronlik organi, bir sinfning boshqa sinfni bostirish quroli, bir sinfning boshqa sinf ustidan xukmronlikni ta'minlash mashinasi deb xisoblangan. Bu nazariyaning natijasida sinfiy xukmronlik o'rnatish maqsadida repreziyalar bo'lib ziyolilarni yo'q qilgan.

1.2. Davlat tushunchasi va uning belgilari.

Davlatchilik tarixida uni qanday tushunish lozimligini aniqlashni Aflotun va Arastudan boshlash maqsadga muvofiqdir. Ular tasavvuriga ko'ra, davlat siyosiy aloqalar vositasida muayyan bir tarzda birlashgan va q'zaro bog'lik odamlar jamoasidir. "Insonning o'ziga o'xshagan va ozod kishilar ustidan xukmronligini o'rnatuvchi xokimiyat" shu aloqalar asosini tashkil etadi, deb xisoblardilar.

Ma'lumki, iqtisodiyotning rivojlanishi muayyan darajaga yetib, ijtimoiy ne'matlarni teng taqsimlashning avvalgi tizimi yashay olmay qolgan hamda jamiyatning bundan keyingi rivoji uchun Shark jamiyatida bo'lganidek, siyosiy soxada yoxud Ovrupadagidek siyosiy va iqtisodiy soxada boshqaruv bilan shug'ullanadigan elitar qatlamni ajratish zaruratga aylanganda davlat dunyoga keldi. Bu-jamiyatni tabaqalashishga olib keldi va shunda dastlab (ibtidoiy jamoa tuzumi) jamiyatning barcha a'zolariga tegishli bo'lgan xokimiyat siyosiy mazmun kasb etdi, ya'ni u eng avvalo imtiyozli ijtimoiy guruxlar, sinflar manfaatiga xizmat qila boshladi. Binobarin, davlatning paydo bo'lishi xamisha ommaviy xokimiyatning mazmunini o'zgartirib, siyosiy xokimiyatga aylanishi bilan bog'lik.

"Davlat-siyosiy xokimiyat tashkiloti bo'lib, muayyan xududda turli sinfiy, umuminsoniy, diniy, milliy va boshqa manfaatlarni amalga oshirishga ko'maklashadi". Davlat keng ma'noli tushuncha bo'lib, uning moxiyati uning faoliyatining mazmunini tashkil etadi. Davlatni uning faoliyati bilan aralastirmaslik kerak. Davlat faoliyati uning muayyan voqeylik sifatida namoyon bo'lishidir. Har bir davlat yoki bu jamiyatda tutgan o'rniga qarab o'z moxiyatiga ega bo'ladi. Davlatning moxiyatini aniqlashda shakl va mazmun jixatiga e'tibor berish zarur:

Xar kanday davlat-siyosiy xokimiyat tashkiloti. Bu masalaning shakliy tomoni.

Davlat kimning manfaatlariga xizmat qiladi. Bu masalaning mazmun jixatidan.

Davlatning moxiyatini tushunishda 3 asosiy nazariy yondashuv mavjud:

- 1) ijtimoiy – bunda umumiy muammolar va ishlarni xal etish vositasi, u xukmdorlar va xalqning o'zaro munosabatini tartibga soladi;
- 2) sinfiy – bunda davlat sinflarning paydo bo'lishi bilan yuzaga kelgan va

sinfy kurash bir sinfning boshqasini bostirish quroli;

3) siyosiy – xuquqiy – bunda davlat jamiyatning va davlatning o'zining xayotini tashkil etuvchi xuquq manbaidir.

Davlatning mohiyatida uchala yondashuvda xam muayyan asos bor. Lekin, bir nazariy qarashni, ikkinchisidan ustun qo'yilganda yanglishuv (xukmronlik) bo'ladi.

Davlat – butun mamlakat miqyosidagi xokimiyatning maxsus boshqaruv va majburlov apparatiga ega bo'lgan, barcha uchun majburiy qonunlar chiqaradigan va suverentetga ega bo'lgan tashkilotdir.

Davlat – bu butun jamiyatni birlashtirib turuvchi, boshqaruvning xamda fuqarolar xuquq va erkinliklarini ximoya qilishning maxsus apparatiga ega bo'lgan, shuningdek xuquq normalarini yaratishga qodir bo'lgan xokimiyatning xududiy tashkiloti.

«Davlat-muayyan xududni ishg'ol etgan va yagona xokimiyatga uyushgan xalqdir; davlat–insonning yashash qoidasi shakli, kishilar o'rtasidagi psixologik aloqa; davlat absalut ruxning mujassami.» (Gegel). □

Davlat jamiyatga, mamlakatga va xalqqa aloqador. U jamiyatdan, xalqdan tashqari yashamaydi. Davlatga ta'rif berishda uning turlari va shaklini e'tiborga olish lozim. Davlat bir necha ming yillardan beri rivojlanib, o'zgarib keladi.

Yurtboshimiz I.A. Karimov ta'biri bilan aytganda, «xar bir davlat – betakror ijtimoiy xodisadir. U xar kaysi xalq tarixiy va ma'naviy tarakkiyotning xosilasidir, uning o'ziga xos, uziga mos madaniyati rivojining natijasidir». Uzbekiston uchun fuqarolik jamiyati – ijtimoiy makon. Bu makonda qonun ustuvor bo'lib, u insonning o'z-o'zini kamol toptirishga monelik qilmaydi, aksincha yordam beradi. Shaxs manfaatlari, uning xuquq va erkinliklari to'la darajada ro'yobga chiqishiga ko'maklashadi.

Davlat – bu butun jamiyatni birlashtirib turuvchi, uning bir me'yorda ishlashini ta'minlaydigan, jamiyat nomidan ish ko'radigan maxsus boshkaruv, majburlov apparatiga ega bo'lgan tashkilotdir.

Davlat jamiyatning siyosiy tizimiga kiruvchi boshqa tashkilotlardan bir qator o'ziga xos belgilari bilan farq qiladi. Davlatning belgilari xaqida turli talqinlar mavjud. F.Engels o'zining «Oila, xususiy mulk va davlatning kelib chiqishi» degan asarida davlatning asosiy belgilari sifatida axolining xududiy bo'linishi, ommaviy xokimiyat hamda soliqlar tizimining tashkil etilishini ko'rsatib o'tgandi. Shuningdek, G.F.Shershenevich ham shunga o'xshash uch belgi:

A) odamlarning birlashuvi;

B) ular ustidan xuquqmronlik qiluvchi xokimiyat;

V) shu xokimiyat ta'siri doirasidagi xudud.»ni sanab o'tgan.

Xozirgi kunda davlatning umumiy e'tirof etilgan quyidagi asosiy belgilarini ko'rsatish mumkin:

1. Davlat o'z davlat chegaralari doirasida fuqarolik belgisi bo'yicha birlashgan butun jamiyatning, butun axolining yagona vakili sifatida maydonga chiqadi;
2. O'ziga xos ommaviy xokimiyat – davlat xokimiyatining mavjudligi, ya'ni xokimiyat va boshqaruv apparatining, majburlash apparatining borligi;
3. Axolining xududlar bo'yicha uyushganligi (fuqarolarning davlat chegaralari doirasida, muayyan ma'muriy-xududiy birliklarda yashashi).
4. Davlat-suveren xokimiyatning yagona soxibidir;
5. Davlat yuridik kuchga ega bo'lgan va xuquq normalarini aks ettiruvchi qonunlar va ularga asoslanib chiqariladigan xujjatlarni qabul qiladi;
6. Davlat-qonuniylik va xuquq tartibot posboni bo'lishga maxsus da'vat etilgan xuquqni muxofaza qilish (jazolash) organlari (sud, prokuratura, ichki ishlar organ va boshqalar) ga ega bo'lgan yagona tashkilot.
7. Faqat davlatgina o'z mudofaasi, suvereniteti, xududiy yaxlitligi va xavfsizligini ta'minlovchi qurolli kuchlar xamda xavfsizlik organlariga ega bo'la oladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan birgalikda olingan davlat belgilarining jami jamiyat siyosiy tizimida davlatning aloxida o'rin va yetakchi rolini to'la izoxlaydi. Bunda albatta xar bir tarixiy davrda, turlicha ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda davlatning bu belgilari xam ichki mazmunni, xam tashki ko'rinishi bilan farq qilishini xisobga olish zarur.

1.3. Davlat shakllari va funksiyalari.

Davlat shakli deganda, davlatdagi siyosiy xokimiyatni uyushtirishning uch asosiy belgilari tushuniladi. Bular:

Boshqaruv shakli, davlat tuzilishi shakli va siyosiy idora usuli

Boshqaruv shakli-muayyan davlatda xokimiyatni uyutirish usulining majmuidir. Bu ta'rifni yanada aniqlashtirsak, u oliy davlat xokimiyatini tashkil etish, ayni paytda davlatning oliy va markaziy idoralari, mazkur idoralar tarkibi, vakolatlari, paydo bo'lish tartibi, shuningdek, ularda xalqning ishtirok etish darajasi, mazkur idoralar vakolatlarining muddatini nazarda tutadi. Insoniyatga davlat boshqaruvining azaldan ma'lum bo'lgan:

- a) Respublika–lotincha so'zdan olingan bo'lib, (jamo'ish) shaklida davlat xokimiyatini axoli muayyan muddatga saylab qo'yadigan idoralar amalga oshiradi. Yangi davrda respublikaning parlamentar va prezidentlik turlari paydo bo'lgan.

- b) Monarxiya – yunonchadan olingan bo'lib, (monos-bir, arxe-xokimiyat), «yakkaxokimlik»; «yakkaxukumronlik»□ kabi ma'nolarni anglatadi.

Monarxiya – cheklangan, ya'ni konstitutsiyaviy (dualistik va parlament)

monarxiya va cheklanmagan (mutlak) monarxiya bo'lishi mumkin. Kadimgi Yunon faylasufi Arastuning fikricha, «oliy xokimiyat yakka shaxs tomonidan amalga oshirilganda monarxiya, cheklangan shaxslar guruxi tomonidan amalga oshirilganda respublika, barcha xalq tomonidan amalga oshirilganda demokratiya bo'ladi»

Tuzilish shakli: Davlat tuzilishi davlat shaklining muxim bir turidir. Davlat tuzilishi shu davlat oldida turgan vazifalar va maqsadlar bilan belgilanadi. Unga uch narsa ta'sir etadi:

- 1) Muayyan davrda jamiyat va davlat oldida turgan iqtisodiy vazifalar va siyosiy maqsadlar;
- 2) Davlatdagi millatlarning soni va o'zaro munosabatlari;
- 3) Davlat xududining katta kichikligi.

Davlat tuzilishi-davlatning ma'muriy-xududiy tuzilishi, uning bo'laklari, markaziy organlari, bu organlarning joylardagi maxalliy organlari bilan o'zaro aloqalarining xususiyatlaridan iborat.

Milliy davlat tuzilishi-davlatning tuzilishi, uning ma'muriy –xududiy bo'linishi, davlat bilan uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, davlat va uning tarkibiy qismlarining xuquqiy xolati, ularning vakolatlaridan iborat.

Davlat tuzilishi:

a) oddiy – unitar; (fransuzcha – unitaire-yagona, degani) davlat oddiy va yaxlit davlatdir. Markaziy xokimiyat maxalliy idoralari ustidan nazoratning qay turini amalga oshirishiga qarab unitar davlatlar markazlashgan va markazlashmagan turlarga bo'linadi.

b) murakkab – federativ (lotincha-feodus-ittifik degani) davlat bo'lib, uning subyektlari davlat mustakilligiga ega bo'ladi. Federatsiyalarning ikki turi ittifoq va avtonomiya mavjud.

Konfederativ-davlatning muayyan ittifoqi bo'lib, iqtisodiy, siyosiy, xarbiy maqsadlar uchun shartnoma va bitim asosida tuziladi.

Milliy davlat tuzilishi ma'lum prinsiplar asosida amalga oshiriladi:

-millatlarning suverenligi va teng xuquqliligi;

-millat va elatlarning erkin, ozod rivojlanishi;

-baynalmilallik, millatlarning xamkorligi, do'stligini ta'minlash.

Bu prinsiplar har bir milliy davlat tuzilishiga asos bo'lishi kerak.

Siyosiy idora usuli:

Siyosiy rejim tushunchasini keng ma'noda talqin qilganda, jamiyatning umuman siyosiy xayoti va siyosiy tizimi xodisalari siyosiy rejimga taalluqliligini bildiradi.

Siyosiy rejimni tor ma'noda tushunish esa uni faqat davlat xayoti va davlat

bilan cheklab ko'yadi. Siyosiy rejimni bu ma'noda tushunish davlat shaklining boshqa ikki elementi-boshqarish shakli va davlat tuzilishi bilan uzviy bog'liqdir.

Siyosiy rejim quyidagicha:

- a) demokratik;
- b) gayridemokratik bo'lishi mumkin.

Davlat funksiyalari- davlatning muayyan umuminsoniy va sinfiy mohiyati xamda ijtimoiy makomidan kelib chiqadigan maqsadlarga erishish uchun, uning oldida turgan vazifalarni amalga oshirishga oid faoliyatining asosiy yo'nalishlaridir.

Davlat funksiyalari:

- a) faoliyat soxalari bo'yicha (tashqi va ichki);
- b) amal qilish davomiyligi buyicha (doimiy va muvaqqat);
- v) ijtimoiy axamiyatiga ko'ra (umumiy va aloxida);
- g) amalga oshirishning xuquqiy shakllari buyicha (xuquq ijodkorligi, boshqaruv, sudlov) bo'ladi.

Davlat funksiyalarining asosiy xususiyatlari quyidagilar bilan belgilanadi:
-funksiyalar davlatning mohiyati va ijtimoiy maqomi bilan bevosita bog'lik.

-ular o'zgaruvchan tabiatga ega, davlatning shakllanishi, mustaxkamlanishi va rivojlantirilishiga yo'naltirilgan.

1.4. Xuquq, uning belgilari va vazifasi.

«Xuquq» iborasi kundalik xayotimizda ko'p qullaniladigan tushuncha bo'lib, «xaq», «xaqiqat» so'zlaridan olingan. Xozirgi kunda xuquq quyidagi ma'nolarda qullaniladi:

Birinchiidan, muayyan jismoniy yoki yuridik shaxsning xuquqi.

Ikkinchiidan, xuquq xamma uchun majburiy bo'lgan, davlat tomonidan o'rnatiladigan va bajarilishi ta'minlanadigan, muxofaza qilinadigan qoidalar, me'yorlar majmuidir.

Uchinchiidan, xuquq ijtimoiy Fan soxalaridan birining nomi bo'lib, davlat va xuquq xaqidagi ilmlarni o'zida mujassamlashtiradi.

Aflotun va Arastu fanga siysiy xuquq tushunchasini kiritgan va uni tabiiy xamda shartli xuquqlarga ajratgan.

«Siyosiy xuquq-tabiiy xuquq va shartli xuquq qismlaridan iborat.

Tabiiy xuquq tan olish yoki tan olmaslikdan kat'i nazar xamma joyda bir xil axamiyatga ega bo'lgan qoidalardir.

Shartli xuquq-insonlar tomonidan ularning xoxish-irodasiga ko'ra o'rnatiladigan qoidalar majmuidir.

Qadimgi Rim mutafakkirlari xuquqni yaxshilik, xalol yashash, xar kimga o'ziga munosibini berish, uzgalarga zarar yetkazmaslik, ezigulik va adolat san'atidir, deb ta'riflaydi.

Sharq mutafakkiri, qomusiy olim Abu Nosr al-Farobiy xuquqni fozil odamlarning xaqiqiy baxtga erishish vositasi deb tushungan. Xuquq, uning fikricha, mamlakatda tinchlikni ta'minlash, xavfsizlikni ta'min etish, taraqqiyotga shart-sharoit yaratish, ijodiy mexnatga imkon yaratish vositasidir. Xuquq—extirolarni jilovlash vositasidir. Xuquq—insonni asrash, avaylash qurolidir.

Xuquq xaqida yuridik adabiyotlarda turlicha ta'rif berilgan:

«Xuquq - bu davlat tomonidan o'rnatiladigan yoki ma'qullanadigan va qo'riqlanadigan, xamma uchun majburiy bo'lgan yashash qoidalaridir.

Xuquq ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi regulatoridir»□

«Xuquq-davlat tomonidan belgilangan yoki ruxsat etilgan va uning kuchi bilan ximoya qilinadigan umummajburiy xulq-atvor qoidalari tizimi»□ dir.

Xuquqni zamon talablari asosida to'g'ri tushunish Amaliy faoliyat uchun g'oyat muxim va zarurdir. Shu bois xuquqqa davlat arboblari xam katta e'tibor berib, uni tushunishga o'z munosabatlarini ifodalaydilar. Xususan, Ozbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov xuquqqa shunday ta'rif bergan: «Xuquq ijtimoiy xamjixatlik va kelishuvga asoslangan ijtimoiy tartib-intizomga erishish, erkinlik, adolatparvarlik va tenglikni vujudga keltirish vositasi» dir

Xuquq paydo bo'lishining asosiy belgilarini A.Saidov bilan U.Tojixanov «Davlat va xuquq nazariyasi» darsligida quyidagicha ko'rsatgan:

Xuquqning birinchi belgisi-uning ijtimoiyligidir.

Xuquqning ikkinchi belgisi-uning normativ xususiyatga egaligidir.

Xuquqning uchinchi belgisi-uning majburiyligidir.

Xuquqning to'rtinchi belgisi-uning rasmiyligidir.

Xuquqning beshinchi belgisi-uning muayyan jarayon ekanligidir.

Xuquqning oltinchi belgisi-uning shaxsiylashtirilmaganligidir.

Xuquqning yettinchi belgisi-uning institutsiyaviyligidir.

Xuquqning sakkizinchi belgisi-uning obyektivligidir.

Xuquqiy adabiyotlarda uning boshqa belgilari xam ko'rsatilgan. Masalan: X.B.Boboyev, X.T.Odilkoriyevlar «Davlat va xuquq nazariyasi» darsligida xuquq tushunchasini tashkil etuvchi quyidagi asosiy belgilarni ko'rsatishgan:

- 1.Xuquqning barcha uchun majburiyligi;
- 2.Xuquqning qonun va boshqa aniq shakllarda ifodalangan bo'lishi;
- 3.Xuquqning davlat tomonidan o'rnatilishi, muxofaza qilinishi;
- 4.Xuquqning ijtimoiy tartib-intizom, erkinlik, adolatparvarlik, tenglikni ta'minlash vositasi ekanligi;
- 5.Xuquqning subyektiv va obyektiv xuquqlarga bo'linishi va subyektiv xuquqlar orqali xarakat qilishi;
- 6.Xuquq extirolarni jilovlash vositasi ekanligi.

Mazkur belgilarning majmui xuquq xaqida to'laroq tushunchaga ega bo'lish imkonini beradi.

Xuquqning mohiyatiga kelsak, xuquqning insoniyat uchun xizmat qilishi bilan belgilanadi. Shuning uchun xuquqning mohiyatini aniqlash uchun uning kimga xizmat qilishini, kimning irodasini ifodalashini aniqlash zarur. Xuquq funksiyalari-ijtimoiy munosabatlarga yuridik ta'sir etishning asosiy yunalishlari bo'lib, ularning mazmuni xuquqning mohiyati va jamiyat xayotidagi ijtimoiy vazifasi bilan belgilanadi.

Xuquq quyidagi funksiyalarni bajaradi:

Birinchiidan, xuquq normal tashkiliy-mexnatni, jamiyatning ishlab chiqarish faoliyatini, normal iqtisodiy axborot ishlab chiqarishni, maxsulot iste'moli va ayrboshlashni tartibga solish funksiyasini bajaradi.

Ikkinchiidan, xuquq davlat tuzimini, jamiyatning ijtimoiy tuzilishini, iqtisodiy xayotning tashkil etilishini, ma'lum sotsial guruxlarning xukmronligini, mafkura asoslarini, dexqon jamoalarining, jamiyatning boshqa a'zolarining xayoti, erkinligi, mulkini qo'riqlash funksiyasini bajaradi.

Uchinchiidan, xuquq jamiyatdagi qarama-qarshiliklarni va boshqa ijtimoiy ziddiyatlarni yumshatadi. Bu uning gumanistik funksiyasidir.

Turtinchiidan, xuquq bir qator zaruriy prinsiplarni va yurish-turish qoidalarini, ruxiy va axloq qoidalarini ijtimoiy ongga singdiradi. Bu uning mafkuraviy funksiyasidir.

Beshinchiidan, xuquq yosh avlodni, jamiyatning xayotiy maqsadlarini, ijtimoiy xayot ideallarini, axloqiy va xuquqiy qadriyatlarni o'zlashtirishga tayyorlaydi. Bu uning tarbiyaviy funksiyasidir.

1.5.Xuquqiy davlat tushunchasi.

Xuquqiy davlat – xuquqning xukmronligi va qonunning ustuvorligi, xokimiyat vakolatlarining bo'linishi, sudning mustaqilligi, inson xuquqlari va erkinliklari ta'minlanadigan, xuquqni muxofaza etuvchi idoralar ishi samarali bo'lgan xaqiqiy xalq xokimiyati, yuqori darajadagi siyosiy-xuquqiy madaniyatga erishgan demokratik davlatdir. Xuquqiy davlatning quyidagi bir qator asosiy belgilari mavjud:

1.Xuquqning xukumronligi;

2.Konstitutsiya va qonun ustunligi.

3.Inson xuquqlari va erkinliklariga rioya etish, ularni ximoya qilish va ta'minlash.

4.Davlat va fuqarolarning o'zaro ma'suliyati.

5.Xokimiyat vakolatlarining bo'linishi.

6.Sudning mustakilligi.

7.Xuquqni muxofaza qiluvchi organlarning samarali ishlashi.

8.Xuquqiy madaniyatning yuksak darajasi.

9. Demokratiyaning rivojlanishi va takomillashuvi.

Jamiyatda xuquqiy davlatning roli quyidagilarda ifodalanadi:

1. Jamiyatda faoliyat kursatuvchi demokratik institutlarning rivojlanishi va barqarorligini rag'batlantira oladigan xuquqiy xujjat chiqarish va joriy etish.

2. Fuqarolarning xuquq va erkinlarini muxofaza qilish, ularning ijtimoiy ximoyalanganligiga doir amaliy choralar qabul qilish.

3. Fuqarolarning xuquq va erkinliklariga tajovuz qiluvchi mansabdor shaxslarni tegishli shaklda xuquqiy javobgarlikka tortishning xuquqiy mexanizmlarini ishlab chiqish va joriy etish.

Jamiyat xayotida xuquqiy davlat quyidagilarni ta'minlaydi:

- davlat mexanizmining barcha bo'g'inlari aniq va bir maromda ishlashini;
- xuquqiy davlat organlari faoliyatida xuquqiy ijodkorlik va xuquqni qo'llashning samaradorligi;
- xokimiyat vakolatlarini taqsimlash prinsiplarini turmushga joriy etishni;
- davlat – xuquqiy va siyosiy institutlarni barqarorligini;
- erkin bozor iqtisodiyotini.

Xuquqiy davlat barqarorligining xuquqiy asosi – jamiyatda fuqarolarning irodasiga, ularning xuquq va erkinliklarining ximoyalanganligiga asoslangan qonuniylik va xuquqiy tartibotning mustaxkamligidir.

Xuquqiy davlat barqarorligining siyosiy asosi – siyosiy plyuralizmga asoslangan demokratik siyosiy tizimning mavjudligi va barqaror faoliyat ko'rsatishidir.

Xuquqiy davlat barqarorligining ijtimoiy asosi – axolining davlat tomonidan teng ximoyalalanishida ko'rinadi.

Xuquqiy davlat barqarorligining iqtisodiy asosi – erkin tadbirkorlikka va xilma-xil mulk shakllarini rivojlantirishga qaratilgan bozor munosabatlarining mavjudligidir.

Insonparvar xuquqiy davlatning belgilari:

1. Konstitutsiya va qonunning ustuvorligi.
2. Davlat xokimiyati tizimining taqsimlanish prinsipi.
3. Insonning xuquq va erkinliklariga rioya etish va ularni ximoyalalanishi.
4. Oliy qadriyat sifatida inson xuquq va erkinliklarini joriy etish shart-sharoitlarning yaratilishi.
5. Demokratlilik.
6. Siyosiy va xuquqiy madaniyat darajasini yuksalishi.
7. Adolatli fuqarolik jamiyatini yaratilishi.
8. Sud – xuquqiy isloxotlarining o'tkazilishi.
9. Sudning mustaqilligi.
10. Xokimiyat vakolatlarini taqsimlash va xuquqiy davlat tizimini yaratish maqsadida qonunlarni chiqarish va takomillashtirish.

Yurtboshimiz I.A. Karimov ta'бири bilan aytganda xuquqiy davlatning asosiy belgisi barcha fuqarolarning qonun oldida tengligi, konstitutsiya va qonunlarning ustunligini ta'minlashidir.

1.5 Davlat xokimiyatini amalga oshirish mexanizmi

Davlatga o'z xokimiyatini amalga oshirish imkonini beruvchi tashkiliy-moddiy kuch davlat mexanizmidir. Mexanizm davlatning nimadan tashkil topganligini ko'rsatuvchi tarkibiy va predmetli ifodasidir. Mexanizm davlatning doimiy amal qilishi, faoliyatining ifodachisidir.

Davlat mexanizmi – davlat xokimiyatini amalga oshiradigan, jamiyatga davlat rahbarligini ta'minlovchi davlat tashkilotlari tizimidir.

Yuqoridagi ta'rif davlat mexanizmiga xos bo'lgan quyidagi xususiyatlarni belgilab olish imkoniyatini beradi.

Yaqin o'tmishda davlatning vazifasi beistisno uyushgan zuravonlikdan iborat deb qaralar, lekin uni umumfarovonlikni ta'minlash mexanizmi sifatida xech kimning xayoliga kelmas edi.

1. Davlat mexanizmi boshqaruv bilan maxsus shug'ullanuvchi ishlardan iborat;
2. Davlat mexanizmi idoralar va muassasalarning murakkab tizimidan iborat;
3. Davlat maxkamasining barcha bo'g'inlari faoliyati tashkiliy va moliyaviy vositalar bilan majburiy ta'sir yo'li bilan xam ta'minlanadi;
4. Davlat mexanizmi o'z fuqarolarining qonuniy manfaatlarini va xuquqlarini ishonchli tarzda kafolatlash va muxofaza qilishga da'vat etilgan.

Davlat mexanizmining tuzilishi va uning faoliyati obyektiv tamoyillar asosida amalga oshiriladi. Bu esa, jamiyatni davlat yo'li bilan boshqarishning eng yuksak obyektivligini ta'minlaydi. Eng muxim tamoyillardan biri xokimiyatning bo'linishi tamoyilidir (qonun chikaruvchi, ijro etuvchi, sud xokimiyati).

Davlat maxkamasi (apparati) – davlat mexanizmining bir qismi bo'lib, davlat xokimiyatini amalga oshirish uchun xokimiyat vakolatlariga ega bo'lgan davlat organlari majmuidan iborat.

Davlat mexanizmi davlat maxkamasidan tashkari davlat muassasalari va davlat korxonalarini ham o'z ichiga oladi.

Davlat maxkamasi umumiy shaklda organlarning quyidagi ko'rinishlari tarzida namoyon bo'lishi mumkin:

1. Qonun chiqaruvchi xokimiyat organlari.
2. Ijro etuvchi xokimiyat organlari.
3. Sud xokimiyati organlari.
4. Davlatning maxsus organlari.

Davlat apparatining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- 1). U tegishli xodimlarning majburiy ijrosiga oid xuquqiy xujjatlarni chiqara oladi.
- 2). Ushbu xujjatlarni bajarishni ta'minlash uchun ishontirish, majbur etish, tarbiyalash, rag'batlantirish kabi tadbirlarni qullay oladi.
- 3). Ularni joriy etish ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Davlat idorasi-davlat apparatining tarkibiy bugini, nisbatan mustaqil kismidir. Davlat idoralari xilma-xildir. Ularni turli mezonlarga asoslanib bir qancha turlarga bo'lish mumkin:

- 1). Paydo bo'lishning manbaiga ko'ra-birlamchi va ikkilamchi idoralar;
- 2). Xududiy faoliyatining doirasiga ko'ra-respublika, viloyat, maxalliy o'zini-o'zi boshqarish idoralari;
- 3). Vakolatlarning tabiatiga ko'ra-umumiy vakolat idoralari, maxsus vakolat idoralari.
- 4). Xokimiyatni amalga oshirish tartibiga ko'ra –kollegial va yakka tartibdagi idoralar.

Faoliyatining tashkiliy-xuquqiy shakllariga ko'ra davlat idoralari qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi, xuquqni muxofaza qiluvchi, nazorat qiluvchi va farmoyish beruvchi idoralariga bo'linadi. Bu esa davlatning o'z vazifalarini amalga oshirish va qat'iy va barqarorligini, jamiyatda qonunchilik va xuquq tartibotni, xuquqiy davlat prinsiplariga ergashishni ta'minlaydi.

Davlat apparati quyidagi belgilari bilan davlatning boshqa tashkilotlaridan ajralib turadi:

-davlat apparati boshqaruv bilan shugullanuvchi aloxida fuqarolar guruxidir.

-davlat apparati davlat funksiyalarini bajarishga vakolatli bo'lgan o'zaro bo'ysu^uish yoki kelishishasosida bog'langan davlat organlari va muassasalari tizimidir.

-davlat apparati xalq irodasini amalga oshirish, o'z vazifasini bajarishi uchun zarur vositalar va majburlash qurollariga ega orgarlardir.

Davlat apparatining shakllanishiga, uning faoliyatiga shu jamiyat tarixiy taraqqiyotining xususiyati, iqtisodiy tⁱzumi, ijtimoiy muxiti va milliy an'analar ta'sir ko'rsatadi. Xar bir jamiyatda davlat apparati davlatning vazifalarini bajarish uchun tashkil etiladi va shu davlat xokimiyatini amalga oshiradi.

Davlatning xokimiyatning oliy va maxalliy vakillik organlari xam mavjud. Davlatning oliy vakillik organlari qonun chiqaruvchi xokimiyat funksiyasini bajaradi. Davlat xokimiyatining maxalliy organlari va maxalliy o'zini-o'zi boshq^qarish organlari vakillik xarakteriga ega bo'^oladi.

XULOSA.

Ma'lumki. Iqtisodiyot davlat va xuquqqa nisbatan birlamchi kuch,

davlat esa ikkilamchi kuch bo'lib maydonga chiqadi. Davlat iqtisodiyotning xosilasi, lekin paydo bo'lgandan keyin u ma'lum nisbiy mustakillikka ega bo'ldi. Jamiyat xayotida va uning iqtisodiy taraqqiyotida aktiv rol o'ynaydi. Davlat iqtisodiyotga nisbatan ijobiy va salbiy rol o'ynashi mumkin. Agar davlat o'z umrida o'tayotgan ishlab chiqarish munosabatlarini ximoya qilsa, o'z taraqqiyotiga to'sik bo'ladi. Agar davlat yangi ishlab chiqarish munosabatlarini rivojlantirishga yordam bersa, yangi, yanada progressiv jamiyatning iqtisodiy negizini barpo etishga intilsa, ijobiy ilg'or kuch bo'lib maydonga chiqadi.

Talabalar «Davlat va xuquq tug'risida»gi nazariy bilimlarini oshirishlari uchun ularga A.Saidov, U. Tadjixanov, Z.Islamov, X.Odilkoriyev, X.Boboyev va bir qancha xuquqshunos nazariyotchilar tomonidan yozilgan darsliklarni, o'quv qo'llanmalarni o'rganishni tavsiya etamiz.

Nazorat uchun savollar.

1. «Davlat va xuquq asoslari» fani xaqida tushuncha?
 2. «Davlat va xuquq asoslari» fani qanday vazifalarni bajaradi?
 3. Jamiyat nima?
 4. Davlat va xuquqning kelib chiqishida qanday shart-sharoitlar mavjud edi?
 5. Davlatning kelib chiqishi tug'risida qanday nazariyalar mavjud?
 6. Davlat va xuquqning umumijtimoiy mohiyati nima?
 7. Xozirgi davrda jaxon davlatlarining shakllari qanday?
- O'zbekiston Respublikasining davlat shakllarini aytib bering.
8. Davlat nazariyasi tug'risidagi fikrlar, ta'limotlarni talqin qiling.
 9. Davlat mexanizmi nima?
 10. Davlat xokimiyati nima?

GLOSSARIY

- Respublika – (lot. – umumiy ish) – davlatni idora qilish (boshkarish) shakli bo'lib, unda davlatni saylab kuyilgan kishilar boshkaradi.

- Unitar – (lot. Uniya – birlik) – yagona. Davlatning tuzilish shakli bulib, muayyan ma'muriy xududiy bulinishga ega buladi. Birok bu mustakil xududlar (tumanlar, viloyatlar, kontonlar) davlat suverenitetiga ega bulmaydi.

- Federatsiya – (lot. Ittifok, birlashma) – davlatning tuzilish shakli bulib, uning asosi – ikki yoki bir necha mustaqil davlatning bitta ittifoq davlatga birlashishdir.

- Konfederatsiya – (lot. – uyushma) – shartnoma asosida qat'iy muayyan maqsadlar yo'lida birlashadi.

- Syuzerenitet – frans., bir davlatning ikkinchi davlatga (vasallik)ga nisbatan ustuvorlik xukuki.

- Anarxiya – xokimiyatsizlik.
- Despotizm – zolimlik, zulmkorlik.
- Aksizdemokratik rejim – demokratik qoidalarga rioya etmaydi.

Adabiyotlar:

1. I.A. Karimov. “Yangicha fikrlash va ishlash – davr talabi.” T. 5. T., 1997.
- 2.. I.A. Karimov. “ Jamiyatimiz mafkurasi xalkni – xalk millatni millat kilishga xizmat etsin.” – T.: Uzbekiston, 1998.
3. I.A.Karimov “Vatanimizning tinchligi va xavfsizligi uz kuch kudratimizga, xalkimizning xamjixatligi va bukulmas irodasiga boglik” T..Uzbekiston 2004.
- 4.Uzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: Uzbekiston, 8.12.1992. (kiritilgan uzgartirish va kushimchalari bilan 2003.)
- 5 . Z. Islamov. “Общество, государство, право.” – T.1,2 – T. Adolat, 1997.
6. Z. Islamov. “Davlat va xukuk: Umumnazariy masalalari”. – T.: Adolat, 2000.
7. A. Saidov, U. Tojixonov. “Davlat va xukuk asoslari.” T.: - Uzbekiston, 1999.
8. A. Saidov, U. Tadjixanov, X. Odilkoriyev. “Davlat va xukuk asoslari”. Darslik. – T., Shark, 2002.
9. A.Saidov, U. Tadjixanov. “Davlat va xukuk nazariyasi” T. Adolat. 2001.
- 10.M.Mirxamidov, O.Xusanov, Z.Islamov. “Xukukshunoslik” ma’ruzalar matni. T... TDYUI. 2001.
11. “Uzbekiston Respublikasining mustakillik asoslari tugrisida”gi konuni 31.08.1991. Uzbekistonning yangi konunlari. T... Adolat. 5-son.
12. «Uzbekiston Respublikasining Mustakillik Deklaratsiyasi» 20.06.1990. Uzbekistonning yangi konunlari. T...Adolat. 4-son.
13. Uzbekiston Respublikasini mustakil deb e’lon kilish tugrisidagi murajaatnoma. 31.08.1991. «Xalk suzi» 1.09.1991.
14. A.B.Vengerov «Teoriya gosudarstva i prava» uchebnik. M-Новый юрист, 1998.
- 15.G.N. Manova «Teoriya gosudarstva i prava» uchebnik M. BEK. 1995.
16. N.I.Matuzova, A.V. Malko «Teoriya gosudarstva i prava» kurs leksii M. Yurist, 1997.
17. Konstitutsionnoye pravo Rossii (konspekt leksii v sxemax) –M «Prior-izdat.» 2004.
- 18.www.ostu.ru.

19. www.econ.asu.ru.in.
20. www.polit.susu.ac.
21. www.gov.uz.
22. www.edu.uz.

2-Mavzu. Ma'muriy xuquq asoslari

REJA

1. Ma'muriy xuquq tushunchasi.
2. Ma'muriy xuquq manbalari.
3. Davlat boshquruvi. Ma'muriy xuquq subyektlari.
4. Ma'muriy xuquqbuzarlik va ma'muriy jazo.

2.1. Ma'muriy xuquq tushunchasi.

Ma'muriy xuquq davlat boshquruvini amalga oshirish jarayonida kelib chiqadigan turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. "Ma'muriyat" so'zi lotin tilida boshquruv ma'nosini bildiradi. Ma'muriy xuquq O'zbekiston Respublikasi xuquqiy tizimining mustaqil tarmog'i sifatida ijtimoiy munosabatlarning amal quilishi, rivojlanishi va tuxtatilishini o'rgatadi.

Ma'muriy xuquq-ijro etuvchi xokimiyatning tashkil quilinishi va amal quilishi jarayonida, davlat boshquruvi faoliyatini amalga oshirish jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi xuquqiy me'yorlar majmuidir.

Ma'muriy xuquqning predmeti uning me'yorlari bilan tartibga solinadigan ana shu ijtimoiy munosabatlardir. Ma'muriy xuquqiy me'yorlarni davlat urnatadi. ular insonning xatti-xarakterini yo'naltirishga xizmat quiladigan oddiy xulq-atvor quoidalarini emas, balki xokimiyat ko'rsatmalaridir.

Demak, ma'muriy xuquq ma'muriy xuquqiy munosabatlarni tartibga soladi. Bu tartibga solish ma'muriy xuquqning me'yorlari orqali amalga oshiriladi.

Ma'muriy xuquq me'yorlari avvalo davlat boshquruvining prinsiplarini belgilab beradi. Bu me'yorlar davlat boshquruv organlarini tashkil etish tugatish masalalarini, ularning tizimini, maqsadi va vazifalarini, vakolatlar doirasini belgilab beradi. Ma'muriy xuquq me'yorlari jamoat tashkilotlari va fuqarolarning boshquruv sohasidagi xuquq xamda burchlarini, davlat apparatiga xizmatga kirish quoidalarini ma'muriy xuquq buzarliq sodir etganlik uchun ma'muriy javobgarlik, masalalarini, yul xarakati, savdo, o'quq ilish, oliy uquv yurtlariga test orqali kirish va u yerda ta'lim olish quoidalarini belgilab beradi.

Ma'muriy xuquq me'yorlari ma'muriy xuquq buzarlik sanaluvchi xatti

xarakterlar doirasini belgilab beradi va unday xarakterlar sodir etganlik uchun ma'muriy javobgarlik choralarini belgilaydi.

Xuquqning boshqatarmoqlari kabi ma'muriy xuquq uz me'yorlarining oddiy arifmetik yigindisi emas balki sistema, ya'ni ma'lum qoidalar asosida, bir tartibda belgilangan normalar yigindisidir.

Ma'muriy xuquq tomonidan tartibga solinadigan munosabatlarning ba'zilarini

quida kurb chikamiz. Bular:

1. Tashkiliy jixatdan biri ikkinchisiga buysunadigan davlat organlari urtasidagi munosabatlar (UzR Vazirlar Maxkamasi bilan vazirliklar, qumitalar, xokimliklar);
2. Biri-biriga buysunmaydigan davlat idora organlari urtasida munosabatlar (ikki vazirlik, ikki xokimlik);
3. Davlat idora organlari va ularga buysunadigan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar urtasidagi munosabatlar;
4. Davlat idora organlari va jamoat birlashmalari urtasidagi munosabatlar;
5. Davlat idora organlari va fuqarolar urtasidagi munosabatlar.

Demak, yuqoridagilarga asoslangan xolda aytadigan bulsak, - davlat bosh qaruv organlaining ijrochilik va farmoyish beruvchilik faoliyatining samaradorligini oshirishga qaratilgan tadbirlarning barchasi ma'muriy xuquq normalari yordamida amalga oshiriladi.

Ma'muriy xuquq me'yorlari bosh qaruv organlari, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarni tashkil etish, uzgartirish yoki ularni tugatish qoidalarini belgilab beradi.

Ma'muriy xuquq me'yorlari Uzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga asosan fuqarolarning xuquqlarini, masalan, davlat xizmatiga kirish va xizmatini utash xuquqini, davlat xizmatchilarining burch va majburiyatlarini aniqlab beradi, qurqoidalarni urnatadi va bu qoidalarning buzulganligi uchun javobgarlik belgilaydi (savdo, ovqat ilish, transport vositalaridan foydalanish va sh.k.)

Xuquqiy munosabatlarni ma'muriy-xuquqiy tartibga solish usulining uziga xosligi tomonlarning notengligi xisoblanadi: bir tomonning irodaisustidan xukmronlik qiladi, ya'ni bir tomon xamma vaqt davlat bosh qaruv organi buladi va u davlat nomidan farmoyish berish xuquqiga ega. Masalan, bir fuqarouyini sotmoqchi bulsa, ikkinchi tomonning, ya'ni sotib oluvchining roziligi kerak buladi. Agar vazirlik xuquqaromogidagi mulkni birinchi korxonadan ikkinchi korxonaga olib borish tugrisida buyruq bersa, birinchi korxonalarozi bulmasa xam buyruqni bajarishga majbur.

2.2. Ma'muriy xuquq manbalari.

Ma'muriy xuquqiy me'yorlari bulgan davlat xokimiyati organlari va davlat bosh qaruv organlarining xuquqiy vakolatlari ma'muriy xuquq

ning manbalari xisoblanadi.

Ma'muriy x u q u q ning asosiy manbai, Konstitutsiyamiz xisoblanadi. Konstitutsiyada davlat bosh q aruv organlarining x u q u q iy ma q omlari va ular faoliyatini tashkil etish asoslari, fu q arolarning asosiy x u q u q va majburiyatlari belgilab berilgan.

Konstitutsiyaviy q onunlar.

Joriy q onunlar.

Uzbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari.

Uzbekiston Respublikasining Vazirlar Maxkamasi q arorlari.

Uzbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik tugrisidagi Kodeksi. (1994 yil 22 sentabr).

Vazirliklar, idoralar, q umitalarning buyru q va q arorlari.

Maxalliy bosh q aruv organlarining farmoyish va q arorlari.

Davlat va nodavlat korxonalar (muassasalari) raxbarlarining buyru q lari.

Korxonalar bulinmalar raxbarlarining farmoyishlari.

Ma'muriy x u q u q konstitutsiyaviy, moliyaviy jinoyat, fu q arolik, mexnat kabi x u q u q soxalari bilan chambarchas bogli q .

Ma'muriy x u q u q 2 q ismdan iborat

1. umumiy.

2. maxsus

Umumiy q ism-ma'muriy x u q u q ning predmeti va tizimini, ma'muriy xuquqning subyektlarini, davlat bosh q aruvining shakli va usullarini ma'muriy ish olib borish q oidalarini, ma'muriy faoliyatda q onunning ustunligini ta'minlashning shakl va usullarini uz ichiga oladi.

Maxsus q ism- xal q xujaligining ayrim tarmo q larini, ijtimoiy- madaniy, ma'muriy-siyosiy faoliyatini xamda tarmo q lararo bosh q aruvni tash q il etish kabi maaslarni uz ichiga oladi.

2.3. Davlat bosh q aruvi. Ma'muriy x u q u q ning subyektlari.

Yuqorida ta'qidlanganidek, ma'muriy xuquq davlatni boshqarish jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

Davlat bosh q aruvi Uzbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida kursatilgan q uyidagi prinsiplar asosida amalga oshiriladi.

1. davlat bosh q aruvida xal q ning keng ishtirok etish;

2. demokratik markazchilik;

3. fu q arolarning tengligi;

4. q onuniylik.

Ma'muriy xuquqning subyeqtlari deganda davlat boshqaruvi jarayoni ishtirokchilari tushuniladi. Ma'muriy xuquqiy munosabatlar subyektlariga :

a) davlat organlari ;

b) mansabdor shaxslar;

v) korxonalar, tashkilotlar, muassasalar;

g) jamoat birlashmalari;

Davlat bosh qaruv organi - davlat bosh qaruv organlari va ularning mansabdor shaxslari tomonidan amalga oshiriladi.

Davlat organlari - davlat tomonidan tashkil etilib, davlat nomidan ishq uradilar va uning manfaatini qurqlaydi. Davlat bosh qaruv organlari davlat apparatining bir qismi bulib, uz burchlarini bajarish uchun davlat tomonidan farmoyish berish xuquqiga ega. Shuning uchun ular uz vakolatlari doirasida, faoliyat kursatish, xuquqiy aktlar qabul qilish va shu aktlarda kursatilgan qarovalarni bajarilishini ta'minlash uchun tashkiliy ishlar olib borishi mumkin.

Davlat bosh qaruv organlari xalq xujaligi, ijtimoiy-madaniy, ma'muriy-siyosiy soxalarda davlat vazifalarining amaliy bajarilishini tashkil etadi. Ular Prezidentga, xokimlarga va ular orqali xalq deputatlari kengashlariga buysunadi.

Davlat bosh qaruv organlarini tashkil etish va ular faoliyatini yulga qaruyish xuquqiy normalarda belgilanadi.

Davlat bosh qaruv organlarining qaruyidagi asoslarga kura tasnif qaruyilishi mumkin:

1. qaruyisi xududda faoliyat kursatish buyicha;
2. tashkil qaruyilinishiga kura;
3. vakolatning xarakteri va xajmi asosida;
4. raxbarlikni tashkil etish buyicha;
5. moliyaviy mablag bilan ta'minlash soxasida.

1. Qaruyisi xududda faoliyat qaruyisatishi buyicha davlat bosh qaruv organlari oliy, maxalliy va markaziy organlarga bulinadi.

Oliy organlar-Uzbekiston Respublikasi Prezidenti, Vazirlar Maxkamasi, Kora qaruyi alpigistonda Vazirlar Kengashi. Ular faoliyati butun Uzbekiston Respublikasi xududida yoki Q ora qaruyi alpigiston Respublikasi xududida tashkil etiladi. Bundan tash qaruyi ari, ular markaziy organlarning faoliyatini birlashtiradilar va ular ustidan nazorat urnatadi.

Markaziy organlar- vazirliklar, vazirlar, davlatq umitalari, Vazirlar Maxkamasi

qoshidagi tashkil qilingan organlar respublika miqyosida faoliyat kursatayotgan assosatsiyalar, banklar. Ularning xammasining faoliyati respublika mi qaruyi yosida buladi.

Maxalliy organlar- xokimlar, xokimiyatning bulim va bosh qaruyi armalari, korxonalarining, muassasalarining ma'muriyati. Maxalliy organlar viloyat tuman, shaxar mi qaruyi yosida faoliyat kursatadi.

2. Davlat bosh qaruv organlarining tashkil qaruyilinishiga kura: Prezident farmoniga kura tashkil qaruyilnadigan organlar; xokimlarning qaruyiqaroriga kura

tashkil q ilinadigan organlar; Vazirlar maxkamasi tomonidan tashkil q ilinadigan organlar; vazirliklar va davlat q umitalari, assosatsiya, korpariya, konsern; uyushma kompaniyalar tomonidan tashkil q ilinadigan organlar; respublika mi q yosida banklar tomonidan tashkil q ilinadigan organlarga bulinadi.

3. Vakolatning xarakteri va xajmiga kura: davlat bosh q aruv organlari umumiy vakolatli, soxalararo vakolatli, bir tarmo q buyicha vakolatli organlarga bulinadi. Umumiy vakolatli organga Prezident boshchiligidagi Vazirlar Maxkamasi, xokimlar boshchiligidagi xokimiyatlar, soxalararo vakolatli organga davlat q umitalari, bir tarmo q buyicha vakolatli organga vazirliklar kiradi.

4. Respublikani tashkil etish buyicha: bosh q aruv organlari kollegial organga (davlat q umitalari, assosatsiyalar, korparatsiyalar, uyushmalar, banklar, aksionerlik jamiyatlari) xamda yakka bosh q ariladigan organlarga (Vazirlar Maxkamasi, vazirliklar, xokimiyatlar, ularning bulim va bosh q armalari, korxonalarining, muassasalarining va tashkilotlarning raxbarlari)ga bulinadi.

5. Moliyaviy mablag bilan ta'minlanishiga kura: davlat bosh q aruv organlari budjet organlariga (Masalan, ichki ishlar organlari) va xujalik xisobidagi organlarga bulinadi. Budjet organlar davlat tomonidan ta'minlanadi. xujalik xisobidagi organlar uz faoliyati yoki uzlari buysunadigan korxonalarining xujalik faoliyati olingan foydadan ajratilgan mablag xisobiga ta'minlanadi.

Davlat bosh q aruv organlari vazifasi umumiy bulgan tizimni tashkil etadi. Bu tizimning tashkiliy asosi-demokratik markazchilikdir. Bu prinsip umumiy davlat va maxalliy maksadga yetishda asosiy rol uynaydi.

Davlat bosh q aruv organlarini xolatini q urib chi q amiz.

1. Oliy ijro etish va farmoyish berish faoliyatiga ega bulgan organ Prezident boshchiligidagi Vazirlar Maxkamasidir. Vazirlar Maxkamasining tarkibini Respublika Prezidenti tuzadi va u Oliy Majlis tomonidan tasdi q lanadi. Vazirlar Maxkamasining tarkibiga Q ora q alpigiston xu q umatining boshligi xam kiradi.

2. Maxalliy ijro etuvchi va farmoyish beruvchi organlar-xokimiyatlardir. Xokimiyatlar uz vazifalarini xokim raxbarligida bajaradilar. Maxalliy xokimiyat organlarining ixtiyoriga q uyidagilar kiradi:

q onuniylik, xu q u q iy targibotni va fu q arolarning xavfsizligini ta'minlash;

Xududlarda i q tisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlantirish;

maxalliy budjetni shakllantirish va uni ijro etish, maxalliy soli q yigimlarni belgilash, budjetdan tash q ari jamgarmalarni xosil q ilish;

maxalliy komunal xujalikka raxbarlik q ilish;

atrof-muxitni muxofaza qilish;

fuqarolik xolati aktlarini qayd etishni ta'minlash;

normativ hujjatlarni qayd qilish xamda Uzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga va Respublika qonunlariga zid kelmaydigan bosh qonun vakolatlarini amalga oshirish.

3. Korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning ma'muriyati. Ma'muriyat-bu mansabdor shaxslarning guruxi bulib, unga raxbar, uning yordamchilari, muxandis- texnik mutaxassislar va bosh qaruv ishi bilan shugullanuvchi bosh qaruv xizmatchilar kiradi.

Ma'muriy xuruxiy munosbatlarning bir tomoni sifatidan davlat xizmatchilari xam qarv atnashadilar. Chunki ular davlat bosh qaruv organi vazifasini bajaruvchi subyektlardir.

davlat xizmatchilari xodimlardan (ishchilar, dex qarv onlar...) moddiy ishlab chiqarish xususiyatlari bilan ajratib turadi. Xodimlar ishlab chiqarish bilan bogliq bulsalar, davlat xizmatchilari uz faoliyati davomida xech qanday moddiy boylik ishlab chiqarmaydilar.

Davlat xizmatchisi uz vazifalarini xajmiga kura 4 guruxga bulinadi:

1. yordamchi xodimlar (kotiblar, qarv ituvchilar...);
2. mutaxassislar (shifokorlar, qarv ituvchilar...);
3. mansabdor shaxslar (rektor, direktor...);
4. xokimiyat vakili (militsiya, solik inspektori...).

Davlat bosh qaruv organlari tomonidan uz oldiga qarv uyilgan vazifalarni bajarish jarayonida qarv ullanilayotgan bosh qaruv xarakatlari qarv urinishi jixatidan davlat bosh qaruvi shakllari deb ataladi. Bosh qaruvni tashkil etish yuridik xolatlarining kelib chiqishiga sabab bulishi mumkin, lekin bunday xolatlar paydo bulmasligi xam mumkin.

Shuning uchun bosh qaruv shakllari 2 guruxga:

1. xuruxiy;
2. noxuruxiy bulinadi.

Ma'muriy xuruxda davlat boshqaruvi quyidagi shakllarda namoyon buladi:

1. xuruxiy aktlarni qarv qilish;
2. tashkiliy ishlarni utkazish;
3. moddiy texnik tadbirlarni qarv ullah.

Bosh qaruv jarayonidagi muayyan vazifalarni bajarishda shaxslarning irodasi va ongiga ta'sir kursatuvchi turli usullardan foydalaniladi. Bu bosh qaruv usullari deb ataladi.

Ular qarv uyidagilar:

1. ishontirish;
2. majburlash.

Ishontirish davlat bosh qaruvining xamma qarv atnashchilariga nisbatan qarv

ullanishi mumkin bolsa, majburlash esa bosh q aruv q oidalarini buzgan shaxslarga nisbatan q ullaniladi. Bosh q aruv jarayonida bir q ancha xujjatlar q abul q ilinadi.

Davlat boshqaruv aktlari quyidagi asoslar bo'yicha tasniflanadi:

1. yuridik xususiyati bo'yicha xu q u q iy aktlar normativ va yakka (ma'muriy) aktlarga bo'linadi. Normativ aktlar asosan uzo q va q tga va ko'p marta qo'llanishga muljallanadi. Yakka xuquqiy aktlar esa bir marta yoki muayyan xolatda qo'llanishga mo'ljallangan bo'ladi.
2. makondagi (xududdagi) xarakati bo'yicha davlat bosh q aruv aktlari respublika mi q yosidagi aktlarga xamda maxalliy mi q yosidagi xarakat q iluvchi aktlarga bo'linadi.
3. Q ancha muddatgacha amalda bo'lishiga ko'ra davlat bosh q aruv aktlari muddati cheklangan va cheklanmagan aktlarga bo'linadi.
4. aktning q aysi organ tomonidan q abul q ilinishiga ko'ra xam davlat boshqaruv aktlari bir necha turga bo'linadi (farmon, farmoyish, q aror...).
5. Akt q abul q iluvchi organlarning vakolatiga ko'ra bosh q aruv aktlari: umumiy, soxaviy va tarmo q lararo aktlarga bo'linadi.
6. shakli bo'yicha bosh q aruv aktlari yozma va ogzaki aktlarga bo'linadi.

2.4. Ma'muriy xuquqbuzarlik va ma'muriy jazo.

O'zbekiston Respublikasi "Ma'muriy javobgarlik to'grisida"gi Kodeksining 10-moddasida ma'muriy xu q u q buzarlik tushunchasi berilgan. Ya'ni, ma'muriy xuquq buzarlik deganda, qonun xujjatlariga binoan ma'muriy javobgarlikka tortish nazarda tutilgan shaxsga, fuqaroning xu q u q lari va erkinliklariga, mulkchilikka, davlat va jamoat tartibiga, tabiiy muxitga tajovuz q iluvchi g'ayri q onuniy, qasddan yoki extiyotsizlik orqasida sodir etilgan xarakat yoki xarakatsizlik tushuniladi.

Xu q u q buzarlikning barcha xususiyatlari xisobga olinib, uni amaldagi qonunlarga binoan jinoiy javobgarlikka tortishi mumkin emas, deb xisoblangan taqdirda, bu xuquqbuzarlikka nisbatan ma'muriy javobgarlik amalga oshiriladi.

Ma'muriy xuquq buzarlik uch xil alomatni uz ichiga oladi:

1. aybdorlik;
2. g'ayriqonuniy xarakat yoki xarakatsizlik;
3. javobgarlikka tortish.

Ma'muriy qonunchilik tomonidan ta q i q langan xarakat yoki xarakatsizlik

g'ayri

qonuniy xarakat yoki xarakatsizlik deb xisoblanadi.

Aybdorlik qasddan yoki extiyotsizlik natijasida yuzaga kelishi mumkin. O'zbekiston respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'grisidagi Kodeksning 11-moddasiga binoan, ma'muriy xuq uq buzarlilik sodir etgan shaxs o'z xarakati yoki xarakatsizligining gayrikonuniy ekanligini bilgan bo'lsa, zararli oqibatlarini oldindan bilgan va shuni istagan yoki bu oqibatlarning kelib chikishiga ongli ravishda yo'l qo'ygan bo'lsa, bunday ma'muriy xuq uq bo'zarlik kasddan sodir etilgan xisoblanadi.

Mazkur Kodeksning 12-moddasiga binoan esa, agar ma'muriy xuq uq buzarlilik sodir etgan shaxs o'z xarakati yoki xarakatsizligi zararli oqibatlarga olib kelishi mumkinligini oldindan ko'rgan bo'lsa xam, lekin kaltabinlik bilan uning oldini olish mumkin deb o'ylagan bo'lsa yoxud bunday oqibatlarning kelib chiqishi mumkinligini oldindan bilmagan bo'lsa, bunday ma'muriy xuq uq buzarlilik extiyotsizlik orkasida sodir etilgan deb xisoblanadi.

Ma'muriy xukukbuzarlilik subyekti: 16 yoshga to'lgan, muomalaga layokatli fukarolar mansabdor shaxslar, xorijiy davlat fukarolari va fukaroligi bulmagan shaxslar, xarbiy xizmatchilar, ichki ishlar organlarining oddiy va boshliklar tarkibidagi shaxslar bulishlari mumkin.

Ma'muriy xukukbuzarlilik tugrisidagi ishlarni kurib chikuvchi asosiy muassasalar kuyidagilar xisoblanadi:

tuman (shaxar) sudining ma'muriy ishlar bo'yicha sudyasi;

shaxar, kishlok, ovul fukarolarining o'zini-o'zi boshkarish organlari koshidagi ma'muriy komissiyalar;

ichki ishlar organlari, davlat inspeksiyasi organlari (mansabdor shaxslar) va konunda nazarda tutilgan xamda vakolat berilgan boshka organlar (yongin nazorati, xavo va suv transporti organlari va boshkalar).

Ma'muriy xuquqbuzarlilik turlari.

1. fuqarolarning xuquq va erkinliklariga tajovuz qiluvchi xuquqbuzarliliklar uchun ma'muriy javobgarlik;

2. axoli sogligini muxofaza qilish soxasidagi ma'muriy xuquqbuzarliliklar uchun ma'muriy javobgarlik;

3. mulkka tajovuz qiluvchi ma'muriy xuquqbuzarliliklar uchun ma'muriy javobgarlik;

4. tabiiy muxitni muxofaza qilish va tabiatdan foydalanish soxasidagi xuquqbuzarliliklar uchun ma'muriy javobgarlik;

5. sanoat, qurilish va issiqlik xamda elektr energiyasidan foydalanish soxasidagi xuquqbuzarliliklar uchun ma'muriy javobgarlik;

6. qishloq xo'jaligidagi xuquqbuzarliliklar veterinariya-sanitariya qoidalarini buzganlik uchun ma'muriy javobgarlik;

7. transportdagi yo'l xujaligi va aloqa soxasidagi xuquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik;
 8. fuqarolarning turar joy xuquqlariga taalluqli kommunal xizmat va obodonlashtirish soxasidagi xuquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik;
 9. savdo, tadbirkorlik va moliya soxasidagi xuquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik;
 10. odil sudlovga tajovuz qiluvchi xuquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik;
 11. jamoat tartibiga tajovuz qiluvchi xuquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik;
 12. boshqarishning belgilangan tartibiga tajovuz qiluvchi xuquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik;
- Ma'muriy javobgarlik - aybdorga nisbatan ma'muriy xuquq normalarida kuzda tutilgan doirada jazo qo'llashdir.
- Ma'muriy jazo-ma'muriy xuquqbuzarni qonunlarga rioya etish, turmush qoidalarini xurmat qilish ruxida tarbiyalash xamda shu xuquqbuzarni o'zi tomonidan xam yangi xuquqbuzarlik xarakatlari sodir etilishining oldini olish maqsadidaqullaniladi.

Ma'muriy xuquqbuzarlik xarakatlari uchun quyidagi ma'muriy jazo choralari qo'llaniladi:

1. Jarima-ma'muriy xuquqbuzarlik sodir etishda ayblangan shaxsdan davlat xisobiga pul undirishdir. Jarimaning miqdori ma'muriy xuquqbuzarlik sodir etilgan vaqtdagi, davom etayotgan ma'muriy xuquqbuzarlik uchun esa bu xuquqbuzarlik aniqlangan vaqtdagi belgilab quyilgan eng kam oylik ish xaqidan kelib chiqqan xolda belgilanadi. Fuqarolarga solinadigan jarimaning eng kam miqdori eng kam ish xaqining ellikdan bir qismidan, mansabdor shaxslarga esa –undan bir qismidan kam bulmasligi kerak. Fuqarolarga solinadigan jarimaning eng ko'p miqdori eng ko'p ish xaqining besh baravaridan, mansabdor shaxslar uchun esa- o'n baravaridan oshmasligi kerak. Qonunda belgilangan ayrim xuquqbuzarliklar uchun fuqarolarga eng kam oylik ish xaqining o'n baravarigacha, mansabdor shaxslar uchun esa un besh baravarigacha solinishi mumkin.
- 2.Xaqini to'lash sharti bilan olib quyish- ma'muriy xuquqbuzarlikni sodir etilishiga sabab bulgan yoki bevosita ashyo bulgan buyumni xaq tulash sharti bilan olib quyish, shu ashyoni majburiy tarzda tortib olib, uni keyinchalik sotib yuborish xamda sotishdan tushgan pulni ashyoning sobiq egasiga tortib olingan ashyoni sotish xarajatlarini chegirib tashlangan xolda topshirishdan iboratdir. O'qotar qurollar va o'q-dorilarni xaqini to'lash sharti bilan olib qo'yish

asosiy tirikchiligi ovchilik bo'lgan shaxslarga nisbatan qo'llanilishi mumkin emas.

3. Musodara qilish - ma'muriy xuquqbuzarlik xarakterini sodir etish quroli xisoblangan yoki bevosita ashyo bo'lgan buyumni musodara qilish, shu ashyoning xaqini to'lamasdan majburiy tarzda davlat mulkiga o'tqazishdan iborat bo'lib, bo'ch ora: tuman (shaxar) sudining ma'muriy ishlar bo'yicha sudyasi tomonidan; bojxona organlari tomonidan (O'zb.Res. MJTKning 27-moddasida qayd etilgan xollarda) qo'llanilishi mumkin.

O'qotar qurollar va O'Q-dorilarni, boshqa ov qurollarini musodara qilish asosiy tirikchiligi ovchilik bulgan shaxslarga nisbatan qo'llanilishi mumkin emas.

4. Maxsus xuquqdan maxrum qilish-muayyan shaxsni unga berilgan maxsus xuquq(transport vositalarini boshqarishdan, ov qilish xuquqi)dan maxrum qilish chorasi tuman (shaxar) ma'muriy ishlar sudyasi tomonidan uch yilgacha muddatga qo'llaniladi. □

Nogironligi tufayli transport boshqaruvchilarga, asosiy tirikchiligi ovchilik bo'lgan shaxslarga nisbatan bu jazo chorasi qo'llanilishi mumkin emas.

5. Ma'muriy qamoqqa olish.-bu jazo chorasi ma'muriy xuquqbuzarlik sodir etgan shaxslarga nisbatan uch sutkadan o'n besh sutkagacha muddatga, favqulotda xolat tartibi sharoitida esa.jamoat tartibiga tajovuz qilganligi uchun-o'ttiz sutkagacha muddatga qo'llaniladi. Ma'muriy jazo tuman (shaxar) ma'muriy sudyasi tomonidan, favqulodda xolat tartibi sharoitida esa, shunigdek,xarbiy komendant yoki ichki ishlar organi boshligi tomonidan belgilanadi

Bu jazo chorasi xomilador ayollarga, uch yoshgacha bolasi bo'lgan ayollarga,o'n to'rt yoshgacha bo'lgan bolasini yaqqa o'zi tarbiyalayotgan shaxslarga, o'n sakkiz yoshga to'lmaganlarga, birinchi va ikkinchi gurux nogironlariga qo'llanilishi mumkin emas.

Ma'muriy xuquqbuzarlikka nisbatan qo'llaniladigan jazo me'yoriy xujjatlarga aniq rioya qilgan xolda belgilanadi. Jazo berishda xuquq buzarlikning o'ziga xos xususiyati, xuquqbuzarning shaxsi, uning aybdorlik darajasi, mulkiy axvoli, javobgarlikni yengillashtiruvchi va ogirlashtiruvchi xolatlar xisobga olinadi.

Javobgarlikni yengillashtiruvchi xolatlar jumlasiga quyidagilar kiradi (O'zR MJ 31-m): aybdorning o'z qilmishidan chin ko'ngildan pushaymon bo'lishi, aybdorning xuquqbuzarlik xarakati oqibatlarining oldini olish, yetkazilayotgan ziyonni ixtiyoriy ravishda to'lashi yoki yetkazgan zararni bartaraf etishi; xuquqbuzarlik xarakterini kuchli ruxiy xayajon ta'siri ostida yoki shaxsiy yoxud oilaviy mushkul muammolari oqibatida sodir etishi; xuquqbuzarlik xarakterini qo'rqitish, majbur etish ta'sirida yoxud xizmat

yuzasida, moddiy yoki boshqa karamlik tufayli sodir etilishi; xuquqbuzarlik xarakatining voyaga yetmagan shaxs tomonidan sodir etilishi; xuquqbuzarlik xarakatining xomilador ayol yoki o'n turt yoshgacha bo'lgan bolasini yakka o'zi tarbiyalayotgan shaxs tomonidan sodir etilishi.

Javobgarlikni ogirlashtiruvchi xolatlar: vakolatli shaxslarning ogoxlantirishlariga qaramay, qonunga xilof xarakatlarni davom ettirish; ma'muriy jazoga tortilgan shaxsning bir yil mobaynida yana o'sha turdagi xuquqbuzarlik xarakati sodir etishi; xuquqbuzarlikning ilgari sudlangan shaxs tomonidan sodir etilishi; voyaga yetmagan shaxsni xuquqbuzarlikka tortish; xuquqbuzarlik xarakatining tabiiy ofat yoki boshqa favqulodda xolat paytida sodir etilishi; xuquqbuzarlikning mast xolatda sodir etilishi.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, ma'muriy xuquq-davlatni boshqarishga oid ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi xuquq soxasidir. Ma'muriy xuquq normalari boshqaruv apparatini tashkil qilish tartibi va uning faoliyatini, mansabdor shaxslar va fuqarolarning xuquq va majburiyatlarini belgilab beradi. O'zbekiston Respublikasida ma'muriy xuquq davlat organlarining xalq xo'jalik tarmoqlarini boshqarishga, ijtimoiy tartibni, fuqarolarning xuquqlari va qonuniy manfaatlarini muxofaza qilish va boshqalarga doir faoliyatini tartibga soladi. Ma'muriy organlar tomonidan yuridik va jismoniy shaxslarning tartibbuzarliklari uchun belgilanadigan ma'muriy javobgarlik jinoiy javobgarlikka nisbatan yengil javobgarlik xisoblanadi. Ma'muriy jazo turlari ma'muriy sud tomonidan belgilanadi. Xar bir inson Uzbekiston Respublikasi ma'muriy javobgarlik kodeksi qoidalariga, davlatimiz ma'muriy xokimiyat organlarining me'yoriy xujjatlariga amal qilishi talab etiladi.

Nazorat uchun savollar.

Ma'muriy xuquq qanday munosabatlarni tartibga soladi?

Ma'muriy xuquq qanday xuquq soxalari bilan bogliq?

Ma'muriy xuquqning manbaalariga nimalar kiradi?

Davlat boshqaruvi deganda nimani tushunasiz?

bozor munosabatlarini shakllantirishda davlat boshqaruvi qanday uzgaradi?

Ma'muriy xuquqiy normalar deganda nimalar tushiniladi.

Ma'muriy xuquq munosabatlarini mazmunini aytib bering.

Ma'muriy xuquq munosabatlar subyektlariga nimalar kiradi?

Davlat xizmatchisi deganda nimani tushunasiz?

Davlat boshqaruv organlari qanday turlarga bulinadi.

GLOSSARIY.

Ma'muriy-boshqaraman, boshqaruvchi ma'nosini anglatadi.

Ma'muriy xuquq-davlat boshqaruvini tashkil etishtartibi va boshqaruvni

amalga oshirish normalarini uz ichiga olgan xuquqning aloxida tarmogi.
Davlat boshqaruvi-ijtimoiy boshqaruvning asosiy turi.

Proquraturanazorat organi.

Davlat boshqaruv organlari-ijro etish va farmoyish berish faoliyatini amalga oshiradi.

Ma'muriy xuquqiy norma-davlat tomonidan urnatilgan va bajarishi shart bulgan qoida.

Ma'muriy xuquqbuzarlik-ma'muriy qoidalarning buzilishidir.

Ma'muriy protsess-ma'muriy xuquk normalarini amalga oshirish jarayoni.

Adabiyotlar:

1. I.A.Karimov "Biz uchun xalqimiz, Vatanimiz manfaatidan ulug maqsad yuk", Ma'rifat gazetasi 2001 yil 8 dekabr.

2. I.A.Karimov "Yangilanish va uzgarishlar jarayoni ortga kaytmaydi", Ma'rifat gazetasi 2002 yil 6 aprel.

3. I.A.Karimov "Uzbekiston kelajagi buyuk davlat". T.: "Uzbekiston", 1992.

4. I.A.Karimov. "Uzbekistonning uz istiklol va tarakkiyot yuli". T.: "Uzbekiston", 1992.

5. I.A.Karimov. "Uzbekiston-bozor munosabatlariga utishning uziga xos yuli". T.: "Uzbekiston", 1993.

6. I.A.Karimov. "Uzbekiston XXI asr busagasida: xavfsizlikka taxdid, barkarorlik shartlari va tarakkiyot kafolatlari". "Uzbekiston", 1997.

7. Uzbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik tugrisidagi kodeksi. T.: "Adolat", 1999.

8. Uzbekiston Respublikasining Ma'muriy kodeksiga sharxlar. T. "Adolat"- 2001.

9. Uzbekiston Respublikasining Bojxona tugrisidagi Kodeksi. T.: 1998.

10. Uzbekiston Respublikasining Solik Kodeksi. T.1999.

11. Uzbekiston Respublikasining Jinoyat tugrisidagi Kodeksi. T.1998.

12. Uzbekistonning Yangi konunlari. T."Adolat", 6-22-sonlari .

13. R.X. Alimov. "Ma'muriy xukuk". Darslik .T.1995.

14. R.X.Alimov. L.I. Solovyeva i dr. "Aministrativnoye pravo Respubliki Uzbekistan". T.: "Adolat", 1999.

15. A.Saidov., U.Tadjixanov., X.Odilkoriyev., Davlat va xukuk asoslari (Darslik) T., 2002.

16. www.gov.uz

17. www.edu.uz

18. www.zivo.tdu.uz

19. www.ec.tdu.uz

20. www.performfnce.edu.uz

3-Mavzu: Fuqarolik xuquqining umumiy tushunchalari:

REJA

3.1.Fuqarolik xuquqi xaqida umumiy tushuncha.

3.2. Mulk xuquqi tushunchasi va uning shakllari

3.3.Shartnoma, uning xuquqiy asoslari

3.4.Majburiyat xuquqi.

3.5. Mualliflik va vorislik xuquqi.

3.1. Fuqarolik xuquqi xaqida umumiy tushuncha.

Fuqarolik xuquqi tovar-pul munosabatlarini va tomonlarning tengligiga asoslangan boshqa munosabatlarni, mulkiy munosabatlarni va unga bogliq bulgan shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soladigan xuquqiy normalar majmuidan iborat.

Fuqaroliq xuquqi - insonning kundalik xayoti va faoliyati bilan bog'liq bo'lgan xuquq soxalaridan biridir. Fuqarolik xuquqi fuqarolarning maishiy savdo-sotiq, kommunal transport xizmati ko'rsatish soxasidagi munosabatlarni tartibga solib turadi.

Kundalik xayotda barchamiz mulkiy munosabatlarda ishtirok etamiz. Masalan, do'kondan biron narsa sotib olayotganimizda sotuvchiga pul beramiz, shundan keyingina u bizga kerakli narsani beradi. Bunda sotuvchi va oluvchi o'rtasida mulkiy munosabat sodir bo'ladi.

Mulkiy bo'lmagan shaxsiy munosabatlar mulkiy munosabatlardan shu bilan farq qiladiki, bunda o'zaro munosabatlar qiymat (pul) bilan ifodalanmaydi, balki shaxsning o'zi bilan bevosita bogliq bo'ladi.

Mulkiy va mulkiy bo'lmagan munosabatlar fuqarolik xuquqiga taallukli manbalar bilan tartibga solinadi va ximoya etiladi. Bu manbalarga O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qonunlari va qarorlari, Prezident Farmonlari, Vazirlar Maxkamasining qaror va farmoyishlari, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik-protsessual kodeksi kiradi.

Fuqarolik-xuquqiy munosabatlar deb, shaxslar o'rtasida bo'ladigan va fuqarolik-xuquqiy qoidalar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarga aytiladi. Fuqarolik-xuquqiy munosabatlar shu munosabatlarda qatnashuvchi shaxslarning erki bo'yicha vujudga keladi.

Fuqarolik-xuquqiy munosabatlar:

1. Davlat korxonalari o'rtasida;
2. Davlat korxonalari bilan fuqarolar o'rtasida;
3. Fuqarolar bilan fuqarolar o'rtasida vujudga keladi.

Masalan, bir korxonaga ikkinchi korxonaga maxsulot yetkazib beradi yoki davlat korxonasidan do'kon boshqaruvchisi axoliga sotish uchun tovar oladi yoki bir fuqaro ikkinchi fuqaroga qarz beradi. Bu xuquqiy munosabatlar bitimlar, shartnomalar asosida vujudga keladi.

Bitimlarda fuqarolar va tashkilotlarning fuqarolik xuquqlari va vazifalari belgilanadi. Bitimlar bir tomonlama, ikki tomonlama yoki ko'p tomonlama bo'lishi mumkin.

Bitimlar oddiy va murakkab shaklda tuziladi.

Fuqarolik xuquqiy munosabatlarda qatnashuvchi shaxslar yuridik shaxslarga (korxonaga, tashkilot, jamoa xo'jaligi) va jismoniy shaxslarga (fuqarolar) bo'linadi.

«O'z mulkida, xujalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida aloxida mol-mulkka ega bo'lgan xamda o'z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, o'z nomidan mulkiy yoki shaxsiy nomulkiy xukuqlarga ega bo'la oladigan va ularni amalga oshira oladigan, majburiyatlarni bajara oladigan, sudga da'vogar va javobgar bo'la oladigan tashkilot yuridik shaxs xisoblanadi». □

Jismoniy shaxslar - fuqarolar, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar xisoblanadi. Masalan, bir fuqaro ikkinchi fuqarodan qarz oladi. Bunda fuqarolik-xuquqiy munosabatda ikkala fuqaro xam qatnashayapti. Chet el fuqarosi, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar xam O'zbekiston xududida o'qib, ishlab, O'zbekiston fuqarolari bilan bir qatorda mulkiy munosabatlarda qatnashishi mumkin. Ular xam barcha xuquqlardan foydalanadilar va o'zlariga mulkiy majburiyatlarni oladilar. Yuridik shaxslar xam, jismoniy shaxslar xam qonunda belgilangan xuquqlarni amalga oshirishlari xamda qonun talab qiladigan burchlarni bajarishlari shart. Yuqorida aytilganidek, mulkiy xuquqiy munosabatlarda fuqarolik xuquqlari buzilsa, albatta, sudga, davlat organlariga murojaat etiladi.

Mulkiy munosabatlarda xuquqlari buzilgan fuqaro va tashkilotlar faqat ma'lum muddat davomida o'z xuquqlarining ximoya qilinishini talab qilishga xaqidirlar. Bu muddat da'vo muddati deb ataladi. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik qonun xujjatlariga ko'ra-da'vo muddati umumiy (bir yildan uch yilgacha) va qisqartirilgan (olti oygacha) bo'lishi mumkin.

Fuqarolik-xuquqiy munosabatlarda qatnashuvchi shaxslarning asosiy xuquqiy xususiyatlari ularning xuquq va muomala layoqatidan iborat.

Xuquq layoqati fuqarolik-xuquqiy munosabatlarda qatnashuvchi shaxslarning xuquq va burchlarga ega bo'lish layoqatini belgilaydi.

U barcha shaxslar uchun teng darajada belgilanadi. Xuquq layoqati inson tug'ilishi bilan vujudga qeladi va ulishi bilan tamom buladi. □ Yangi tugilgan chaqaloq xam xar xil xuquqlarga, masalan, tibbiy yordam olish, ota-onasidan tarbiya olish, turar joyga ega bo'lish qabi xuquqlarga ega bo'ladi. Aqli zaif va ruxiy qasallar xam xuquqiy layoqatga ega. Ular xam davolanish, nafaqa olish, mulqdor bo'lish xuquqiga egadirlar.

Xuquq layoqatiga ega bo'lgan barcha shaxslar o'z mulkiy xuquqlarini mustaqil ravishda amalga oshiravermaydi. Mulkdan tugri foydalanish, o'ziga majburiyat olish qabi layoqat muayyan yoshdan boshlanadi. Shuning uchun fuqaroliq-xuquqiy munosabatlarda qatnashuvchi shaxslar uchun muomala layoqati belgilangan. «Shaxsning o'z xatti-xaraqati bilan aniq fuqaroliq xuquqini olish va o'zi uchun fuqaroliq burchlarini tugdirish layoqati – muomala layoqati» - deb ataladi. Muomala layoqatiga ega bo'lgan fuqarolar aqli rasoliq bilan o'z xaraqatlarining oqibatlarini tushunadilar. Masalan, yangi tugilgan bola xuquq layoqatidan to'liq foydalansa xam, lekin muomala layoqatiga ega bo'lmaydi. Ya'ni biror bir mulkiy majburiyatni olmaydi. Qonunda to'liq muomala layoqatiga ega bo'lish 18 yoshdan belgilangan. 18 yoshga to'lgan shaxslar mulkiy munosabatda to'la qatnashib, fuqarolik xuquq va majburiyatlarni oladilar. Ular mustaqil ravishda bitimlar va shartnomalar tuzishlari mumkin.

Qonunda to'liq muomala layoqatidan tashqari, to'liq bo'lmagan muomala layoqati xam ko'rsatilgan.

To'liq bo'lmagan muomala layoqati 15 yoshdan 18 yoshgacha bo'lganlar uchun belgilangan. Ular ota-onalarining roziligi bilan mayda maishiy bitimlar tuzish, o'z maoshlari va stipendiyalarini sarflash, o'zlarining muallifliq va ixtirochilik xuquqlarini amalga oshirish xuquqiga ega bo'ladilar. Ruxiy qasallar va aqli zaiflar, alqogoliq va narkomanlar to'la xajmda muomalaga layokatsiz xisoblanadilar. Bu esa sud tomonidan tan olinishi zarur. Biroq, ular xuquq layoqatidan to'liq foydalanadilar. Masalan, ular meros xuquqidan, mulq xuquqidan boshqa, Konstitutsiyaviy xuquqlardan xam foydalanadilar.

Muomalaga layoqatsiz fuqarolarning shaxsini, ularning qonuniy xuquq va manfaatlarini ximoya qilish, mulqiy xuquqlarini quriqlash maqsadida ularga vasiylik va xomiylik belgilanadi. Vasiylik muomalaga layoqatsiz bo'lgan 15 yoshga to'lmagan fuqarolarga, ruxiy kasallar va aqli zaiflarga belgilanadi. Ular o'zlarining xarakatlari bilan muomalaga layoqatsizlar nomidan xarakat qiladilar. Xomiylik esa 15 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan fuqarolarga belgilanadi. Xomiy o'ziga ishonilgan fuqarolarga ularning xuquq va majburiyatlarini amalga oshirishlarida yordam ko'rsatadi.

Ota-onalar vasiylik va xomiylik vazifalariga aloxida tayinlanmasdan, qonun buyicha bajaradilar. Ota-onalari bo'lmagan taqdirda yoki ular biror-

bir sabab bilan, masalan, qamoqda yoki kasalxonada bo'lishi tufayli bajara olmasalar, yoki ota-onalik xuquqidan maxrum etilgan bo'lsalar – vasiylik va xomiylik organlari iloji boricha, vasiy va xomiyni vasiylikka olinuvchiga yaqin shaxslardan tayinlaydilar.

Vasiylar ruxiy kasallarni davolash va sogliqlariga muvofiq sharoitda asrash tadbirlarini ko'rishlari lozim.

Vasiylar va xomiylar o'zlarining nazoratida bo'lgan shaxslarning xuquqlarini barcha muassasalarda, jumladan sudda ximoya qila oladilar.

Vasiylik va xomiylik davlatning maxalliy xokimiyat organlari tomonidan belgilanadi. Vasiylar va xomiylar o'z qaromog'iga olgan shaxslarga gamxurlik qilish, ularni tarbiyalash, sog'liqlarini saqlashga doir tadbirlarni bajarish vazifalarini oladilar.

Fuqarolik xuquqida munosabatlar ishonchnoma ya'ni bir shaxs tomonidan ikkinchi shaxsga uchinchi shaxslar oldida vakillik qilish uchun berilgan yozma vakolat orqali xam amalga oshirilishi mumkin. Ishonchnoma oddiy yozma shaklda va notarial shaqlda rasmiylashtiriladi.

Yuridik shaxs tomonidan berilgan ishonchnoma raxbar tomonidan imzolanib, unga Ushbu yuridik shaxsning muxri bosilishi qeraq. Ishonchnoma FQning 139-moddasiga qura qupi bilan uch yil muddatga berilishi mumqin. Agar unda muddat ko'rsatilmagan bo'lsa, berilgan qundan bir yil muddatgacha o'z kuchini saqlaydi. Muddati ko'rsatilmagan ishonchnoma xaqiqiy sanalmaydi.

Ishonchnoma quyidagi xollarda bekor qilinishi mumkin:

- ishonchnoma muddatining tamom bo'lishi;
- ishonchnoma bergan shaxsning uni bekor qilishi;
- ishonchnoma berilgan shaxsning bosh tortishi;
- nomidan ishonchnoma berilgan yuridik shaxs faoliyatining tuxtatilishi;
- nomiga ishonchnoma berilgan yuridik shaxs faoliyatining tuxtatilishi;
- ishonchnoma bergan fuqaroning muomalaga layoqatsiz, muomala layoqati cheklangan yoki bedarak yo'qolgan deb xisoblanishi, yoxud uning vafot etishi;
- ishonchnoma olgan fuqaroning muomalaga layoqatsiz, muomala layoqati cheklangan yoki bedarak yuqolgan deb xisoblanishi, yoxud uning vafot etishi;

Ishonchnoma bergan shaxs istagan vaqtida ishonchnomani bekor qilishi, ishonchnoma berilgan shaxs esa-undan voz kechishi mumkin. Bu xuquqdan voz kechish xaqidagi bitim xaqiqiy emas.

Ishonchnomaning amal qilishi bekor bo'lishi bilan uni boshqa shaxsga o'tkazish xam o'z kuchini yuqotadi.

Ishonchnomaning amal qilishi bekor bo'lganidan keyin ishonchnoma olgan shax s yoki uning merosxo'rlari darxol ishonchnomani qaytarib berishlari

shart.

3.2. Mulk xuquqi tushunchasi va uning shakllari.

Yuqorida aytib o'tilganidek, fuqaroliq xuquqi mulkchilik munosabatlarini tartibga soladi. Mulk bu shaxsga tegishli bo'lgan, uning ixtiyoridagi mol-dunyo, kiyim-kechak kabilardir. Mulk ishlab chiqarishning zaruriy sharti va ishlab chiqarilgan boyliklarning o'zlashtirilishidir. Xar bir shaxsning o'ziga tegishli bo'lgan mulki mavjud. Sizning kiyim-boshingiz va sizga tegishli bo'lgan barcha narsalar sizning mulkingizdir.

Nafaqat bular, balki o'rmonlar, yerlar, ishlab chiqarish korxonalarini, uylar xam mulk deb ataladi. Bu mulqlardan foydalanib, xar bir kishi o'zining moddiy va ma'naviy ehtiyojini qondiradi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida xam xar bir shaxsning mulkdor bo'lishga xaqli ekanligi ta'kidlangan.

Barcha mulklarni xox u fuqarolarning mulki bo'lsin, xox tashkilot, korxonalarining mulki bo'lsin, davlat bu mulklarni ximoya qiladi.

Xech kimga mansub bulmagan mulk bo'lmaydi. Fuqaroliq xuquqiga ko'ra, egasiz mulk davlat foydasiga o'tqaziladi. Fuqaroliq xuquqi tizimida mulq xuquqi asosiy urinni egallaydi.

Mulqqa taalluqli bulgan munosabatlarni tartibga soladigan, mustaxqamlaydigan xuquqiy normalar tizimi mulq xuquqi deb ataladi. 1990 yil 31 oqtabrda «Uzbeqiston Respubliqasida mulqchilik tugrisida»gi qonun qabul qilingan. 1993 yil 7 mayda bu qonunga uzgartirish va qushimchalar qiritilgan. Mulq xuquqi shu qonun bilan tartibga solinadi. Mulq xuquqining asosiy mazmunini mulqdorning uziga tegishli mol-mulqqa egaliq qilishi, undan foydalanishi va uni tasarruf etishi tashqil etadi. Egaliq qilish deyilganda, mol-mulqqa bevosita ega bulish, uni uzida saqlash imqoniyati tushuniladi. Masalan, turar joy sizning oilangizning xususiy mulqi, unga oilangiz egaliq qiladi.

Uzbeqiston Respubliqasi mustaqilliqqa erishgan bugungi qunda bozor munosabatlari rivojlanib bormoqda. Davlatimizning iqtisodiy negizini turli shaqllardagi mulq tashqil etadi. Mulq shaqllari quyidagilardir:

- Uzbeqiston fuqarolarining xususiy mulqi va chet el fuqarolarining mulqi;

- Ommaviy mulq

Mulq daxlsizdir va qonun bilan quriqlanadi. Mulqning daxlsizligi mulqdorga qarshi turgan barcha subyeqtlarning mulq xuquqini buzishdan uzlarini saqlashdan iboratdir. Mulqdorning mol-mulqini olib quyishga, shuningdeq, uning xuquqlarini cheqlashga faqat qonunlarda nazarda tutilgan xollardagina yul quyiladi.

Uzbeqiston Respubliqasi fuqaroliq qodeqsiga qura mulq xuquqining

subyeqtlari, fuqarolar, yuridik shaxslar, davlat xisoblanadi.

Obyeqti bulib esa: yer, yer osti boyliqlari, suvlar, xavo bushligi, usimliq va xayvonot dunyosi xamda boshqa tabiiy resurslar, qorxonalar, shu jumladan binolar, qvartiralar, inshootlar, asbob-usqunalar, xom ashe va maxsulot, pul, qimmatli qogozlar va boshqa mol-mulqlar, xamda intelleqtual mulqlar xisoblanadi.

Shaxslarda mulq xuquqi quyidagi asoslarda vujudga qelishi mumqin:

mexnat faoliyati; mol-mulqdan foydalanishsoxasidagi tadbirqorliq va boshqa xujaliq faoliyati, shu jumladan mol-mulqni yaratish, qupaytirish, bitimlar asosida qulga qiritish; davlat mol-mulqini xususiylashtirish; meros qilib olish; egaliq xuquqini vujudga qeltiruvchi muddat; qonun xujjatlariga zid bulmagan boshqa asoslar qabilar.

Mulqdor bulmagan, leqin quchmas mol-mulqqa un besh yil davomida yoqi boshqa mol-mulqni besh yil davomida uziniqi qabi xalol, oshqora va uzluqsiz egaliq qilgan shaxs bu mol-mulqqa mulq xuquqini oladi.

Uzbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksida yuqolgan ashyoni topib olgan shaxs bu xaqda uni yuqotgan shaxsni yoqi Ashe egasini yoxud uni olish xuquqiga ega bulgan uzga ma'lum shaxslardan birontasini darxol xabardor etishi xamda topilgan ashyoni shu shaxsga qaytarishi shart. Topilma tugrisida militsiyaga yoqi tegishli davlat organlariga xabar qilingan paytdan e'tiboran olti oy mobaynida yuqolgan ashyoni olishga xaqli bulgan shaxs aniqlanmasa xamda ashyoni topgan shaxsga yoxud militsiya, tegishli davlat organi, fuqarolarning uzini-uzi boshqarish organiga ana shu ashyoga bulgan uz xuquqi tugrisida arz qilmasa, ashyoni topib olgan shaxs unga egaliq xuquqini olishi belgilangan. Bundan tashqari mulqqa egaliq qilishning qarovsiz xayvonlarga nisbatan, xazina topishi natijasida, yerga nisbatan qabi xolatlari buyicha qoidalari xam qodeqsda qursatilgandir.

Mulq xuquqi mulqdorning ixtiyoriy suratda majburiyatni bajarishi, mulqdorning mol-mulq taqdirini xal qiladigan bir tomonlama qaror qabul qilishi, sud qarori asosida mol-mulqni olib quyilishi, (sotib olish) yuli bilan, shuningdeq, mulq xuquqini beqor qiluvchi qonun xujjatlari asosida beqor buladi.

3.3.Shartnoma, uning xuquqiy asoslari.

Shartnoma deb, iqqi yoqi bir necha shaxsning fuqaroliq xuquqlari va burchlarini belgilash, uzlashtirish yoqi beqor qilishga qaratilgan uzaro qelishuvlarga aytiladi.

Shartnoma xuquqiy munosabatlarni vujudga qelitirish, uzgartirish yoqi beqor qilish uchun xizmat qiladi. Ammo shartnomaning xaraqati bu bilan

cheqlanmaydi. Faqtlar umumiy qoida buyicha xuquqiy munosabatni belgilash, uzgartirish, yoqi beqor qilishdan tashqari ayrim xuquq me'yorlari bilan belgilangan doiralarda xuquqiy munosabatda qatnashuvchilarning xatti xaraqatlarini tartibga soladi, xuquqiy munosabat ishtiroqchilarining xuquq va burchlarini belgilaydi.

Shartnoma bilan vujudga qultirilgan xuquqiy munosabat davomida shartnoma taraflarining xatti xaraqatlari qanchaliq qonunga muvofiq bulgan-bulmaganligining xam teqshirish imqoniyatini beradi.

Shartnoma tushunchasida asosiy belgi, asosiy shart-taraflarning muayyan natijaga erishishga qaratilgan uzaro qelishuvlaridir. Taraflarning xar qaysi tomonidan shartnoma buyicha olinadigan xuquq va burchlar xar xil bulsa xam, ular oqibatda yagona xuquqiy natija beradi.

Fuqaroliq xuquqiy shartnoma asosan mulqiy munosabatlarni rasmiylashtirish uchun tuziladi. chunonchi, nashriyot shartnomasi, saxna asari, qinossenariylar va boshqa shartnomalar uchun xaraqterlidir.

Bunday shartnomalar taraflarning mulqiy xuquqlari va burchlarigina, chunonchi, muallifliq xaqi tugrisidagi shartlarni, muddatlarni buzganliq uchun javobgarliq belgilamay, balqi nomulqiy xuquqlarni xam, masalan, muallif uz asarining nomini qursatib yoqi anonim tarzda chiqarishi, asari matniga uzgartirish qiritishga ruxsat berish-bermasliq singari nomulqiy xuquqlarni xam belgilaydi.

Fuqaroliq xuquqi fanidan urganilayotgan shartnomalar uz xususiyatlariga qarab quyidagi turlarga bulinadi:

Shartnoma unda ishtiroq etayotgan taraflar urtasidagi xuquq va majburiyatlarning uzaro taqsimlanishiga qarab bir tomonlama va iqqi tomonlama bulinadi.

Bir tomonlama shartnomada ishtiroq etayotgan taraflarning biriga faqat xuquq bulib, xech qanday majburiyat bulmaydi, iqqinchi tarafda esa, faqat majburiyat buladi. Masalan, qarz shartnomasida qarzdor olgan pul summasini talab qilish xuquqiga ega. Iqqi tomonlama shartnomada esa xar iqqi taraf xam xuquqqa xam majburiyatga ega buladi. Bunday shartnomaga olish-sotish shartnomasining misol qilib qeltirish mumqin. Bu shartnoma buyicha sotuvchi sotilgan ashyoning baxosini talab qilish xuquqiga ega bulib, sotilgan ashyoni oluvchiga topshirishga majbur, oluvchi esa – olayotgan ashyoning baxosini tulashi zarur bulib, sotib olingan ashyoni talab qilib olishga xaqli.

Fuqaroliq oborotida tuziladigan shartnomalarning qupchiligi iqqi tomonlama bulib, yuqorida qursatigan olish-sotish shartnomasidan tashqari maxsulot yetqazib berish, mulq ijarasi, pudrat va boshqa shartnomalardan iborat.

Shartnomalar xaq baravariga va teqiniga tuziladigan shartnomalarga

bulinadi. Xaq baravariga tuziladigan shartnomalarda bir taraf topshirgan mulqi qilgan xizmati evaziga pul yoqi mulq bilan xaq oladi. Masalan, bir taraf vaqtincha foydalanish uchun mulqni ijaraga oluvchi undan foydalanilgani uchun ijara xaqi tulashga majbur buladi. Bunday xaq baravariga tuziladigan shartnomalarga olish sotish, maxsulot yetqazib berish, ayirboshlash, pudrat va boshqa shartnomalarni misol qilib qursatish mumqin. .

Teqinga tuziladigan shartnoma esa bir taraf boshqa bir taraf foydasiga xaq olmay mulqni topshirishi, ishni bajarishi mumqin. Masalan, xadya shartnomasi buyicha mulq egasi uz mulqini boshqa bir shaxsga teqinga beradi. Mulqdan bepul foydalanish foizsiz qarz shartnomalari xam bepul tuziladigan shartnomalar guruxiga qiradi.

Shartnomalar tuzilish paytiga mazmuniga qarab qonsensual va real shartnomalar buyicha xuquq va majburiyatlar taraflarning kelishganlari va shartnomani qonun bilan talab qilingan shaqlda rasmiylashtirilganlari zaxoti paydo buladi «qonsensual» so'zi lotincha «qonsensus» so'zidan olingan bo'lib, «kelishuv» ma'nosini bildiradi. Konsensual shartnomaga misol qilib olish-sotish, maxsulot yetqazib berish, pudrat, mulqni ijaraga berish qabi shartnomalarni qursatsa buladi. Fuqaroliq xuquqida aqsariyat shartnomalar qonsensual shartnomalar guruxiga qiradi.

«Real» so'zi – lotincha «res» so'zidan olingan bo'lib, «Ashyo» ma'nosini anglatadi. Real shartnomasiga misol qilib, qarz, omonot, xadya, mulkdan bepul foydalanish shartnomalarini qursatish mumqin.

Uchinchi shaxs foydasiga tuziladigan shartnomalar umumiy qoida buyicha shartnomadan qelib chiqadigan xuquq va majburiyatlar shartnoma tuzishda qatnashgan taraflar uchun paydo buladi. Ayrim xollarda shartnoma uchun uchinchi shaxs foydasiga qaratilib xam tuzilishi mumqin. Uchinchi shaxs foydasiga tuzilgan shartnomaga misol qilib sugurta shartnomasini qursatish mumqin. Uchinchi shaxs shartnoma aloxida taraf bulib xisoblanmaydi. Biroq Fqning 362-moddasiga qursatilganideq, agar qonun xujjatlarida yoqi shartnomada uzgacha tartib nazarda tutilgan bulmasa, uchinchi shaxs shartnoma buyicha uz xuquqidan foydalanish niyatini qarzdorga bildirgan paytdan boshlab taraflar uzlari tuzgan shartnomani uchinchi shaxsning roziligisiz beqor qilishlari yoqi uzgartirishlari mumqin emas.

Shartnoma tuzgan shaxs shartnomadan qelib chiqqan majburiyatning uchinchi shaxsga nisbatan bajarilishi shart qilgan bulsa, bu xaqda shartnomada boshqacha shart qursatilmagan bulsa, majburiyatning bajarilishini shartnomani tuzgan shaxs xam, foydasiga majburiyatning bajarilishi qursatilgan uchinchi shaxs xam talab qilishi mumqin.

Shartnomalar, shuningdeq ochiq shartnomalar, qushilish shartnomasi dastlabqi shartnoma (axdnoma) qabi turlarga xam bulinadi.

Tashqilot tomonidan tuzilgan xamda uning bunday tashqilot uz faoliyati xususiyatiga qura uziga murojaat qiladigan xar bir shaxsga nisbatan amalga oshirish shart bulgan tovarlar sotish, ishlar bajarish yoqi xizmatlar qursatish soxasidagi vazifalarni (chaqana savdo, umumiy foydalanishdagitransportda yulovchi tashish, aloqa xizmati, eleqtor quvvati bilan ta'minlash, aloqa xizmati energiya bilan ta'minlash, tibbiy xizmat, mexmonxona xizmati va boshqalar) belgilab quyadigan shartnoma tuzishdan bir shaxsni boshqa shaxsga nisbatan afzal qurishga xaqli emas (qonun xujjatlarida nazarda tutilgan xollardan tashqari).

Tovarlar, ishlar, xizmatlarning baxosi, shuningdeq ommaviy shartnomaning boshqa shartlari buyicha iste'molchiga tegishli tovarlarni berishi, xizmatlar qursatishi, uning uchun tegishli ishlarni bajarish imqoniyati bula turib ommaviy shartnoma tuzishdan bosh tortishga yul quyilmaydi. Tashqilot ommaviy shartnoma tuzishdan asossiz bosh tortganida xaridor uni sud orqali shartnoma tuzishga majbur qilish imqoniyatiga ega (Fqning 358 moddasi).

Dastlabqi shartnoma asosiy shartnoma uchun belgilangan shaqlda, bordi-yu, asosiy shartnomaning shaqli aniqlanmagan bulsa, yozma shaqlda tuziladi. Dastlabqi shartnomaning shaqli tugrisidagi qoidalarga rioya qilmasliq uning xaqiqiy sanalmasligiga sabab buladi. Dastlabqi shartnomada asosiy shartnomaning narsasini shuningdeq boshqa muxim shartlarni beligilash quyish imqonini beradigan shartlar bulishi qeraq. Dastlabqi shartnomada taraflar qancha muddatda asosiy shartnomani tuzish majburiyatini olishi qursatiladi. Agar dastlabqi shartnomada bunday muddat belgilab quyilgan bulmasa, asosiy shartnoma dastlabqi shartnoma tuzilgan paytdan boshlab bir yil ichidatuzilishi shart (Fqning 361 moddasi). Shartnomaning mazmunini uning bandlari (shartlari, reqvizitlar) tashqil etadi. Fqning 364-moddasiga muvofiq agar taraflar urtasida shartnomaning barcha muxim shartlari yuzasidan shunday xollarda talab qilinadigan shaqlda qelishuviga erishilgan bulsa, sharnoma tuzilgan xisoblanadi.

Shartnoma shartlari (bandlari) muxim, odatdagi va tasodifiy shartlarga bulinadi. Shartnomaning narsasi tugrisidagi shartlar qonun xujjatlaridagi bunday turdagi shartnomalar uchun muxim yoqi zarur deb xisoblangan shartlar, shuningdeq taraflardan birining arizasiga qura qelishib olinishi zarur bulgan shartlar muxim shartlar xisoblanadi. Ba'zi shartnomalar uchun xos muxim bandlar qonun bilan belgilanadi. Chunonchi, maxsulotlar yetqazib berish tugrisidagi Nizomning 25-bandida aytilgandeq, agar sharnomada uning narsasi yetqazib beriladigan maxsulot nomi, miqdori va sifati tugrisidagi shartlar bulmasada, shartnoma tuzilmagan xisoblanadi.

Ayrim bandlar (shartlar)ning muxim bulish-bulmasligi shartnomaning xaraqteriga qarab xam belgilanadi. Chunonchi, olish-sotish shartnomasini

tuzilgan deb xisoblash uchun uning iqqi sharti: qanday narsaning sotilishi va buning uchun qancha pul tulanishi tugrisida qelishilgan bulishi talab qilinadi.

Odatdagi shartlar muayyan majburiyatiga oid munosabatni tartibga soladigan dispozitiv normalar bilan belgilangan shartlar xisoblanadi. Bunday shartlar odatdagideq nazarda tutiladi. Masalan, mulq ijarasi shartnomasida mulqni mayda (joriy) ta'mirlash shart qilib qursatilsa xam, qursatilmasaxam buladi, chunki bu shart tugrisida FQ da (dispozitiv xaraqterdagi) qursatma berilgan.

Tasodifiy shartlar umumiy xuquq me'yorlari bilan tartibga solinmagan masalalar buyicha uzaro qelishuv bulib quriladi. Chunonchi, ijaraga olingan mulqni ta'mirlash muddati tugrisida masala tasodifiy shartlardan biri xisoblanadi.

Shartnomada uning ayrim shartlari tegishli turdagi shartnomalar uchun ishlab chiqilgan namunaviy shartlar bilan belgilanishi nazarda tutilishi mumqin. Shartnomada namunaviy shartlarga xavola qilinmagan xollarda bunday namunaviy shartlar taraflarning munosabatlariga ish muomalasi odatlari sifatida qullaniladi.

Shartnomaning tuzilishi Fqning 364 moddasiga qursatilganideq, agar taraflar urtasida shartnomaning barcha muxim shartlari yuzasidan shunday xollarda talab qilinadigan shaqlda qelishuvga erishilgan bulsa, shartnoma tuzilgan xisoblanadi.

Shartnomaning umumiy tartibda tuzilishi iqqi davr bilan belgilanadi. Birinchi davr- shartnoma tuzishga taqlif qilish davri bunga, oferta, sharoma tuzishga taqlif qiluvchi esa, oferent deb ataladi.

Iqqinchi davr-shartnoma tuzish tugrisidagi taqlifni qabul qilish, bu aqsept qabul qiluvchi esa, aqseptant deb ataladi.

Shartnoma tuzishning umumiy tarqibigi oid qoidalar FQ ning 364-381-moddalarida berilgan. Bu qoidalarda aytilishicha, agar shartnoma tuzish tugrisidagi taqlif (oferta) javob uchun muddat tayinlab qilingan bulsa bu xolda shartnoma iqqinchi taraf (aqseptant) tomonidan taqlifning taqlif qilinganligi turisidagi javob shu muddat ichida taqlif qiluvchi (oferent) tomonidan olingan xoldagina tuzilgan xisoblanadi.

Shartnoma tuzilishi uchun taraflarning uzaro qelishuvining uzigina qifoya emas. Bu qelishuv tegishli shaqlda rasmiylashtirilgan bulishi shart. Shartnomalarning shaqli FQ ning 366-moddasida belgilangan qoidalarga muvofiq bulishi shart. Unga asosan, agar qonunda muayyan turdagi shartnomalar uchun ma'lum shaql belgilab quyilgan bulmasa, shartnoma bitmlar tuzish uchun nazarda tutilgan xar qanday shaqlda tuzilishi mumqin. Notarial tasdiqlanishi yoqi davlat ruyxatidan utqazilishi shart bulgan shartnoma notarial tasdiqlangan yoqi ruyxatdan utqazilgan payitdan

e'tiboran, notarial tasdiqlanishi va ruyxatdan utqazilishi zarur bulganda esa-shartnoma ruyxatdan utqazilgan payitdan e'tiboran shartnoma tuzilgan xisoblanadi.

Agar taraflar shartnomani muayyan shaqlda tuzishga qelishilgan bulsalar, garchi qonunda bu turdagi shartnomalar uchun bunday shaql talab qilingan bulmasada shartnoma belgilangan shaqlga qeltirilganidan qeyin tuzilgan xisoblanadi.

Yozma shartnoma taraflar imzolangan xujjatni tuzish yuli bilan, shuningdeq pochta, telegraf, teletayp, telefon, eleqtron aloqa yoqi xujjat shartnomadagi tarafdin chiqqanligini ishonchli suratda aniqlash imqonini beradigan boshqa aloqa yordamida xujjatlar almashish yuli bilan tuzilishi mumqin.

Oferta muayyan shaxsga xam, muayyan shaxslarga xam qaratilgan bulishi mumqin. Masalan, maxsulotni reqlama qilish, uz xizmatini taqlif etib e'lon berish-nomuayyan shaxslar doirasiga yullagan oferta xisoblanadi.

Oferta yuborilgan shaxsning uni qabul qilganligi xaqidagi javobi aqsept xisoblanadi. Aqsept pulliq va pisandsizliq bulishi shart. Agar qonundan, ish muamolasi odatidan yoqi taraflarning ish buyicha avvalgi munosabatlaridan ma'no qelib chiqmasa, bu saqlash aqsept bulmaydi.

Agar shartnoma tuzish tugrisidagi taqlif (Oferta) javob uchun muddat tayinlanmasdan, ogzaqi ravishda qilingan bulsa, iqqinchi taraf (aqseptant) bu taqlifni qabul qilganligini darxol taqlif qiluvchiga (ofertaga) bildirganxoldagina shartnoma tuzilgan xisoblanadi.

Agar bunday taqlif yozma ravishda qilingan bulsa, taqlifni qabul qilganliq (aqsept) tugrisidagi javob uni olish uchun lozim bulgan normal vaqt davomida olingan taqdirdagina shartnoma tuzilgan xisoblanadi.

Fqning 375-moddasida qursatilganideq, ofertada taqlif qilganidan Boshqacha shartlar asosida shartnoma tuzishga roziliq bildirish xaqidagi javob aqsept xisoblanmaydi. Bunday javob aqseptdan bosh tortish va ayni vaqtda yangi oferta xisoblanadi.

Odatda shartnomada u tuzilgan joy qursatib utilishi qeraq. Agar shartnomada uning tuzilgan joyi qursatilgan bulmasa, shartnoma oferta yullagan fuqaroning yashash joyida yoqi yuridiq shaxsning joylashgan yerida tuzilgan xisoblanadi (Fqning 376-moddasi).

Fqning 354 moddasida shartnomalar tuzishda taraflarning erqinligi xaqidagi qoida mustaxqamlab quyilgan. Binobarin, xech qaysi taraf shartnoma tuzishga majbur qilinmaydi. Biroq, ayrim xollarda majburiy shartnoma tuzilishi mumqin. Bunda shartnoma tuzish uzi uchun majburiy bulgan taraf oferta olgan qundan boshlab uttiz qun ichida boshqa tarafga aqsept tugrisida, aqseptdan voz qechish xaqida yoqi boshqa shartlar asosida aqseptlash xaqida (shartnoma loyixasiga uzining e'tirozlari

bayonnomasini qushgan xolda) bildirmogi lozim.

Basharti, shartnoma tuzish oferent uchun majburiy bulsa-yu, u uz taqliflariga qura shartlar asosida aqseptlash olsa (shartnoma loyixasiga e'tirozlar bayonnomasi bilan birga), u xolda bu taraf bildirish-xabarnoma olingan yoqi aqsept muddati tamom bulgan qundan boshlab uttiz qun ichida qelishmovchiliqlarni bartaraf etish uchun sudga murojaat qilishga xaqli.

Shartnoma tuzish majburiy bulgan taraf uni tuzishdan bosh tortsa, iqqinchi taraf uni shartnoma tuzishga majbur etish talabi bilan sudga murojaat qilishga xaqli. Shartnoma tuzishdan asossiz buyin tovlayotgan taraf shu tufayli yetqazilayotgan ziyonni boshqa tarafga tulashi shart.

Umumiy qoida buyicha shartnoma taraflarning qelishuviga muvofiq uzlashtirilishi va beqor qilinishi mumqin.

Taraflardan birining talabi bilan shartnoma sud tomonidan faqat quyidagi xollardagina uzgartirilishi yoqi beqor qilinishi mumqin:

Iqqinchi taraf shartnomani jiddiy ravishda buzsa;

Fuqaroliq Qodeqsi boshqa qonunlar va shartnomada nazarda tutilgan uzga xolatlarda;

Taraflarning biri shartnomani buzish iqqinchi tarafga shartnoma tuzishga umid qilishga xaqli bulgan narsadan qup darajada.

Taraflardan birining shartnomani buzishi iqqinchi tarafga u shartnoma tuzishga umid qilishga xaqli bulgan narsadan qup darajada maxrum buladigan qilib zarar yetqazishi shartnomani jiddiy buzish xisoblanadi.

Bir taraf shartnomani bajarishdan bosh tartsa yoqi qisman bosh tortib, qonun yoxud taraflarning qelishuvida bunga yul quysa, shartnoma tegishlicha beqor qilingan va uzgartirilgan xisoblanadi.

Vaziyatni taraflar oldindan qura olganlarida shartnomani umuman tuzmasliqlari yoqi ancha farq qiladigan shartlar bilan tuzilishi mumqin bulgan darajada uzgartirishi jiddiy uzgarish xisoblanadi.

Shartnoma qanday shaqlda tuzilgan bulsa, uni uzgartirish yoqi beqor qilish tugrisidagi qelishuv xam shunday shaqlda tuziladi, basharti qonun xujjatlardan, shartnoma yoqi ish muomalasi odatlaridan yechi sho tartib qelib chiqmasa.

Bir taraf shartnomani uzgartirish yoqi beqor qilish xaqidagi taqlifga iqqinchi tarafdan rad javobi olganidan qeyingina yoqi taqlifdan qursatilgan yoxud qonunda shartnomada belgilangan muddatda, bunday muddat bulmaganida esa – uttiz qunliq muddatda javob olmaganidan qeyin shartnomani uzgartirish yoqi beqor qilish xaqidagi talabni sudga taqdim etishi mumqin.

3.4.Majburiyat xuquqi.

«Majburiyat-fuqaroliq xuquqiy munosabati bulib, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (qreditor) foydasiga muayyan xaraqatni amalga oshirishga: chunonchi, mol-mulqni topshirish, ishni bajarish, xizmatlar qurs atish, pul tulash va xaqozo yoqi muayyan xaraqatdan uzini saqlashga majbur buladi, qreditor esa-qarzdordan uzining majburiyatlarini bajarishni talab qilish xuquqiga ega buladi.»□

Majburiyat mulqiy munosabatlar qelishuviga qura bitim asosida vujudga qeladi. Bunda iqqi taraf qatnashib, ma'lum xuquq va burchlarni amalga oshiradi. Burchni bajarish – majburiyatni qeltirib chiqaradi. Fuqaroliq xuquqida majburiyat, bu qimningdir foydasiga muayyan xaraqat qilish burchidir.

Majburiyatlarni tartibga solib turadigan normalar yigindisi majburiyat xuquqi deb ataladi. Majburiyatlar shartnomalar asosida buladi.

Majburiyatning taraflari-qreditor yoqi qarzdor sifatida bir yoqi bir paytning uzida bir necha shaxs ishtiroq etishi mumqin.

Majburiyatlar majburiyat shartlariga va qonun xujjatlari talablariga muvofiq, bunday shartlar va talablar bulmaganida esa-ish muomalasi odatlariga yoqi odatda quyilgan boshqa talablarga muvofiq lozim darajada bajarilishi qeraq. Majburiyatni bajarishdan bir tomonlama bosh tortish va shartnoma shartlarini bir tomonlama uzgartirishga yul quyilmaydi, qonun xujjatlarida va shartnomaning uzida belgilangan xollar bundan mustasno.

Majburiyatni bajarish muddati qursatilmagan bulsa yoqi talab qilib olish payti bilan belgilab quyilgan bulsa, qreditor xar qachon ijroni talab qilishga, qarzdor esa-ijroni xar qachon amalga oshirishga xaqli buladi. Majburiyatni dorxol bajarish vazifasi qonun, shartnoma yoqi majburiyatning moxiyatidan anglashilmasa, qarzdor bunday majburiyatni qreditor talab qilgan qundan boshlab yetti qunliq muddat ichida bajarishi shart.

Majburiyatni bajarish joyi qonun xujjatlarida va shartnomada belgilab quyilgan bulmasa, ijro quyidagi joylarda amalga oshirilishi qeraq:

-quchmas mol-mulqni topshirish majburiyatlari buyicha-mol-mulq turgan joyda;

-tashishni nazarda tutadigan tovar yoqi boshqa mol-mulqni topshirish majburiyatlari buyicha-tovarni qreditorga yetqazib berish uchun uni birinchi tashuvchiga topshirish joyida;

-qarzdorlarning tovarni yoqi boshqa mol-mulqni topshirish yuzasidan uzga majburiyatlari buyicha-mol-mulqni tayyorlash va saqlash joyida, basharti majburiyatning qelib chiqishi paytida bu joy qreditorga ma'lum bulgan bulsa;

-pul majburiyati buyicha-majburiyat vujudga qelgan paytda qreditor yashagan joyda, agar qreditor yuridiq shaxs bulsa-uning majburiyat

vujudga qelgan paytda joylashgan yerida, agar qreditor majburiyatni bajarish vaqtigacha uz yashash joyini yoqi joylashgan yerini uzgartirgan bulsa va bu xaqda qarzdorni xabardor qilgan bulsa-ijro etish joyi uzgartirilishi bilan bogliq xama xarajatlarni qreditor xisobidan qilgan xolda, uning Yangi yashash joyida yoqi joylashgan yerida;

-boshqa barcha majburiyatlar buyicha-qarzdorlarning yashash joyida, agar qarzdorlar yuridik shaxs bulsa, uning joylangan yerida.

Majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash quyidagi usullar asosida amlga oshirilishi mumqin:

-neustoyqa (jarima va penya)

-garov (Uzbeqiston Respubliqasining fuqaroliq qodeqsining 264-289-moddalari xamda Uzbeqiston Respubliqasining «Garov tugrisida»gi qonuni)

-qafilliq (Fqning292-298-moddalari)

-ushlab qolish (Fqning 290-moddasi).

- qafolat (Fqning 299-310-moddalari)

-zaqalat (Fqning 311-312-moddalari).

Uzbeqiston Respubliqasining Fuqaroliq qodeqsining 33-moddasida majburiyatlarni buzganliq uchun javobgarliq asoslari belgilangandir.

Majburiyatlar uning bajarilishi tufayli, voz qechish orqali, xisobga utqazish bilan, qarzdor bilan qreditor bir shaxs bulib qolishi, majburiyatning yangilanishi, qarzdan voz qechish, bajarishi mumqin bulmaganligi tufayli, davlat organi xujjati asosida, fuqaro vafot etishi bilan, yuridik shaxslarning tugatilishi sababli beqor bulish xolatlari qonun xujjatlarida belgilangandir.

Qarzdorlar majburiyatni bajarmaganligi yoqi lozim darajada bajarmaganligi tufayli qreditorga yetqazilgan zararni tulashi shart.

3.5.Mualliflik va vorislik xuquqi.

Uzbeqiston Respubliqasi fuqaroliq xuquqida mualliflik xuquqi -ijodiy faoliyat natijasi bulgan fan, adabiyot va san'at asarlariga nisbatan, ularning maqsadi va qadr-qimmati, shuningdeq ifodalanish usulidan qat'i nazar tadbiq etiladi.

Asar ogzaqi,yozma shaqlda yoqi uni idroq etish imqonini beradigan boshqa obyeqtiv shaqlda ifodalangan bulishi lozim.

Mualliflik xuquqi goyalar, qonsepsiyalar, prinsiplar, tizimlar, taqlif qilinayotgan yechimlar, obyeqtiv mavjud qashfiyotlarga nisbatan tatbiq etilmaydi.

Mualliflik xuquqining yuzaga qelishi uchun asarni ruyxatdan utqazish yoqi biron-bir rasmiyatchilikqa rioya etish talab qilinmaydi.

Mualliflik xuquqi obyektleri jumlasiga quyidagilar qiradi:

- adabiy asarlar (adabiy-badiiy, ilmiy, uquv, publitsistik va boshqa asarlar);
- dramatik va senariy asarlar;
- matnli va matnsiz musiqa asarlar;
- musiqali-dramatik asarlar;
- xoreografiya asarlari va pantomimalar;
- audivizual asarlar;
- rangtasvir, xayqaltoroshlik, grafiqa, dizayn va yoshqa tasviriy san'at asarlari;
- manzarali-amaliy va saxna bezagi asarlari;
- arxitektura, shaxarsozlik va bog-parq barpo etish san'ati asarlari;
- fotografiya asarlari va fotografiyaga uxshash usullarda yaratilgan asrlar;
- jugrofiya, geologiya xaritalari va boshqa xaritalar, shuningdeq boshqa fanlarga tegishli tarxlar, esqizlar va asarlar;
- barcha turdagi eleqtron-xisoblash mashinalari uchun dasturlar, shu jumladan amaliy dasturlar va operatsiya tizimlari.

Muallifning uzi yaratgan asarga bulgan mualliflik xuquqi boshqa shaxslarning ayni shu asarga bulgan mualliflik xuquqi e'tirof qilinishini istesno etadi. Asarni nashr qilish, omma oldida ijro etish, ommaga namoyish etish yo'li bilan yoqi boshqa tarzda ommaviylashtirish orqali muallif tomonidan yoqi uning roziligi bilan aniq bulmagan doiradagi shaxslarning asardan foydalanishi uchun birinchi bor imqon yaratib berilsa, asar e'lon qilingan xisoblanadi. Muallif asardan xar qanday shaqlda foydalanish xuquqiga egadir. Uzganing chop etilgan asaridan muallifning roziligisiz va mualliflik xaqini tulamagan xolda shaxsiy maqsadlarda foydalanishga, basharti bunda asardan normal foydalanishiga zarar yetqazmaydigan va muallifning qonuniy manfaatlariga putur yetqazmaydigan bulsa, yul quyiladi.

Leqin, FQning 1061 –moddasiga qura, sudlov va ma'muriy ish yuritish maqsadlarini quzlab, foydalanish maqsadida mos xajmda asarlarni muallifning roziligisiz va mualliflik xaqi tulanmagan xolda ijro etishga yul quyiladi.

Mualliflik xuquqi muallifning butun xayoti davomida va vafotidan qeyingi yilning birinchi yanvaridan e'tiboran elliq yil davomida amal qiladi. Xammualliflikda yaratilgan asarga bulgan mualliflik xuquqi xammualiflarning butun xayoti davomida va xammualliflar orasida eng uzoq umr qurgan shaxs vafot etganidan qeyin elliq yil davomida amal qiladi.

Asarga nisbatan mualliflik xuquqining amal qilish muddati tugaganidan qeyin asar ijtimoiy mulqqa aylanadi.

Uzbeqiston Respubliqasi xududida xech qachon ximoya etilmagan asarlar

ijtimoiy mulq xisoblanadi. Ijtimoiy mulq xisoblangan asardan xar qanday shaxs muallifliq xaqini tulamagan xolda erqin foydalanishi mumqin. Bunda asarga bulgan muallifliq xuquqiga, muallifliq nomiga bulgan xuquqqa va asarning daxlsizligiga bulgan xuquqqa rioya etilishi lozim.

Muallif yoqi uning merosxuri muallifliq shartnomasi orqali uz asarlaridan foydalanish xuquqini boshqa shaxsga utqazishi mumqin. Muallifliq shartnomasi uchun xaq tulash talab qilinadi. Muallifliq shartnomasi tayyor asar uchun yoqi muallif yaratishni uz zimmasiga olgan asar uchun tuziladi. Asardan u yoqi bu doirada foydalanishga ruxsatnoma berish tugrisidagi muallif yoqi uning merosxurlari tuzadigan shartnoma xam muallifliq shartnomasi xisoblanadi.

Muallif shartnomasi buyicha majburiyatlarni umuman yoqi tegishli darajada bajarmagan taraf boshqa tarafga yetqazilgan zararining urnini, shu jumladan boy berilgan foydani qoplashi shart.

Vorisliq vasiyat va qonun buyicha amalga oshiriladi. «Meros ochilgan paytdan meros qoldiruvchiga tegishli bulgan, uning ulimidan qeyin xam beqor bulmaydigan barcha xuquq va majburiyatlar meros tarqibiga qiradi.

Meros qoldiruvchining shaxsi bilan bogliq bulgan xuquq va majburiyatlar:

- yuridik shaxs xisoblangan tijorat tashqilotlari va boshqa tashqilotlarga a'zoliq, ularda ishtiroq etish, agar qonun yoqi shartnomada boshqa xoll belgilangan bulmasa;

- xayotga va sogliqqa yetqazilgan zarar uchun tovon undirish xuquqi;

- aliment majburiyatlari tufayli yuzaga qelgan xuquqlar va majburiyatlar;

- mexnat va ijtimoiy ta'minot tugrisidagi qonun xujjatlari asosida pensiya, nafaqa va boshqa tulovlar olish xuquqi;

- mulqiy xuquqlar bilan bogliq bulmagan shaxsiy nomulqiy xuquqlar meros tarqibiga qirmaydi.»□ Meros fuqaroning ulimi yoqi uning sud tomonidan vafot etgan deb e'lon qilinishi oqibatida ochiladi. Meros qoldiruvchining ulgan quni, u vafot etgan deb e'lon qilinganda esa, agar sudning qarorida boshqacha muddat qursatilgan bulmasa, vafot etgan deb e'lon qilish tugrisidagi sudning qarori quchga qirgan qun meros ochilgan vaqt deb xisoblanadi. Meros qoldiruvchining oxirgi doimiy yashab turgan joyi merosning ochilish joyi xisoblanadi.

Uzbeqiston respubliqasining fuqaroliq qodeqsi 1118-moddasiga qura «meros ochilgan paytda xayot bulgan fuqarolar, shuningdeq, meros qoldiruvchining xayotliq paytida xomila xolida bulgan va meros ochilgandan qeyin tiriq tugilgan bolalar vasiyat va qonun buyicha merosxur bulishlari mumqin».

Meros qoldiruvchini yoqi extimol tutilgan merosxurlardan birortasini qasddan uldirgan yoqi ularning xayotiga suiqasd qilgan shaxslar vasiyat buyicha xam, qonun buyicha xam meros olish xuquqiga ega emaslar.

Fuqaroning uziga tegishli mol-mulqni yoqi bu mol-mulqqa nisbatan xuquqini vafot etgan taqdirda tasarruf etish xususida xoxish-irodasi vasiyat deb ataladi. Vasiyatnoma shaxsan tuzilishi lozim. Vasiyatnomaning vaqill orqali tuzilishi mumqin emas. Meros qoldiruvchi vasiyatnomani tuzilgandan qeyin uni istagan paytida beqor qilish va uzgartirish borasida erqin bulib, bunda beqor qilish yoqi uzgartirish sabablarini qursatishi talab etiladi.

Vasiyatnoma yozilgan joyi va vaqti qursatilgan xolda yozma shaqlda tuziladi. Ular quyidagi xollarda tuzilgan xisoblanadi:

Notarial tasdiqlangan vasiyatnoma;

Notarial tasdiqlangan vasiyatnomalarga tenglashtirilgan vasiyatnomalar;

Vasiyatnoma vasiyat qiluvchining uz quli bilan imzolanishi lozim. Ba'zi uzrli sabablarga qura vasiyat qiluvchi uz quli bilan imzolay olmasa, uning roziligi bilan boshqa ishonchli odam qul quyishi mumqin. Qonunga qura quyidagilar vasiyat qiluvchining urniga imzolash xuquqiga ega emaslar:

-notarius yoqi vasiyatnomani tasdiqlovchi boshqa shaxs;

-vasiyatnoma qimning foydasiga tuzilgan yoqi qimga nisbatan vasiyat majburiyati yuqlatilgan bulsa, usha shaxs, uning Eri (xotini), bolalari, ota-onasi, nevaralari va chevaralari, shuningdeq, vasiyat qiluvchining qonun buyicha merosxurlari;

-tuliq muomala layoqatiga ega bulmagan fuqarolar;

-savodsizlar, vasiyatnomani uqiy olmaydigan boshqa shaxslar;

-yolgon guvoxliq burganliq uchun muqaddam sudlanganlar.

Vasiyatnoma FQning 1128-moddasiga qura sir saqlanishi lozim.

Merosni egallash xuquqiga, merosxur uziga tegishli merosni yoqi uning bir qismini olish xuquqiga, agar u qeyinchaliq merosdan voz qechmasa, vorisliq xuquqidan maxrum etilmasa, merosxur etib tayinlash tugrisidagi vasiyat farmoyishi xaqiqiy emas deb topilishi natijasida meros olish xuquqini yuqotmasa, meros ochilgan vaqtdan e'tiboran ega buladi.

Merosxurning iltimosiga qura meros ochilgan joydagi notarius unga guvoxnoma berishi shart. Bu guvoxnoma meros ochilgan qundan e'tiboran olti oy muddat utganidan qeyin beriladi. Merosxur uziga tegishli merosdan voz qechish xuquqiga ega. Merosni taqsimlash mqrosxurlarning qelishuviga qura uzlariga tegishli ulushlarga muvofiq qelishuvga erishilmagan taqdirda esa, sud tartibida amalga oshiriladi.

Meros ochilgunga qadar uch yil mobaynida meros qoldiruvchi bilan birgaliqda yashagan merosxurlar meros taqsimlanishida meros tarqibidan uy-joy, qvartira, turar-joy, shuningdeq, uy-joy ashyolari va ruzgor

buyumlarini olishda imtiyozli xisoblanadi.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda Uzbekiston Respublikasining fuqaroliq xuquqi xuquq soxalari ichida eng qattasi, eng qeraqlisi xisoblanadi. Chunqi, xar bir qadamimiz, xar bir bajarayotgan ishlarimiz uz xuquqimizni bilishimizni talab etadi. Dunyoga qelib, nasl-nasabimizga ega bulish, turar-joyga egaliq qilish, shaxsiy daxlsizliq xuquqlarimiz qabi shaxsga tegishli barcha xuquqlar mazqur xuquq tarmogi orqali tartibga solinadi. Shuning uchun Uzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan Uzbekiston Respublikasi Fuqaroliq qodeqsi asosida qabul qilinayotgan yuzlab qonunlar inson va fuqaroliq xuquqlar ximoyalanihiga qaratilgandir.

Fuqaroliq xuquqimiz na faqat mulqiy, balqi ma'naviy, madaniy, ijtimoiy xuquqlarimizni xam tartibga soladi. Shu bois xududimizda yashayotgan barcha shaxslar uz fuqaroliq xuquqlarini mustaxqamlashlari uchun xuquqshunos olimlar tomonidan tayyorlangan darsliqlar, uquv qullanmalarni xam urganish tavsiya etiladi. Jumladan: I.Zoqirovning «Uzbekiston Respublikasining fuqaroliq xuquqi», Z.Islamovning «Xuquqshunosliq», SH.Shoraxmetovning «Uzbekiston Respublikasining fuqaroliq protsessual xuquqi» va boshqalar. Fuqaroliq xuquqi bilan chambarchas bogliq fuqaroliq protsessual xuquqini urganish fuqarolarimizning uz xuquqiy bilim saviyalarini yanada oshirishga asos buladi.

Bundan tashqari fuqaroliq xuquqi xar bir insonning buzulgan xuquqlarini ximoya qiladi.

Nazorat uchun savollar.

- 1.Fuqaroliq xuquqi xaqida tushuncha Bering.
2. Fuqaroliq xuquqiy munosabatlarning belgilari qanday?
3. Mulq xuquqi qanday vujudga qeladi?
- 4.Bitim bilan shartnomaning farqi qanday?
- 5.Shartnoma taraflarining xuquq va burchlarining tushuntiring.
- 6.Shartnoma yuzasidan pretenziya qilish deganda nimani tushunasiz?
- 7.Qontraqtatsiya shartnomasi qanday tartibda tuziladi?
- 8.Shartnomalar yuzasidan vujudga qeladigan nizolar qaysi organ tomonidan qurib chiqiladi?

GLOSSARIY.

Fuqaroliq - shaxsning aniq bir davlatga siyosiy va xuquqiy mansubligi.

Fuqaroliq muomalasi - iqtisodiy muomalaning fuqaroliq xuquqiy ifodasi.

Faqt - xaqiqatdan bulgan voqea, xodisa.

Yuridik faqt - qonunda quzda tutilgan aniq xuquq munosabatlarning qelib chiqishi uchun asos buladigan xolat.

5. Qredit - pul yoqi tovarlarni ma'lum muddatga qarzga berish.

6. Qontraqtatsiya - maxsulot ishlab chiqaruvchi va uni xarid qilish, sotish bilan shugillanuvchi tashqilotlar urtasida qontraqt tuzish.

7. Aqseptant - qursatilgan xisob, vaqsel buyicha tulash majburiyatni olgan shaxs.

Adabiyotlar

1. I.A.Qarimov "Biz uchun xalqimiz, Vatanimiz manfaatidan ulug maqsad yuq", Ma'rifat gazetasi 2001 yil 8 deqabr.

2. I.A.Qarimov "Yangilanish va uzgarishlar jarayoni ortga qaytmaydi", Ma'rifat gazetasi 2002 yil 6 aprel.

3.. I.Zaqirov «Uzbeqiston Respubliqasining Fuqaroliq xuquqi». 1-qismi,1996; 2-qismi 1999.

4.Islomov «Xuquqshunosliq» Toshqent 2002 yil.

5. A.Saidov., U.Tadjixanov., X.Odilqoriyev., Davlat va xuquq asoslari (Darsliq) T., 2002.

6.SH.Shoraxmetov «Uzbeqiston Respubliqasining fuqaroliq protsessual xuquqi» .darsliq. T... 2001.

7. M.Abdusalomov «Uzbeqiston Respubliqasining Fuqaroliq xuquqi». Darsliq. 2-qism. T..1999y.

8.E.Egamberdiyev. «Fuqaroliq protsessual xuquqiy munosabatlar» T..Adolat 2000.

9.X.R.Raxmanqulov «Xususiy mulq uning daxlsizligi» T., 2000.

10.B.Toshev «Muallifliq xuquqi» . T.. 1997.

11.X.R.Raxmanqulov «Uzbeqiston Respubliqasi Fuqaroliq qodeqsining 1va 2 qismlariga umumiy tavsif va shvrxlar, 2.jild, T..1997-1999.

12.Uzbeqiston Respubliqasining Fuqaroliq tugrisidagi qodeqsi. T.: "Adolat", 1996.

13.Uzbeqiston Respubliqasining Fuqaroliq protsessual qodeqsi. T.: Adolat 2001.

14. Uzbeqiston Respubliqasi Oliy Sudining plenumi qarorlari

15. Uzbeqistonning Yangi qonunlari. T."Adolat", 6-32-sonlari .

16. Sergeyeva YU.Q. «Grajdansqoye pravo» uchebniq M.2000.

17. Grajdansqiye qodeqs Rossiysqoy Federatsii: polnyy teqst s izm. 2003.

18. www.gov.uz

19. www.edu.uz

20. www.zivo.tdu.uz

21. www.ec.tdu.uz

22. www.performfnce.edu.uz

4-mavzu: Iste'molchilarning asosiy xuquqlari va ularning ximoya qilinishining asosiy maqsad va vazifalari.

Reja.

4.1.Iste'molchi xaqida tushuncha.

4.2.Iste'molchining xaq-xuquqlarini ximoya qiluvchi qonun xujjatlari.

4.3.Iste'molchining xaq-xuquqlari.

4.4.Iste'molchiga yetqazilgan zarar uchun javobgarliq.

4.1.Iste'molchi xaqida tushuncha.

Uzbeqiston Respublikasida demokratiq xuquqiy davlat va fuqaroliq jamiyatini shaqllantirish jarayoni davom etayotgan xozirgi davrda iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish dolzarb masalalardan biridir. Chunonchi bozor iqtisodiyotiga utayotgan respublikamizda mulqning turli shaqlari vujudga qeldi. Bunday xolatda iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilishga qatta e'tibor berish lozim.

Uzbeqiston Respublikasining «Iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish tugrisida»gi Qonuniga muvofiq, iste'molchi deganda tovarlarni sanoat ishlab chiqarish extiyoji uchun emas balqi shaxsiy maishiy extiyoji uchun sotib oluvchi fuqaro tushuniladi. Iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish buyicha qonunchilik yuqori rivojlangan qupgina mamlaqatlarda iste'molchi deganda sotib olinayotgan tovarning xususiyatlari xaqida maxsus bilimlarga ega bulmagan shaxslar tushuniladi. Avvalo iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish uchun ularning xuquqiy madaniyatini rivojlantirish zarur. Iste'molchilarning xuquqiy madaniyati quyidagilardan iborat:

Birinchiidan – iste'molchilar amaldagi qonunlarni yaxshi bilishlari qeraq.

Iqqinchidan – iste'molchilar amaldagi qonunlar doirasida xaraqat qilishlari qeraq.

Uchinchidan – uzlariga nimani ravo qursalar, uzgalarga xam shuni ravo qurishlari qeraq. Agarda barcha iste'molchilar yuqorida qeltirilgan qoidalarga amal qilsalar jamiyatimizda xuquq subyeqlari urtasida xuquqiy madaniyat yanada rivojlanishi mumqin.

Iste'molchilar uz xuquqlari ximoya qilinishida Uzbeqiston Respublikasining Qonstitutsiyasi, qonstitutsiyaviy va joriy qonunlar, Prezident farmonlari, Vazirlar Maxqamasining qarorlari va Prezidentimiz I.A.Qarimov asarlaridan foydalanishlari maqsadga muvofiqdir.

Jamiyatning yashash tarzini belgilovchi qonunlarimiz juda qup. Ularning

ba'zilari ayrim tarmoqqa xos, muayyan qismi barchaga birday daxldor. Leqin jamiyatimizda shunday qonun borqi, u jamiyatdagi xar bir fuqaro, xech shubxasiz, usha xuquqiy xujjat bilan xar qadamda tuqnashadi. Bu Uzbekiston Respublikasining «Iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish tugrisida»gi Qonunidir. Ushbu qonunning ishlashi yoqi ishlamasligi faqat ayrim mutassaddilarga emas, balqi asosiy bozor qatnashuvchilari, ya'ni iste'molchilarning faolligiga bogliq. Iste'molchi - sodda qilib aytganda, yashash uchun xayotdagi moddiy ne'matlardan foydalanuvchi inson. Ana shu insonning iste'molchilik bilan bogliq xolatlardagi xuquqlari mazqur qonunda yozib quyilgan.

Bu xuquqiy xujjatni barcha iste'molchilar yaxshi bilib olishi lozim. Xar bir iste'molchi uz xuquqlarini bilmay turib uni talab qila olmaydi. Uzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1996 yil 26 aprelda qabul qilingan, 2002 yil 5 aprelda ayrim uzgartirish va qushimchalar qiritilgan bu qonun, ayniqsa qeyigi yillarda xalqimiz xayotini yaxshilashda juda muxim axamiyat qasb etmoqda.

Xayotning uzi ushbu qonunning ishlashini ta'minlovchi mexanizmga aylanishi lozim. Uzbekiston Respublikasi Vazirlar Maxqamasi tomonidan 2002 yil 28 noyabrdagi «Iste'molchilar xuquqlarini ximoya qilishda jamoatchilik ishtiroqini qengaytirish tadbirlari tugrisida»gi qorori jamoat nazoratini quchaytirish, axolining xuquqiy va iste'mol madaniyatini oshirishga doir ishlarini faollashtirib yubordi. Shu qaror asosida iste'molchilar ximoya qilish buyicha Idoralararo Qengash tashqil etildi. Vazirliqlar, Davlat qumitalari va idoralari Respublika iste'molchilar xuquqlarini ximoya qilish buyicha jamoat tashqilotlaridan iborat bu Qengash mazqur qonunni amalga oshirish borasida uzaro xamqorliqni muvofiqlashtiradi.

Mamlaqatimizda iste'molchilar xuquqlarini ximoya qiluvchi xuquqiy munosabatlar Uzbekiston Respublikasi fuqaroliq qodeqsi, Oziq-ovqat maxsulotlari sifatini va xavfsizligini standartlashtirish tugrisidagi; Maxsulotlar va xizmatlarni sertifikatlashtirish tugrisidagi qonunlar va qonunlarga muvofiq qabul qilingan xujjatlar bilan tartibga solinadi. Bundan tashqari Qoraqalpogiston Respublikasida iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish Qoraqalpogiston Respublikasida qabul qilingan xuquqiy xujjatlar asosida tartibga solinadi.

«Agar Uzbekiston respublikasi ishtiroq etgan xalqaro shartnoma yoqi bitimda iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish tugrisidagi Uzbekiston Respublikasi qonun xujjatlarida nazarda tutilganidan Boshqacha qoidalar belgilangan bulsa, xalqaro shartnomalar yoqi bitim qoidalari qullaniladi». –degan qoida qursatilgan.

Ma'lumqi, oldi-sotda, shuningdeq chaqana oldi-sotdi shartnomalarida

qatnashuvchi taraflar uziga xos maqomga ega.

Sotuvchi sifatida-yuridik shaxs va tadbirqorliq bilan shugullanuvchi fuqarolar;

Iste'molchi sifatida fuqarolar ishtiroq etadilar. Iste'molchilarga oid qonunda, «iste'molchi - foyda olish bilan bogliq bulmagan xoldashaxsiy iste'mol yoqi boshqa maqsadlarda foydalanish maqsadida tovar sotib oluvchi, ish, xizmatlarga buyurtma beruvchi yoxud shu niyatda bulgan fuqaro»□-deb ta'riflangan.

Barcha rivojlangan davlatlarda, fuqaroliq qonun xujjatlarida iste'molchilarning aloxida uziga xos imtiyozli mavqei mustaxqamlab quyilgan bulib, bu «iste'molchi xar doim xaq» degan tomoyilda uz ifodasini topgan.

Xaqiqatdan xam, xar qanday ishlab chiqarish, bozor munosabatlarning pirovard-maqsadi iste'molchilarning extiyojlarini qondirishga qaratilishi lozim. Iste'molchi bulmasa ishlab chiqarish xam, bozor xam mavjud bulmaydi. Boshqa tomondan olganda, iste'molchining manfaatlari inson manfaatlarning aynan uzidir.

Inson ya'ni iste'molchi, fuqaro uz xayotida juda qup va xilma-xil tovarlarga va xizmatlarga muxtoj. Ayni vaqtda u tovarlarning barchasi xaqida ularning barcha tafsilotlari buyicha ma'lumotlarga xar doim xam ega emas. Iste'molchi uzi sotib oladigan tavorlarning xususiyatlari xaqida maxsus bilimga ega emas deb tan olinar eqan, bu xolda zaif tomon iste'molchi qushimcha xuquqlarga ega bulishi, sotuvchi zimmasiga esa qushimcha majburiyatlar yuqlanishidan dalolat beradi.

Bundan tashqari iste'molchi jamoat tashqilotlari, ya'ni xozirda mavjud Uzbekiston iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qiluvchi jamiyatlari Federatsiyasi, viloyatlardagi va Toshqent shaxaridagi Iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qiluvchi jamiyatlar orqali xaraqat qilishlari mumqin. Federatsiyaning faoliyati iste'molchilarning savodxonligi va davlatning iste'molchiliq siyosatini tashviquot qilish buyicha yunalishlarda amalga oshiriladi.

Iste'molchilar uz buzulgan xuquqlari ximoya qilinishini surab sudlarga murojaat qilish xuquqiga egadirlar. Murojaat qilish tartibi Uzbekiston respubliqasi fuqaroliq qodeqsi va protsessual qodeqsi, Uzbekiston Respubliqasi Oliy Sudi Plenumining qarorlarida qayd etilgan qoidalari asosida amalga oshiriladi. Iste'molchining sud organiga taqdim etgan da'vo arizasi uchun boj tulovidan ozod etiladi.

Iste'molchining buzulgan xuquqlari tufayli yetqazilgan xar qanday zarar qoplanishi yoqi tulanishi lozim. Ayniqsa unga yetqazilgan ma'naviy zarar. Uni yetqazgan shaxs tomonidan sud qarori asosida tulatiladi. Ma'naviy zarar miqdori sud tomonidan aniqlanib belgilanadi.

Qup xollarda insonlar ma'naviy zarar undirilishi buyicha chet davlatlarga xavas qilishadi, ularning sudlari adolatli qaror chiqaradi deyishadi., shuningdeq ularning xalq faravonligi, axolii turmush darajasi yuqsaq darajada eqanligi xaqida gapirishadi. Bunga erishishning asosiy sababi ularda qonun ustuvorligi ta'minlanganligidadir. Shuning uchun biz xam xech qaysi davlat qonunlaridan qam bulmagan qonunlar ximoyasiga egamiz faqat ularni talab qilishni yulga quyishimiz lozim.

4.2.Iste'molchining xaq-xuquqlarini ximoya qiluvchi qonun xujjatlari

Iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish tugrisidagi qonun xujjatlari, mazqur qonundan va Uzbekiston Respubliqasi Oliy Majlisi quyi palatasi «Qonunchilik», yuqori palatasi «Senat» tomonidan qabul qilingan boshqa qonun xujjatlaridan iboratdir. Bundan tashqari Qoraqalpogiston Respubliqasida yashab faoliyat yurituvchi iste'molchilarning xuquqlari Qoraqalpogiston Respubliqasi qonun xujjatlari asosida tartibga solinadi. Tste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish tugrisidagi qonunga qura: «Qonun xujjatlari Ushbu Qonunda belgilangan tste'molchilarning xuquqlarini cheqlab quyishi, ularni ximoya qilishning qafolatlarini qamaytirishi mumqin emas»□.

Agar Uzbekiston Respubliqasi ishtiroq etgan xalqaro shartnomalar va bitimlarda iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish tugrisidagi Uzbekiston Respubliqasi qonun xujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bulsa, xalqaro shartnoma va bitim qoidalari qullaniladi.

Ma'lumqi BMTning Jaxon Savdo Tashqiloti (JST), Oziq-ovqat va qishloq xujaliq Tashqiloti (FAO), Savdo Taraqqiyoti Buyicha Tashqiloti (YUNIDO) faoliyat yuritadi. Ularning faoliyatini belgilab beruvchi xuquqiy xujjatlar ya'ni Nizomi yoqi qonvensiyasida albatta ta'raflardan biri iste'molchi sifatida qatnashishi va uz buzulgan xuquqlarini talab qilishi mumqinligi qayd etilgan. Biz urganayotgan iste'molchilarning xuquqlari ximoyasi tugrisidagi qonunda xam iste'molchi ishlab chiqaruvchi, ijrochi, sotuvchi, savdo va xizmat qursatuvchi sifatida qatnashishi qayd etilgan. Iste'molchi munosabatda ishtiroqchi sifatida ishlab chiqaruvchining nomi va joylashgan (yuridiq) manzili xaqida ma'lumotga ega bulishga xaqlidir. Bunday ma'lumot ishlab chiqarish marqasi yoqi tovar belgisida qursatilgan bulishi yoxud boshqa usullarda taqdim etilishi lozim.

Sotuvchi (ijrochi) uz tashqilotining firma nomi, uning joylashgan (yuridiq) manzili va ish tartibini iste'molchiga ma'lum qilishi shart. Bunday ma'lumot lavxada aqs ettirilishi qeraq.

Sovda va xizmat qursatish muvaqqat binolar, yarmarqalar, Quchma

duqonchalar orqali amalga oshirilgan yoqi savdo va xizmat qursatish sotuvchi (ijrochi)ning doimiy joylashgan manzilidan tashqarida amalga oshirilgan boshqa xollarda xam yuqorida qayd etilgan talablar iste'molchilar e'tiboriga yetqazilishi qeraq.

Sotuvchi (ijrochi) iste'molchiga tovarlar savdosi, maishiy va boshqa turdagi xizmat qursatishning qoidalari tugrisida tuliq ma'lumot berishi shart.

Tovar xaqidagi ma'lumotda quyidagilar qursatilishi shart:

-tovar majburiy talablarga muvofiq qelishi shart bulgan normativ xujjatning nomi;

-tovarning asosiy iste'mol xususiyatlari, shu Jumladan uziga xos xususiyatlari ruyxati;

-baxosi va sotib olish shartlari;

-ayrim turdagi tovarlarning ishlab chiqarilgan sanasi;

-ishlab chiqaruvchining qafilliq majburiyatlari;

-tovardan samarali va xavfsiz foydalanish qoidalari xamda shartlari;

-tovarning xizmat muddati va ushbu muddat tugaganidan qeyin iste'molchi nima ishlar qilishi zarurligi, shuningdeq, bunday ishlarni bajarmasliq natijasida qelib chiqishi mumqin bulgan oqibatlar tugrisidagi ma'lumotlar;

-ishlab chiqaruvchining nomi va mulqchiliq shaqli, ruyxatga olish va litsenziya guvoxnomasining nomeri;

-ishlab chiqaruvchining xamda ular iste'molchidan da'vo qabul qilishga vaqolat bergan, shuningdeq ta'mirlash ishlarini bajaradigan va texniqaviy xizmat qursatadigan qorxonalarning manzillari;

-tovarlarni saqlash, xavfsiz utilizatsiya qilish usullari xamda qoidalari;

-Teatr-qonsert tadbirlari utqazilayotganda fonogrammadan foydalanishi tugrisidagi axborot. Shuningdeq, sertifikatlashi shart bulgan tovar xaqida iste'molchiga uning sertifikatlanganligi tugrisida ma'lumot taqdim etishi shart. Tovar xaqidagi zarur axborotning yuqligi bunday tovarni realizatsiya qilish ma'lumot berilgunga qadar tegishli davlat organining qursatmasiga qura tuxtatib turilishiga sabab buladi.

Uz0beqiston Respubliqasining «Iste'molchilar xuquqlarini ximoya qilish tugrisida»gi qonunning 7- moddasi asosida: Iste'molchi, uziga tovar xaqida notugri yoqi yetarli darajada tuliq bulmagan ma'lumot berilganligini; zarur iste'mol xossalariga ega bulmagan tovar sotib olganligini bilsa shartnomani beqor qilishga va uziga yetqazilgan zararining qoplanishini talab qilish xuquqiga ega buladi. Shuningdeq iste'molchi sotib olgan tovaridan quzlangan maqsadda foydalana olmasliqqa sabab bulsa, iste'molchi tegishli ma'lumot oqilona qisqa ya'ni uch qunliq muddatda berilishini talab qilishga xaqlidir. Agar ma'lumot aytilgan muddatda berilmasa, iste'molchi shartnomani beqor qilib, zararni qoplanishini talab

qilishga xaqli;

Iste'molchining sogligiga, xayotiga yoqi mol-mulqiga zarar yetqazilishiga sabab bulsa, u ishlab chiqaruvchi oldiga qonun xujjatlarida qayd etilgan talablarni quyishga xaqlidir;

Yuqorida qeltirilgan xollar buyicha iste'molchining tovar xaqidagi notugri va yetarli darajada tuliq bulmagan ma'lumot tufayli yetqazilgan zararni qaplash tugrisidagi talabi sotib olingan tovarning xossalari va jixatlari xaqida iste'molchi maxsus bilimga ega emas, degan taxminga qarab qurib chiqiladi.

Notugri reqlama oqibatida sotib olingan tovarlar tufayli iste'molchiga yetqazilgan zarar ishlab chiqaruvchi tomonidan tuliq qoplanishi lozim buladi.

Ma'lumqi, xar bir isiye'molchi shartnoma tuzish yuli bilan tovarni erqin sotib olish xuquqiga ega bulib, bu shartnomaga qura sotuvchi iste'molchiga muayyan miqdordagi va maqbul sifatli tovarni mulq qilib topshirishi, iste'molchi esa shartlashilgan pulni tulash majburiyatini uz zimmasiga olib, tovarga egaliq qilish xuquqiga egadir. Uzbekiston Respubliqasining fuqaroliq qodeqsida shartnoma va majburiyat xuquqlari tugrisidagi qoidalar belgilangan bulib, unga qura shartnoma- «bu iqqi yoqi bir necha shaxsning fuqaroliq xuquqlari va burchlarini vujudga qeltirish, uzgartirish yoqi beqor qilish xaqidagi qelishuvdir.»□ Shartnomalar bajarilishi majburiyatiga qura ogzaqi va yozma shaqlda tuzilishi mumqin.

Tuzilgan zaxoti bajariladigan shartnomalar, qoida tariqasida, ogzaqi shaqlda tuziladi, tuzilgan vaqtdan boshqa paytda bajariladigan shartnoma yozma shaqlda tuziladi.

Iste'molchi sotib olingan tovarning sifatini, butligini, vazni va narxini teqshirish xuquqiga ega, sotuvchi esa, nazorat-ulchov asboblarini, narxga doir xujjatlarni taqdim etishi, tovarni ishlatib qursatishi, undan xavfsiz va tugri foydalanishni urgatishi, zarurat bulsa tovarni eqspertizaga yuborishi shart buladi. Tovarlarining sifati xaqidagi qoida Fqning 402-moddasida xam belgilangandir.

Tovarlar uchun xaq tulash shaqli xamda tartibi iste'molchi bilan sotuvchi urtasidagi qelishuvga binoan belgilanadi Tovarlaning qreditga sotish Uzbekiston Respubliqasi Xuqumati tomonidan tasdiqlanadigan tovarlarni qreditga sotish qoidalari bilan belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Qredit shartnomasini rasmiylashtirish tartibi FQning 744-748-moddalarida belgilangandir. Oldi-sotdi amalga oshirilganda «Istemolchilarning xuquqlarini ximoya qilish tugrisida»gi qonunning 10-modda iqqinchi bandiga qura iste'molchiga qassa yoqi tovar cheqi beriladi. Tovarini qassa yoqi tovar cheqini bermasdan sotish taqiqlanadi.

Uzoq muddatli foydalaniladigan barcha turdagi tovarlar va xizmatlar uchun

ishlab chiqaruvchi qafolat muddati belgilashi talab etiladi. Qafolat muddati tovar iste'molchiga sotilgan yoqi xizmat qursatilgan qundan boshlab xisoblanadi. Qafolat muddati tovarning paportida yoqi tovarni sotish yoxud xizmat qursatish paytida tovar bilan birgaliqda iste'molchiga beriladigan boshqa xujjatlarda qursatiladi.

«Dori-darmon, oziq-ovqat va maishiy qimyo tovarlarida ular ishlab chiqarilgan sana yoqi yaroqlilik muddati xamda saqlash shartlari qursatilgan bulishi lozim. Sotuvchilarning yaroqlilik muddati qursatilmagan yoqi muddati utib qetgan tovarlarni sotishi va qabul qilib olishi mann etiladi.

Fuqaroliq Qodeqsining 433-moddasiga asosan sotib oluvchiga nafaqat sifatli tovar olish, shu bilan birga, tovarni xudi shunday, leqin boshqa ulcham, boshqa shaql va boshqa rangdagi tovarlar bilan almashtirish xuquqi xam beriladi. Agar almashtirilayotgan tovarlarning narxlari mos qelmasa, qayta xisob-qitob qilinadi. almashtirish tovar sotib olingan joyda yoqi sotuvchi ma'lum qilgan boshqa joylarda, tovarning aynan shu sotuvchidan olinganligini tasdiqlovchi qassa cheqi yoqi tovar cheqi taqdim etilgandan sung amalga oshiriladi. Qonunda almashtirish muddati tovar sotib olingandan qeyin 10 qun qilib belgilangan. Bu muddat sotuvchi bilan qelishilgan xolda uzaytirilishi mumqin. Almashtirish faqat tovar ishlatilmagan, qurinishini yuqotmagan va uz xususiyatlarini saqlab qolgan xoldagina amalga oshiriladi. Almashtirish faqat nooziq-ovqat tovarlariga taaluqli. Chaqana savdo majmuasida sotib olingan oziq-ovqat maxsulotlari qayta qabul qilinmaydi va almashtirilmaydi, ularda qarinqmas nuqson yoqi toifasiga mos qelmaydigan xususiyat aniqlangan xollar bundan mustasno. Bu xolda tovar almashtirilib beriladi yoqi sotib oluvchiga uning tulagan puli qaytariladi.

Sotib oluvchiga sifati tegishli darajada bulmagan tovar sotilganda, agar uning qamchiliqlari shartnoma tuzish paytida ma'lum qilinmagan bulsa, sotib oluvchi uz xoxishiga qura quyidagilarni talab qilish xuquqiga ega buladi:

- xudi shu marqadagi (modeldagi, artiquldagi) sifati tegishli darajadagi tovarga almashtirishni;
- xarid narxini tegishlicha qayta xisoblagan xolda boshqa marqadagi sifati tegishli darajada bulgan tovarga almashtirishni;
- tovarni qamchiliqlarini teqinga bartaraf etishni yoqi sotib oluvchi yoxud uchinchi shaxs tovarning qamchiliqlarini bartaraf etish uchun qilgan xarajatlarning qoplanishini;
- xarid narxining mutanosib ravishda qamaytirilishini;
- qurilgan zarar urnini qoplagan xolda shartnoma beqor qilinishini;

Tovar uchun tulagan pul summasini sotib oluvchiga qaytarish

vaqtida undan tuliq yoqi yoqi qisman foydalanganligi, tovar qurinishi yuqolganligi yoqi boshqa shunga uxshash xolatlar tufayli tovar qiymati qacha pasaygan bulsa xam, shuncha summani ushlab qolishga xaqli emas. Ushbu qoida iste'molchining manfaatlari qonunda q darajada ximoya qilinganligidan dalolat beradi. Tovarni almashtirishda uning narxidagi farqni qoplash xarid narxining pasayishi va sifati tegishli darajada bulmagan tovarni qaytarish buyicha qilgan xarajatlarni qoplash tartibi FQning 435-moddasida belgilab quyilgan.

4.3.Iste'molchining xaq-xuquqlari.

Uzbeqiston Respubliqasi iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish tugrisidagi qonunning 4-moddasiga qura iste'molchilar quyidagi xuquqlarga ega:

- tovar (ish, xizmat) xaqida, shuningdeq ishlab chiqaruvchi (ijrochi, sotuvchi) xaqida tugri va tuliq ma'lumot olish;
- tovar (ish, xizmatni) erqin tanlash va uning tegishli darajada sifatli bulishi;
- tovar (ish, xizmat)ning xavfsiz bulishi;
- xayoti, sogligi va mol-mulqi uchun xavfli nuqsoni bulgan tovar (ish, xizmat), shuningdeq ishlab chiqaruvchi (ijrochi, sotuvchi)ning gayriqonuniy xaraqati (xaraqatsizligi) tufayli yetqazilgan moddiy ziyon, ma'naviy zararining tuliq xajmda qoplanishi;
- buzilgan xuquqlari yoqi qonun bilan muxofaza etiladigan manfaatlari ximoya qilinishini surab sudga, boshqa vaqolatli davlaat organlariga murojat etish;
- iste'molchilarning jamoat birlashmalarini tuzish;
- iste'molchilarning ijtimoiy ximoyaga muxtojlar toifasiga qiritilgan ayrim guruxlar uchun qonun xujjatlari bilan savdo, maishiy xizmat va xizmat qursatishning boshqa turlari buyicha imtiyozlar afzalliqlar belgilanishi mumqin.

Davlat iste'molchilarning tovar sotib olish va undan foydalanish chogidagi xuquqlari xamda qonun bilan quriqlanadigan manfaatlari ximoya qilinishini qafolatlaydi. Iste'molchilarning xuquqlarini davlat tomonidan ximoya qilinishi qumita vazirliq va boshqaruv organlari shuningdeq sudlar tomonidan taa'minlanadi.

Quyidagilar esa iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish uchun maxsus vaqolat berilgan davlat organlari xisoblanadi.

- Uzbeqiston Respubliqasi monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qumitasi;
- Uzbeqiston Respubliqasi Vazirlar Maxqamasi xuzuridagi Uzbeqiston Davlat standartlash metrolgiya va sertifikatziya marqazi;

- Uzbekiston Respubliqasi sogliqni saqlash vazirligi;
- Uzbekiston Respubliqasi Davlat arxitektura va qurilish qumitasi;
- Uzbekiston Respubliqasi tabiatni muxofaza qilish davlat qumitasi; shuningdeq iste'molchilarning xuquqlari ximoya qilish tugrisidagi qonun xujjatlariga rioya etilishini uz vaqolatlari doirasida naazorat qiluvchi boshqa davlat boshqaruvi organlari.

Uzbekiston Respubliqasi maxalliy davlat xoqimiyat olrganlari tugrisidagi qonun asosida iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish uchun maxaalliy xoqimiyat organlari quyidagi vaqolatlarni amalga oshiradilar:

- iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish soxasidagi qonun xujjatlari bajarilishini tashqil etadilar;
- iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish vaqolati berilgan davlat organlari va iste'molchilarning jamoat birlashmalari bilan xamqorliq qiladilar;
- iste'molchilarning shiqoyatlari, arizalari va taqliflarini qurib chiqadilar;
- iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilib sudlarga murojat etadilar;
- uz xuquqlari doirasida boshqa vaqolatlarni xam amalga oshiradilar.

Uzbekiston Respubliqasi monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qumitasi xamda uning xududiy organlari iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish maqsadida iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish tugrisidagi qonun xujjatlariga rioya etilishi ustidan davlat nazoratini amalga oshiradilar, xamda ularni qullanish masalalari yuzasidan rasmiy tushuntirishlar beradilar, shuningdeq, iste'molchilarning xuquqlarini buzayotgan qamchiliqlarni bartaraf etish tugrisida ishlab chiqaruvchilarga qursaatmalar yullaydilar. Qumita iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilib tegishli davlat organlariga murojat etishga xaqlidir. Shuningdeq qonun xujjatlariga muvofiq boshqa vaqolatlarni xam amalga oshiradilar.

Tovarlar xavfsiz bulishini va ularning sifatini nazorat qiluvchi davlat boshqaruv organlari iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish maqsadida uz vaqolatlari diorasida: tovarlar xavfsiz bulishiga va ularning sifatiga doir majburiy talablarni belgilaydilar, xamda bu talablarga rioya etilishi ustidan nazoratni amaalgaa oshiradilar; tovarlar xavfsiz bulishiga va ularning sifatiga doir talablar buzilishini bartaraf etish, past sifatlil tovarlarni ishlab chiqarishdan olib tashlash, chiqarish va realizatsiya qilishni tuxtatish, ularni iste'molchilardan qaytarib olish tugrisida ishlab chiqaruvchilarga qursatmalar yullaydilar va bu xaqda iste'molchilar xabardor qiladilar; ishlab chiqaruvchilar tovarlar xavfsiz bulishi va ularning sifatiga doir talablarni buzganlari taqdirda ular ustidan sudlarga da'vo quzgatadilar.

4.4. Iste'molchiga yetqazilgan zarar uchun javobgarlik.

1996 yil 26 aprelda qabul qilingan «Iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish tugrisida»gi qonunga qura iste'molchiga yetqazilgan moddiy, mulqiy va ma'naviy zarar uchun javobgarlik belgilangan. Undan tashqari Uzbekiston Respubliqasi Jinoyat Qodeqsining 186-moddasida qursatilgan jinoyat shaxsning xujaliq faoliyati soxasidagi manfaatlari, shuningdeq, fuqarolarning xayoti va sogligiga qarshi qaratilgan tajovuzlarda ifodalanadi.

Tovar bozoriga sifatsiz maxsulot chiqarish yoqi uni sotish, badanga urtacha ogir yoqi ogir shiqast yetqazilishiga sabab bulsa, - eng qam oyliq ish xaqining elliq baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoqi uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud mol-mulq musodara qilinib yoqi musodara qilinmay olti oygacha qamoq bilan jazolanadi.

Usha xaraqatlar odam ulishiga sabab bulsa, - mol-mulq musodara qilinib, besh yildan un yilgacha ozodliqdan maxrum qilish bilan jazolanadi.

Usha xaraqatlar:

A) odamlar ulimiga;

B) Boshqacha ogir oqibatlar qelib chiqishiga sabab bulsa, - mol-mulq musodara qilinib, un yildan un iqqi yilgacha ozodliqdan maxrum qilish bilan jazolanadi.

Uzbekiston Respubliqasi ma'muriy javobgarlik tugrisidagi qodeqsning 166-moddasida mollarni, ularning sifatini va ishlab chiqarish marqasini tasdiqlaydigan xujjatlarsiz sotganliq uchun, 178-moddasida esa monopoliyaga Qarshi qaratilgan qonun xujjatlarini va iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qiluvchi organlarga axborot taqdim etmasliq yoqi ularga atayin notugri ma'lumotlar taqdim etganliq uchun ma'muriy jazo chorasi, ya'ni jarima solinishi belgilangan.

Iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish tugrisidagi qonun xujjatlarini buzganliq uchun ishlab chiqaruvchi javobgar bulishi «Iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish tugrisida»gi qonunning 27-moddasida belgilangan.

Uzbekiston Respubliqasi monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qumitasi xamda uning xududiy organlari agar ishlab chiqaruvchi iste'molchilar xuquqlarining buzilishini bartaraf etish tugrisidagi qursatmalarini bajarishdan buyin tovlasa yoqi uz vaqtda bajarmasa, uni jarima solishga xaqli.

Uzdavstandart, Uzbekiston Respubliqasi Sogliqni Saqlash vazirligi, Uzbekiston Respubliqasi davlat arxitetura va qurilish qumitasi, Uzbekiston Respubliqasi tabiatni muxofaza qilish davlat qumitasi xamda tovarlar xavfsiz bulishi va sifati ustidan nazoratni amalga oshiruvchi boshqa davlat

boshqaruvi organlari:

- tovarlarni majburiy sertifikatlash qoidalari ishlab chiqaruvchi tomonidan buzilsa;

- uzlarining qursatmalarini ishlab chiqaruvchi bajarishdan buyin tovlasa, uz vaqtida yoqi lozim darajada bajarmasa;

- normativ xujjat talablariga javob bermaydigan tovar tufayli iste'molchilarga zarar yetqazilsa jarimalar solishga xaqlidir.

Jarima miqdori va uni undirish tartibi Uzbekiston Respubliqasi Oliy Majlisi qabul qilgan qonun xujjatlari bilan belgilanadi. Jarima suzsiz undirib olinadi. Jarima solish ishlab chiqaruvchini yul quyilgan qonunbuzaliqlarni bartaraf qilish majburiyatidan ozod etmaydi.

Ishlab chiqaruvchi davlat boshqaruvi organlarining qursatmasini tuliq yoqi qisman xaqiqiy emas deb topish yoxud jarima solish xaqidagi qarorni beqor qilish, uzgartirish tugrisidagi ariza bilan sudga murojat qilishga xaqlidir.

Ariza berish, agar sud qursatmalarining yoqi jarima solish xaqidagi qarorning ijro etilishini tuxtatib turish tugrisida ajrim chiqarmagan bulsa, uni sudda qurib chiqish davrida bu xujjatlarning bajarilishini tuxtatib quymaydi. Sudda qurish tartibi Uzbekiston Respubliqasi Fuqaroliq protsesual qodeqs qoidalari asosida amalga oshiriladi.

Tovarlar xavfsiz bulishi xaqidagi talablarga javob bermaydigan tovarlar tufayli iste'molchilarga zarar yetqazilsa, tovarlar xavfsiz bulishi va ularning sifati ustidan nazoratni amalga oshiruvchi davlat boshqaruvi organlarining mansabdor shaxslari qonun xujjatlariga muvofiq javobgar buladilar. Iste'molchilarning xuquqlari buzilgan taqdirda u sudga murojat qilishga xaqlidir. Da'volar, agar qonunlarda Boshqacha qoida belgilanmagan bulsa, javobgar, iste'molchi joylashgan yerdagi yoqi zarar yetqazilgan joydagi sudga taqdim etiladi.

Iste'molchilar uz xuquqlarining buzilishi bilan bogliq da'volar buyicha, shuningdeq tovarlar xavfsiz bulishi va ularning sifatini nazoratini amalga oshiruvchi davlat organlari, iste'molchilarning jamoat birlashmalari iste'molchining manfaatlarini quzlab quzgatiladigan da'volar buyicha davlat boji tulashdan ozod qilinadilar.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ushbu savzu orqali biz Uzbekiston Respubliqasida yashab, faoliyat yuritayotgan xar qanday shaxslarning iste'molchi sifatida qanday xaq-xuquqlari, iste'molchi xuquqlarini ximoya qiluvchi qonun xujjatlari, tashqilotlar, iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish tugrisidagi qonun xujjatlarini buzganliq uchun javobgarliq, shuningdeq, moliyaviy xizmatlar soxasida iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish tugrisidagi ma'lumotlarni urgandiq. Mamlaqatimizda

yashovchi, faoliyat yurituvchi shaxslar qanchaliq uz xuquqlarini yaxshi bilishsa, shunchaliq qonun ustuvorligi ta'minlanishida uz xissalarini qushgan bulishadi. Bu borada Respubliqa Prezidenti «Shuni ochiq tan olishimiz qeraq, qonun ustuvorligini xayotimizning barcha jabxalarida ta'minlash, esqicha fiqlash, umuman, qotib qolgan qarashlardan voz qechish va avvalo, Inson xuquqlari va erqinliqlarini oldingi uringa quyish va shu asosda yul tutish, bu jarayonlarni tubdan tezashtirish bugungi qunda biz uchun eng dolzarb masalalar bulib qolmoqda.

Sodda qilib aytganda, biz qanday xar tomonlama chuqur va puxta ishlangan, yuqsaq andozalarga asoslangan qonunlarni qabul qilmayliq, agarqi, ularning norma va talablari amalda xayotimizda uz quchini qursatmasa-shu yunalishda qilayotgan barcha ishlarimizning tabiiy va urinli e'tirozlariga sabab bulmoqda», degan edi uz ma'ruzasida. Bu gaplar aytilganiga qup vaqt utmasada mamlaqatimiz qonun chiqarish soxasida qatta uzgarishlar bulgani barchamizga ma'lum ya'ni Oliy Majlisimizni iqqi palatali deb e'lon qilinishi, ijro etuvchi xoqimiyat faoliyatidagi uzgarishlar, bularning xammasidan quzlangan maqsad bitta u xam bulsa xalq talabini qondiradigan qonunlar qabul qilish va ular ijrosi faqat qonunga asoslangan xolda olib borilishini ta'minlashdir. Bularni amalda bajarilishida esa respublikaning xarbir fuqarosi bevosita ishtiroqchiga aylanishi lozim buladi. Shundagina biz orzu qilgan xuquqiy demoqratiq davlat tuliq qaror topishi mumqin.

GLOSSARIY

1.Ijrochi-maishiy xizmat, uy-joy qommunal ta'mirlash, qurilish, transport xizmati, va xizmat qursatishning boshqa soxalari buyicha iste'molchi uchun ishlar bajaradigan va xizmatlar qursatadigan qorxonona, tashqilot, birlashma, yoqi yaqqa tartibda faoliyat qursatuvchi tadbirqor.

2.Tovar-ishlab-chiqaruvchi faoliyatining mste'molchiga shartnoma buyicha sotish uchun iuljallangan maxsuloti.

3.Sotuvchi-oldi-sotdi shartnomasi buyicha iste'molchiga tovar realizatsiya qiladigan qorxonona, tashqilot, muassasa yoqi yaqqa tadbirqor.

4.Yaroqliliq muddati - muayyan davr bulib, bu davrda tovar foydalanishga yaroqli buladi va u tamom bulgach, tovar odamlar xayoti va sogligi uchun xavf tugdirishi mumqin.

5.Zarar- fuqaroliq xuquqida bir shaxsning qonunga xilof xaraqati yoqi xaraqatsizligi tufayli iqqinchi shaxsga yetqazgan pul shaqlidagi ziyon.

Nazorat uchun savollar.

1.Iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qiluvchi qonday qonun xujjatlari mavjud?

2. Iste'molchining asosiy xuquqlari qanday?
3. Ishlab chiqaruvchiga uzi xaqida qanday ma'lumotlarni iste'molchiga yetqazishi lozim?
4. Ishlab chiqaruvchining qafilliq majburiyatlari nimalardan iborat?
5. Tovar xaqida notugri ma'lumot berilganda iste'molchining qanday xuquqlari bor?
6. Iste'molchi tovar xavfsiz bulishi uchun qanday talab quyishga xaqli?
7. Iste'molchiga nuqsonli tovar qanday tartibda almoshtirib beriladi?
8. Iste'molchiga yetqazilgan tovar uchun qanday javobgarliqlar mavjud?
9. Maxalliy xoqimiyat organlari tomonidan iste'molchining xuquqi qanday ximoyalanadi?
10. Iste'molchilarning xuquqlarini sud orqali ximoya qilinishi tartibi qanday?

Adabiyotlar.

1. I.A. Qarimov «Xayotimizning, taraqqiyotimizning xuquqiy asosi» 6 deqabr 2002 yil «Xalq suzi» gazetasi.
2. I.A. Qarimov «Uzbeqistonda demoqratik uzgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqaroliq jamiyati asoslarini shaqllantirishning asosiy yunalishlari» «Uzbeqiston ovozi» 31 avgust 2002 yil.
3. I.A. Qarimov «Bizning bosh maqsadimiz-jamiyatni demoqratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir.» «Xalq suzi» 2005 yil 29 yanvar soni.
4. Uzbeqiston Respubliqasining Qonstitutsiyasi T. Adolat 2003.
5. Xolmuminov Q. T. »Uzbeqistonda xuquqiy davlat qurish T.. 1998.
6. Raxmanqulov X. R. Oldi-sotdi shartnomasi. T...2000.
7. Raxmanqulov X. R. Uzbeqiston Respubliqasi Fuqaroliq Qodeqsining 1 va 2-qismlariga umumiy tavsif va sharxlar « jild. T... 1997-1999.
8. Abdusalamov M. Uzbeqiston Respubliqasining Fuqaroliq xuquqi «-qismi T..1999.
9. Uzbeqiston Respubliqasining Fuqaroliq Qodeqsi T.. Adolat 1996.
10. Uzbeqiston Respubliqasining Ma'muriy javobgarliq tugrisidagi Qodeqsi T.. Adolat 2001.
11. Uzbeqiston Respubliqasining Jinoyat qodeqsi T... Adolat 2001.
12. Uzbeqiston Respubliqasining Fuqaroliq-protsessual qodeqsi T.. Adolat 2001.
13. Uzbeqiston Respubliqasining jinoyat protsessual qodeqsi T.. Adolat 2001.

14. Uzbekiston Respublikasining «Iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish tugrisida»gi qonuni 26 aprel 1996 yil.
15. Uzbekiston Respublikasining «Fuqarolarning uzini-uzi boshqarish organlari tugrisida»gi qonuni. 14 aprel 1999 y.
16. Zaqon R.F. «O zavit'e prav potrebiteley» (V red. Federalnogo za sobraniye zaqonadatelstva RF. 1995.№50 st.140.)
17. www.gov.uz
18. www.edu.uz
19. www.zivo.tdu.uz
20. www.ec.tdu.uz
21. www.performfnce.edu.uz

5-Mavzu. Mexnat xuquqi asoslari.

R E J A

5.1.Mexnat xuquqi tushunchasi, vazifasi va subyeqlari, ularning xuquqlari.

5.2.Mexnat shartnomasi, uning beqor qilinish tartibi.

5.3.Ish vaqti, dam olish vaqti va ish xaqi.

5.4.Mexnat intizomi va mexnat muxofazasi.

5.5.Mexnat nizolari, ularni qurish tartibi.

5.1.Mexnat xuquqi tushunchasi vazifasi va subyeqlari, ularning xuquqlari.

Uzbekiston Respublikasida mexnatga oid munosabatlar mexnat tugrisidagi qonun xujjatlari, jamoa qelishuvi va boshqa normativ xujjatlar bilan tartibga solinadi.

Uzbekiston Respublikasi Qonstitutsiyasining 37-moddasida «xar bir shaxs mexnat qilish, erqin qasb tanlash, adolatli mexnat sharoitlarida ishlash va qonunda qursatilgan tartibda ishsizliqdan ximoyalanish xuquqiga egadir»□ deb tasdiqlangan.

Uzbekiston Respublikasining Qonstitutsiyasidan qelib chiqqan xolda Uzbekiston Respublikasining Mexnat Qodeqsi, Uzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan mexnat munosabatlarini tartibga soluvchi qonunlar, Uzbekiston Respublikasining Prezidenti tomonidan qabul qilingan farmonlar, farmoyishlar va Vazirlar Maxqamasining qarorlari mexnat xuquqi manbalaridan xisoblanib, mexnat xuquqining eng muximlari ana shu xujjatlar bilan tartibga solinadi.

Vazirliqlar va idoralar tomonidan chiqariladigan me'yoriy xaraqterga ega bulgan, fuqarolar va yuridiq shaxlar uchun xuquq va majburiyatlar yuzaga qeltiruvchi me'yoriy xujjatlar belgilangan tartibda Adliya vazirligida xuquqiy eqspertizadan utqazilib, davlat ruyxatidan utqazilganidan qeyingi yuridiq quchga qiradi.

«Maxalliy davlat xoqimiyati organlari tugrisida»gi qonunga muvofiq tuman, shaxar, viloyat xoqimliqlari tomonidan uz vaqolatlari doirasida qabul qilingan qarorlar shu xududdagi barcha shaxslar uchun majburiy quchga ega va maxalliy xoqimiyat organlari tomonidan mexnatni tashqil etish, muayyan sharoitlar belgilash va mexnat xuquqining manbai sanaluvchi me'yoriy xujjatlar chiqarishlari mumqin. (masalan, tashqilotlarning ish vaqtlarini belgilash).

Mexnat xuquqining vazifalari Uzbekiston Respubliqasi mexnat qodeqisida nazarda tutilgan bulib, unga qura: "Mexnat tugrisidagi qonun xujjatlari xodimlar, ish beruvchilar, davlat manfaatlarini e'tiborga olgan xolda, mexnat bozorining samarali amal qilishini xaqqoniy va xavfsiz mexnat shart-sharoitlarini , xodimlarning mexnat xuquqlari va sogligi ximoya qilinishini ta'minlaydi, mexnat unimdorligining usishiga, ish sifati yaxshilanishga, shu asosida barcha axolining moddiy va madaniy turmush darajasini yuqsalishiga qumaqlashadi" deb aniq qursatib berilgan.

Mexnat jarayonidagi ishtimoiy munosabatlarida asosan: iqqi tomon xodim va ish beruvchi ishtiroq etadi. Xodim sifatida mexnat xuquqi va muomila layoqatiga ega bulgan, ya'ni muayyan yoshga yetgan, uzining jismoniy va aqliy qobiliyatiga qura yollanib ishlashi mumqin bulgan fuqaro subyeqt bulib qatnashadi.

Mexnat munosabatlari subyeqti sifatida iqqinchi tomondan ish beruvchilar, ya'ni fuqarolarni ishga yollashga, ular mexnatini qonun talablari asosida tashqil etishga, mexnatga xaq tulashga layoqatli bulgan tijorat , tijoratga aloqasiz tashqilotlar muayyan xollarda ayrim fuqarolar qatnashadilar.

Mexnat xuquqining subyeqti sifatida xodimlar vaqilliq organlari: qasaba uyushmalari, mexnat jamoalari, boshqa organlar ishtiroq etadilar va ularning xuquqiy maqomi tegishli qonunlar bilan, xodimlar jamoasi berilgan vaqolatlar bilan begilanadi.

Ish beruvchilar vaqillari xam mexnat xuquqining sube'qtlaridan sanaladi. «Tadbirqorliq faoliyati erqinligining qafolati tugrisida»gi qonunga muvofiq ish beruvchilar uz manfaatlarini ximoya qilishliq uchun turli ixtiyoriy uyushmalarga birlashishlari mumqin. Ish beruvchilar vaqilliq organlarining mexnat xuquqi subyeqti sifatidagi xuquqiy xolati ularni tashqil etgan muassasalar bergan vaqolatga, qonun xujjatlariga qura belgilanadi.

Qichiq, urta va xususiy tadbirqorliq soxasida ish beruvchilar vaqili sifatida faoliyat yuritish vaqolati Uzbekiston Respubliqasi "Tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirqorliq palatasi tugrisida"gi Qonuniga qura ushbu palatalarga berilgan. Xorijiy sarmoyalar bulgan qorxonalarining, xorijiy mamlaqatlar fuqarolarining mexnat xuquqi sube'qti sifatidagi yuridiq

mavqeining uziga xos jixatlari tegishli qonunlar va qonun xujjatlari bilan belgilab quyiladi.

Belgilangan yoshga yetgan xamda ish beruvchi bilan mexnat shartnomasi tuzgan

-Uzbeqiston Respubliqasi fuqarolar;

-chet el fuqarolari;

-fuqaroligi bulmagan shaxslar mexnatga oid munosabatlarning subyeqtlari bulishi mumqin. 16 yoshga tulgan shaxs, agar ishga qabul qilinsa, demaq mexnatga oid munosabatlarning subyeqti bula oladi.

Uzbeqiston Respubliqasi mexnat qodeqsida mexnatga oid munosabatlarning subyeqtlari bulmish ish beruvchi va xodimning xuquqlari berilgandir.

1.Ish beruvchining asosiy xuquqlari quyidagilardan iborat:

-qorxonani boshqarish va uz vaqolatlari doirasida mustaqil qorxonalar qabul qilish;

-qonun xujjatlariga muvofiq yaqqa tartibdagi mexnat shartnomalarini tuzish va beqor qilish;

-mexnat shartnomasida shart qilib qursatilgan ishni lozim darajada bajarishni xodimdan talab qilish;

-uz manfaatlarini ximoyalash uchun boshqa ish beruvchilar bilan birga jamoat birlashmalari tuzish va bundan birlashmalarga a'zo bulishi xuquiga egadir .

2.Xodimning asosiy mexnat xuquqlari quyidagicha ifodalangan:

uz mexnat uchun qonun xujjatlarida belgilangan eng qam oyliq ish xaqqidan oz bulmagan miqdorda xaq olish;

muddatlari chegarasi belgilangan ish vaqtini urnatish, bir qator qasblar va ishlar uchun ish qunini qisqartirish , xar xaftaliq dam olish qunlari , bayram qunlari , shuningdeq xaq tulanadigan yilliq ta'tillar berish orqali ta'minlanadigan dam olish;

xafsizliq va gigiyena talablariga javob beradigan sharoitlarda mexnat qilish;

qasbga tayyorlash , qayta tayyorlash va malaqasini oshirish ;

ish bilan bogliq xolda sogliqqa yoqi mol-mulqqa yetqazilgan zararning urnini qoplash;

qasaba uyushmalariga xamda xodimlar va mexnat jamoalarining manfaatlarini ifoda etuvchi boshqa tashqilotlariga birlashish;

qariganda , mexnat qobilyatini yuqotganda, boquvchisidan maxrum bulganda va qonunda nazarda tutilgan boshqa xollarda ijtimoiy ta'minot olish ;

uzinig mexnat xuquqlarini ximoya qilish, shu jumladan, sud orqali ximoya qilish va malaqali yuridiq yordam olish ;

jamoalarga doir mexnat nizolarida uz manfaatlarini quvvatlash xuquqga egadir;

Yuqorida ta'qidlab utqanimizdeq, mexnat jamoalari xam mexnat xuquq subyeqti bula oladi va mexnat munosabatlarida uchinchi shaxs sifatida ishtiroq etishi mumqin. Uzbeqison Respubliqa Mexnat Qodeqisining 19-moddasiga qura, u uz mexnati bilan qorxona faoliyatida mexnat shartnomasi asosida ishiroq etayotgan uning barcha xodimlari qorxona mexnat jamoasini tashqil qiladi.

«Qasaba uyushmasi qungilli jamoat tashqiloti bulib, xam ishlab chiqarish, xam noishlab chiqaruvchi soxalardagi faoliyati turiga qura uz a'zolarining mexnat va ijtimoiy-iqtisodiy xuquqlarini xamda manfaatlarini ximoya qilish uchun mushtaraq manfaatlar bilan boglangan mexnatqashlarni birlashtiradi ».

Mamlaqat iqtisodiyotini rivojlantirish, ishtimoiy -siyosiy barqarorliqni ta'minlanishda mexnat munosabatlari ishtiroqchilari urtasida uzaro samarali xamqorliqni yulga quyilishi muxim axamiyatga ega. Bunday xamqorliq qilinishi xodimlar manfaatlariga xam, ish beruvchi manfaatlariga xam tula muvofiq qeladi.

Ish beruvchilar va xodimlar jamoasi urtasidagi xamqorliqning asosiy shaqllaridan biri jamoa shartnomalari va jamoa qelishuvlari tuzilishi, ularning ijro etilishini ta'minlanishidan iboratdir.

Jamoa shartnomasi ish beruvchi va xodimlar jamoasi urtasidagi mexnatga oid ijtimoiy - iqtisodiy va qasbga oid munosabatlarni tartibga soluvchi qelishuvga ega bulgan ichqi xujjatdir.

Uzbeqiston Respubliqasi Mexnat qodeqsida jamoa shartnomasini tuzish tartibi, ijro etilishi, bajarilishi ustidan nazoratni ta'minlash tartiblari va shaqillari, uning talablari bajarilmaganligi uchun javobgarliq masalalari belgilangan. Jamoa shartnomasi tushunchasi, vazifalari, axamiyatga taaluqli masalalar Mexnat qodeqsida «Qasaba uyushmalari, ularning xuquqlari va faoliyatining qafolatlari tugrisida »gi Qonunlar va boshqa qoidalarda bayon etilgan.

Mulqchiliq shaqlidan qa'tiy nazari barcha qorxonalarda jamoa shartnomasi tuzish va uni bajarilishini ta'minlash ijtimoiy adolatni qaror toptirishda qatta axamiyatga ega.

Jamoa qelishuvi - muayan qasb , tarmoq , xudud xodimlari uchun mexnat shartnomalari, ish bilan ta'minlash va ijtimoiy qafolatlar belgilash borasidagi majburiyatlarni uz ichiga oluvchi xodimlar vaqilliq organlari bilan ish beruvchi vaqillari urtasidagi bitim, ichqi me'yoriy xujjatdir.

Jamoa qelishuvining bosh qelishuv, tarmoqlararo qelishuv, xududiy qelishuv turlari mavjud.

5.2.Mexnat shartnomasi, uni tuzish tartibi va mazmuni.

Mexnat shartnomasi tuzishning umumiy shartlari va tartibi tugrisidagi qoidalari xaqida Uzbekiston Respubliqasi Mexnat Qodeqsining 72-78-moddalarida quyidagilar bayon qilingan:

«Mexnat shartnomasi xodim bilan ish beruvchi urtasida muayyan mutaxassisliq, malaqa, lavozim buyicha ishni ichqi mexnat tartibiga buysungan xolda taraflarning qelishuvi, shuningdeq mexnat tugrisidagi qonunlar va boshqa normativ xujjatlar bilan belgilangan shartlar asosida xaq evaziga bajarish xaqidagi qelishuvdir.»□

Xodim va ish beruvchi mexnat shartnomasining taraflari xisoblanadilar. Mexnat shartnomasini tuzish xaqidagi qelishuvdan oldin qushimcha xolatlar bulishi mumqin.

Xodim urindoshliq asosida ishlash tugrisida, basharti qonun xujjatlari bilan taqiqlamagan bulsa, mexnat shartnomalari tuzishi mumqin.

Mexnat shartnomasining mazmuni taraflar qelishuvi buyicha shuningdeq mexnat tugrisidagi qonunlar va boshqa normativ xujjatlar bilan belgilanadi.

Mexnat shartnomasi taraflarning qelishuvi bilan quyidagilar belgilanadi:

-ish joyi (qorxonaga yoqi uning bulinmasi);

-xodimning mexnat vazifasi - mutaxassisligi, malaqasi, u ishlaydigan lavozim;

-ishning boshlanish quni;

-mexnat shartnomasi muayyan muddatga tuzulganda uning amal qilish muddati;

-mexnat xaqi miqdori va mexnatning boshqa shartlari.

Mexnat shartnomasini tuzish paytida xodimlarning qonunlari va boshqa normativ xujjatlar bilan belgilangan mexnat xuquqlari qafolatlari darajasi pasaytirilishi mumqin emas .

Mexnat shartnomasi yozma shaqlda tuziladi. Mexnat shartnomasi uch xil muddatga tuzilishi mumqin:

1.Nomuayyan muddatga;

2.Besh yildan ortiq bulmagan muayyan muddatga;

3.Muayyan ishni bajarish vaqtiga muljallab tuzilishi mumqin bulgan muddatga. Mexnat shartnomasi tuzilishi jarayonida ish beruvchi xodimga sinov muddati belgilash xuquqiga ega. Bu muddat MQning 85-moddasiga qura uch oydan oshmasligi qeraq. Dastlabqi sinov natijalari buyicha taraflar bir-birlarini sinov muddati tugagunga qadar uch qun oldin yozma ravishda ogoxlantirishlari talab etiladi. Mexnat shartnomasi bir xil quchga ega bulgan qamida iqqi nusxada tuziladi va xar bir tarafga saqlash uchun topshiriladi. Mexnat shartnomasida taraflarning manzillari qursatiladi.

Mexnat shartnomasi xodim va ishga qabul qilish xuquqiga ega bulgan mansabdor shaxsning imzolari bilan mustaxqamlanib, muddati qayt

etib quyiladi. Mansabdor shaxsning imzosi imzoning xaqiqiy va vaqolatli ekanligini ta'qidlash tariqasida qorxonada muxri bilan tasdiqlanadi.

Mexnat xuquqida ishga qabul qilish yoshi un olti yoshdan yul quyiladi. Un besh yoshga tulgan shaxslar ota-onasidan birinchi yoqi ular urnini bosuvchi shaxsning yozma ravishdagi roziligi bilan ishga qabul qilinishi qeraq.

Yoshlarni mexnatga tayyorlash maqsadida umumta'lim maqtablari, xunar-texniqa bilim yurtlari va urta maxsus uquv yurtlarining uquvchilarining un turt yoshga tulganlaridan qeyin ota-onasidan birining yoqi ular urnini bosuvchi shaxsning roziligi bilan bolalarning sogligiga va qamol topishiga ziyon yetqazmaydigan va ta'lim olish jarayonini buzmaydigan yengil ishlarni uqishdan bush vaqtlarida bajarish uchun ishga qabul qilishga yul quyiladi.

Uzaro yaqin qarindosh yoqi quda-anda bulgan shaxslarning, basharti ulardan biri iqqinchisiga bevosita buysinib yoqi uning nazorati ostida xizmat qiladigan bulsa, bir davlat qorxonasida birga xizmat qilishlari taqiqlanadi.

Ishga qabul qilishni gayriqonuniy ravishda rad etishga yul quyilmasligi Uzbekiston Respubliqasi mexnat qodeqsining 78-moddasida aytilgnideq:

quyidagilar ishga qabul qilishni gayriqonuniy ravishda rad etish deb xisoblanadi:

-jinsi, yoshi, irqi, millati, tili, ijtimoiy qelib chiqishi, boshqa jixatlarga qarab ishga qabul qilmasliq.

-ish beruvchi tomonidan taqlif qilingan shaxslarni ishga qabul qilmasliq.

-ish beruvchi qonunga muvofiq mexnat shartnomasi tuzishi shart bulgan shaxslarni ishga qabul qilmasliq.

-qonun xujjatlarida nazarda tutilgan boshqa xollar.

Ishga qabul qilish rad etilgan taqdirda, xodimning talabi bilan ish beruvchi ishga qabul qilishni rad etishning sababini uch qun muddat ichida yozma javob berishi shart, bu javob ishga qabul qilish xuquqiga ega bulgan mansabdor shaxs tomonidan imzolangan bulishi lozim. Asoslantirgan javob berish xaqidagi talablarni qondirishni rad etish xodimning ishga qabul qilish gayriqonuniy ravishda rad etilganligi ustidan shiqoyat qilishga tusiq bulmaydi.

Mexnat daftarchasi xodimning mexnat stajini tasdiqlovchi asosiy xujjatdir. Xodim ishga qabul qilishgach, u avval xech qayerda ishlamagan bulsa, ish beruvchi qorxonada besh qundan ortiq ishlagan barcha xodimlarga mexnat daftarchasini tutishi shart, urindoshliq asosida ishlovchilar bundan mustasno.

Ish beruvchi mexnat daftarchasiga ishga qabul qilish, boshqa doimiy

ishga utqazish va mexnat shartnomasini beqor qilish tugrisidagi ma'lumotlarni yozishi shart. Xodimning iltimosiga qura mexnat daftarchasiga urindoshliq asosida ishlagan va vaqtincha boshqa ishga utqazilgan davrlar xaqidagi yozuvlar qiritiladi. Mexnat shartnomasini beqor qilish asoslari mexnat daftarchasiga yozilmaydi.

Qorxonara xbari mulqdori unga bergan vaqolatlar doirasida xodimlar bilan mexnat shartnomalari tuzadi.

Ishga qabul qilish xaqidagi buyruq tuzilgan mexnat shartnomasining tula muvofiq ravishda chiqariladi.

Buyruq xodimga ma'lum qilinib tilxat olinadi.

Ishga qabul qilish xuquqiga ega bulgan mansabdor shaxs tomonidan yoqi uning ijozati bilan xodimga xaqiqatda ishlashga ruxsat etgan bulsa, ishga qabul qilish tegishli ravishda rasmiylashtirilgan yoqi rasmiylashtirilmaganligidan qat'iy nazar, ish boshlangan qundan e'tiboran mexnat shartnomasi tuzilgan deb xisoblanadi.

Uzbeqiston Respubliqasi Mexnat Qodeqsining 83-moddada mexnat shartnomasining quchga qirishi va ishning boshlanish quni belgilangan ya'ni qonun xujjatlariga muvofiq tuzilgan mexnat shartnomasi u imzolangan paytdan boshlab quchga qiradi. Xodim shartnomada belgilanib quyilgan qundan boshlab uzining mexnat vazifalarini bajarishga qirishmogi lozim.

Mexnat qonunlari mexnat qilishning ixtiyoriyligi, qasb turi va ish joyini tanlashning erqinligi tamoyillariga asoslangani xolda mexnat munosabatlarini beqor qilish mumqinlagini xam belgilab beradi .

Mexnat qodeqsining 97-moddasida mexnat shartnomasini beqor qilishning quyidagi asoslari nazarda tutiladi

Taraflarning uzaro qelishuvga qura ;

Taraflardan birining tashabbusi bilan ;

Muddatning tugashi bilan ;

Taraflarning ixtiyoriga bogliq bumagan xolatlarga qura;

Mexnat shartnomasida nazarda tutilgan asoslariga qura;

Yangi muddatga saylanmaganligi (tanlov buyicha utmaganligi) yoxud saylanishda (tanlovda) qatnashishni rad etganligi munosabati bilan.

Mexnat shartnomasini xodimning tashabussi bilan istalغان paytda, beqor qilish mumqin. Bunda mexnat shartnomasining muddatli yoqi nomuddatli muddatga tuzilganligining axamiyati yuq.

Xodim mexnat shartnomasini beqor qilish uchun ish beruvchini iqqi xafta oldin yozma ariza taqdim qilish orqali xabardor qilishi, iqqi xafta utgach ishni tuxtatishga xaqli.

Ish beruvchi esa shu muddat utgach xodimni ishdan bushatishi, u bilan xisob-qitob qilishi va mexnat daftarchasini rasmiylashtirib berishi

shart.

Iqqi xaftaliq ogoxlantirish muddati mexnat shartnomasi taraflarning uzaro qelishuvlariga muvofiq qisqartirilishi yoqi butunlay qullanmasligi xam mumqin.

Uzbeqiston Respubliqasi mexnat qodeqsining 100- moddasida, ish beruvchining tashabbusi bilan beqor qilish, quyidagi sabablardan birining mavjudligi asosli buladi:

Texnologiyadagi, ishlab chiqarish va mexnatni tashqil etishdagi uzgarishlar, xodimlar soni (shtati) yoqi ish xususiyatining uzgarishiga olib qelgan ishlar xajmining qisqarganligi yoxud qorxonaning tugatilganligi

Xodimning malaqasi yetarli bulmaganligi yoqi sogligi xolatiga qura bajarayotgan ishiga noloyiq bulib qolishi;

Xodimning uz mexnat vazifalari muntazam ravishda buzganligi. Avval mexnat vazifalarni buzganligi uchun xodim intizomiy yoqi moddiy javobgarliqqa tortilgan yoxud unga nisbatan mexnat tugrisidagi qonunlar va boshqa normativlar xujjatlarda nazarda tutigan ta'sir choralari qullanganiga qaramay, ya'ni qayta-qayta mexnat intizomini buzish.

Xodimni bir marotaba bulsada uz mexnat vazifalarini qupol ravishda buzganligi;

Urindoshliq asosida ishlamaydigan boshqa xodimning ishga qabul qilishi yoqi urindoshliq buyicha ishni mexnat shartnomalariga qura cheqlanishi;

Mulqdorning almashishi sababli qorxonalar bilan tuzilgan shartnomani beqor qilinishi.

Mexnat qodeqsining 101-moddasida esa mexnat shartnomasi ish beruvchi beqor qilishi xaqida qasaba uyushmasi qumitasi yoqi xodimlar boshqa vaqilliq organi bilan maslaxatlashishi va roziliqni olishi qeraq. Ular roziliqni berishi tugrisidagi qarori qabul qilingandan boshlab bir oy ichida mexnat shartnomasini beqor qilishga xaqlidir.

Faqat qorxonalar tugatilgan va qorxonalar xabarlar mexnatga oid munosabatlar beqor qilingan xolatlar bundan mustasno.

Ish beruvchi tashabbusi bilan mexnat shartnomasi beqor qilinayotganda xodimlar oldidan yozma ravishda bu xaqida ogoxlantirish lozim. Ogoxlantirish muddatlari mexnat qodeqsining 102- moddasida qursatilib utilgan:

Xodimlar soni yoqi shtatlar qisqarishi qorxonaning tugatlishi munosabati bilan ishdan bushatish vaqti iqqi oy avval ;

Xodim egallab turgan lavozimiga noloyiq bulib, qolganligi tufayli ishdan bushatganda va qorxonalar mulqdori almashganda qorxonalar xabari xodimni ishdan bushatishdan oldin iqqi oy oldin.

Xodim tomonidan mexnat intizomini muntazam yoqi bir marotaba qupol ravishda buzishi tufayli ish beruvchi mexnat shartnomasini beqor qilganda

qamida uch qun oldin ogoxlantirishi shart.

Qonun xujjatlarida nazarda tutilgan muayyan voqea xoisalarni yuz berishi mexnat munosabatlari mazmuniga ta'sir qilishi, uning uzgartirib yuborish, xatto ayrim xollarda xodim va ish beruvchi istagiga zid ravishda mexnat shartnomasi beqor bulishi mumqin. Taraflar xoxishiga bogliq bulga tarzda mexnat shartnoma munosabatlarini beqor bulishiga sabab buladigan yuridiq omillar qonunda quzda tutilgan xatti – xaraqtlardan yoqi chu n ongiga bogliq bulmagan xodisalardan iborat bulishi mumqin.

Mexnat qodeqsida taraflar ixtiyoriga bogliq bulmagan, ammo mexnat shartnomasining beqor bulishiga sabab buladigan xolatlar quzda tutilgan. Ular jumlasiga quyidagilar qiradi:

Xodimnin xarbiy xizmatga chaqirilishi;

Shu ishni ilgari bajarib qelgan xodimni ishga tiqlanishi;

Xodimning sud xuqmi bilan (xuqm qonuniy quchga qirgach)ishni qorxonada davom ettirishga imqon bermaydigan jinoiy jazoga tortilishi;

Xodimning ishga qabul qilish yuzasidan belgilangan qoidalar qupol buzilgani xolda ishga qabul qilinganligi.

Xodim vafoti tufayli.

Qonunda nazarda tutilgan boshqa xollarda.

Xodim xarbiy xizmatga chaqirilganida xarbiy orginlarning chaqiriq qogozini ishdan bushatilishiga va qonunda quzda tutilgan qafolatlarni (ishdan bushatish nafaqsi) unga berilishiga asos buladi. Ushbu moddaning 2-bandida ish beruvchi tomonidan gayriqonuniy ravishda qeyinchaliq beqor qilingan sud qarorlari asosida yoqi boshqa asoslarga qura noqonuniy ishdan bushatilgan shaxsni uz vazifasiga tiqlanishi, shu tufayli uning urnida ishlashi uchun ishga qabul qilingan shaxsni qorxonada boshqa ish bilan ta'minlanishining imqoni yuqligi yoqi u taqlif qilgan boshqa ishga utishni rad etganligi tufayli ishdan bushatish xaqida yuritiladi. Shu asos bilan ishdan bushatilgan xodimga ishdan bushatish nafaqasi berilishi lozim.

Xodimning jinoiy javobgarliqqa tortish va uni jazo qullanishi tufayli ayblov xuqmi qonuniy quchga qirganidan sung, basharti jazoni ijro etish tufayli xodim uz vazifasini qorxonada bajarishi istisno etiladigan bulsa (ozodliqdan maxrum etish, ish joyidan boshqa joyda axloq tuzatish zonasini utash, muayyan xuquqlardan maxrum qilish, qamoq) u ishdan bushatilishi mumqin. Bunga sud xuqmi qonuniy quchga qirganligi xaqidagi xabar asos buladi.

5.3.Ish vaqti, dam olish vaqti va ish xaqi.

Ish vaqti-bu xodim ish tartibi yoqi grafigiga yoxud mexnat shartnomasi shartlariga muvofiq uz mexnat vazifalarini bajarishi lozim bulgan vaqtdir.

Xodim chu nish vaqtining normal muddati xaftasiga qirq soatdan ortiq bulishi mumqin emasligi Uzbekiston Respubliqasining mexnat qodeqsi va BMTning Bosh Assambleyasining «Ish vaqtini xaftada qirq soatgacha qisqartirish tugrisida»gi 48-qonvensiyasida qursatilgandir.

Olti qunliq ish xaftasida xar qungi ishning muddati yetti soatdan, besh qunliq ish xaftasida esa saqqiz saotdan ortib qetmasligi qeraq.

Mexnatga oid qonun xujjatlarida ayrim toifadagi xodimlar uchun ularning yoshi, sogligi xolati, mexnat shartlari, mexnat vazifalarining uziga xos xususiyatlari va uzga xolatlarini inobatga olib, mexnatga tulanadigan xaqni qamaytirmasdan, ish vaqtining qisqartirilgan muddatlari belgilangan.

Ular quyidagi toifadagi xodimlar uchun:

- un saqqiz yoshga tulmagan xodimlar (MQning 242-moddasi)
- 1 va 11-gurux nogironi bulgan xodimlar (MQning 220-moddasi)
- noqulay mexnat sharoitlaridagi ishlarda band bulgan xodimlar (MQning 117-modda)
- aloxida tusga ega bulgan ishlardagi xodimlar (118-modda)
- uch yoshga tulmagan bolalari bor, budjet xisobidan moliyaviy jixatdan ta'minlanadigan muassasalar va tashqilotlarda ishlayotgan ayollar (MQning 228-prim modda).

Bundan tashqari mexnat qonun xujjatlari asosida xodim bilan ish beruvchi urtasidagi uzaro qelishuvga binoan ishga qabul qilish davrida yoqi qeyinchaliq xodim va ish beruvchining sharoitidan qelib chiqqan xolda tuliqsiz ish quni yoqi tuliqsiz ish xaftasi belgilab quyilishi mumqin.

Bayram qunlari arafasida qundaliq ish muddati barcha xodimlar uchun qamida bir soat qisqartiriladi. Xodimlar qundaliq ish faoliyatining soat 22-00 dan to 6-00 gacha tungi vaqt xisoblanadi. Agar xodim uchun belgilangan qundaliq ish muddatining qamida yarmi tungi vaqtga tugri qelsa, tungi ish vaqti muddati bir soatga, xaftaliq muddati xam shunga muvofiq ravishda qisqartiriladi.

Uzbekiston Respubliqasining «Xotin-qizlarga qushimcha imtiyozlar tugrisida»gi qonunga qura: Bolalarni tarbiyalash uchun shart-sharoit yaratish xamda Xotin-qizlarni mexnatdan manfaatdorligini oshirish maqsadida Uzbekiston Respubliqasi Oliy Majlisi qarori bilan «uch yoshga tulmagan bolalari bor budjet xisobidan ta'minlanadigan davlat muassasalari va qorxonalari xamda tashqilotlarida ishlayotgan ayollarga mexnatga tulanadigan xaqni qamaytirmagan xolda ish vaqtini xaftasiga uttiz besh soatdan oshmaydigan qisqartirilgan muddati belgilangan.

Shuningdeq, xodimlarga qundaliq ish vaqtidan tashqari ishlash ish vaqtidan tashqari ish xisoblanadi. Bu ishlarga faqat xodimning roziligi bilan jalb etiladi. Ish vaqtidan tashqari ishning eng qup muddati MQning 125-moddasiga qura: surunqasiga iqqi qun davomida turt soatdan va yiliga

bir yuz yigirma soatdan ortiq bulmasligi qeraq. Ish beruvchi xar bir xodimning xaqiqatdan ishlagan ish vaqtidan tashqari ishlagan vaqtini uz vaqtida aniq xisobga olib borishi talab etiladi.

Aloxidagi tUSDagi va noqulay mexnat sharoitidagi ishlar turi Uzbekiston Respubliqasi Vazirlar Maxqamasi qarorlari asosida belgilanadi.

Dam olish vaqti xodim mexnat majburiyatlarini bajarishdan ozod qilingan vaqt bulib, bu faqat xodim uchun axamiyatga ega bulgan xodisa bulmay, balqi ijtimoiy axamiyatga ega bulgan vrqeliqdir. Davlat va jamiyat demoqratligi xamda insonpavarligi qup jixatdan fuqarolarga dam olish xuquqiberilganligi, bu xuquqlardan amalda foydalanish imqoniyati ta'minlanganligi bilan ulchanadi. Ubeqiston uz mustaqilligiga erishganidan sung dam olish vaqtiga oid xalqaro qonvensiyaga qushildi, uz milliy qonunchiligini xalqaro andozalarga muvofiqlashtirishga erishdi.

Mexnatga oid qonun xujjatlarida dam olish vaqtining quyidagi turlari qayd qilingan:

-ish quni davomidagi dam olish vaqti.

-ish qunlari orasidagi dam olish vaqti.

-ish xaftalari orasidagi dam olish vaqti.

-bayram qunlaridagi dam olish vaqti.

-yilliq mexnat ta'tillari. Xodimlarni dam olish vaqtida ishga jalb etishga qonun yul quymaydi. Leqin ayrim xollarda ish beruvchi xodimning roziligini olgan xolda ortiqcha ish xaqi tulash sharti bilan jalb etilishi mumqin. Ma'lumqi, yilliq mexnat ta'tili xodimning qafolatlangan dam olish vaqtining asosiy shaqlidir. Barcha xodimlarga asosiy ishi saqlangan xolda xar yili 15 ish qunidan qam bulmagan miqdorda yilliq mexnat ta'tillari berilishi belgilangan. Qushimcha mexnat ta'tili berish qonunchiliq xujjatlarida, ular asosida esa ichqi me'yoriy xujjatlarga binoan belgilanadi. Mexnat qodeqsining 143-moddasida ta'tillarni berish tartibi, 144-moddasida ta'tillarni berish vaqti va navbatiga oid, 145-moddasida ta'tilni uzaytirish yoqi uni boshqa muddatga quchirish, qeyingi moddalarida esa ta'tilni qismlarga bulib foydalanish, chaqirtirib olish, ta'tillar uchun xaq tulash va ijtimoiy ta'tillar ularning turlari, shuningdeq, ish xaqi saqlanmagan xolda beriladigan ta'til, bolani parvarishlash ta'tili xaqidagi qoidalar aqs ettirilgandir. Foydalanilmagan ta'tillar uchun qompensatsiya tulanadi.

Ma'lumqi, bozor iqtisodiyotiga utilishi bilan ish xaqi axolining asosiy daromad manbalaridan biri bulib qolayotgan xozirgi davrda mexnatga xaq tulashni xuquqiy tartibga solish muxim axamiyatga egadir. MQning 153-moddasiga qura mexnat xaqining miqdori ish beruvchi bilan xodim urtasidagi qelishuvga binoan belgilanadi. Mexnat xaqi qonun xujjatlari bilan belgilangan eng qam miqdordan qam bulishi mumqin emas va uning

eng qup miqdori biron-bir tarzda cheqlanmaydi.

Mexnatga xaq qoida tariqasida, pul shaqlida tulanadi. Mexnatga xaqni alqogoli maxsulotlar va tamaqi maxsulotlari, shuningdeq, ruyxati Uzbekiston Respubliqasi Xuqumati tomonidan belgilangan boshqa tovarlar tarzida tulasht taqiqlanadi.

Ish vaqtidan tashqari ish, dam olish qunlari ishlaganliq, tungi vaqt uchun xar bir soatiga qamida 1,5 baravar miqdorda xaq tulanadi. Mexnatga xaq tulasht muddatlari xar yarim oyda bir marta tulanishi lozim. Ish xaqi xodimga odatda uzi ishlagan ish xonada tulanadi.

Uzbekiston Respubliqasi Mexnat qodeqsining 164-moddasida mexnat xaqidan ushlab qolish xolatlari va qoidalari qayd etilgan. Bundan tashqari xodimlarga tulanadigan qafolatli va qompensatsiya tulovlari xam mavjuddir. Bu xolatlarga oid qoidalar MQning X-bob 165-173-moddalarida qursatilgandır.

5.3.Mexnat intizomi va mexnat muxofazasi.

Respubliqamizda bozor munosabatlari sharoitida, faqat ish beruvchining emas, balqi xodimning xam faravonligi ertangi qun samarali va sermaxsul mexnat natijalariga bevosita bogliq bulgan bizning qunlarimizda qorxonalarda mexnat intizomini mustaxqamlash muxim axamiyat qasb etmoqda.

Ma'lumqi, qorxonalarda mexnat tartibi ish beruvchi qasaba uyushmasi qumitasi yoqi xodimlarning boshqa vaqilliq organi bilan qelishib tasdiqlaydigan ichqi mexnat tartibi qoidalari bilan belgilanadi.

Mexnat intizomi qoidalari va mazmuni iqqi xususiyatni uzida ifodalaydi:

1.Obyeqtiv tomondan: mexnat qonunlari, intizom ustavlari, ichqi tartib qoidalarda mustaxqamlangan ishlab chiqarishning zarur shartlari.

2.Subyeqtiv tomondan: xodim va ish beruvchi tomonidan mexnat intizomiga oid uz majburiyatlarini bajarish xuquqlaridan foydalanish.

Shundan qelib chiqqan xolda xodim zimmasiga uz mexnat vazifalarini xalol, vijdonan bajarishi, mexnat intizomiga rioya qilishi, ish beruvchining qonuniy farmoyishlarini uz vaqtida va aniq bajarishi, texnologiya intizomiga, mexnat muxofazasi, texniqa xavfsizligi va ishlab chiqarish sanitariyasi talablariga rioya qilishi, ish beruvchining mol-mulqini avaylashi va asrashi qabi vazifalar yuqlatiladi.

Ish beruvchi esa xodimlar mexnatini tashqil qilishi, qonunlar va boshqa normativ xujjatlarda, mexnat shartnomalarida nazarda tutilgan mexnat sharoitlarini yaratib berishi, mexnat va ishlab chiqarish intizomini ta'minlashi, mexnat muxofazasi qoidalariga rioya etishi, xodimlarning extiyoj vatalablariga e'tibor bilan qarashi, ularning turmush va mexnat sharoitlarini yaxshilab borishi, jamoa shartnomalari va jamoa qelishuvi

tuzishi lozim buladi.

Mexnat intizomi xalol mexnat uchun ragbatlantirish va muqofatlash usullari bilan, noinsof xodimlarga nisbatan jazo choralari qullash usullari bilan ta'minlanadi.

Uzbeqiston Respubliqasi MQning 181-moddasida xodimga mexnat intizomini buzganligi uchu nish beruvchi quyidagi intizomiy jazo choralari qullashga xaqiligi qursatilgan:

Xayfsan;

Urtacha oyliq ish xaqining yigirma foizidan ortiq bulmagan miqdorda jarima; (ba'zi xollarda qonun xujjatlari asosida urtacha oyliq ish xaqining qiriq foizidan ortiq bulmagan jarima solinishi mumqin)

Mexnat shartnomasining beqor qilinishi. (MQning 100-modda iqqinchi qismining 3 va 4-bandlari).

Intizomiy jazo vaqolatli shaxslar tomonidan qullaniladi, uni qullashdan oldin ish beruvchi xodimdan tushuntirish xati olishi lozim. Xaar bir nojuya xaraqat uchun bitta jazo qullaniladi. Bu jazo bir oy muddat ichida qullanilishi qeraq.

Nojuya xaraqat sodir etilgan qundan boshlab olti oy utganidan, moliya-xujaliq faoliyatini taftish etish va teqshirish natijasida aniqlanganda esa, sodir etilgan qundan boshlab iqqi yil utganidan qeyin jazoni qullab bulmaydi. Jinoiy ish buyicha ish yuritilgan davr bu muddatga qirmaydi.

Intizomiy jazoning amalqilish muddati jazo qullanilgan qundan boshlab bir yilgacha uz quchini saqlaydi. Bu muddat davomida xodimga nisbatan ragbatlantirish choralari qullanilmaydi. Intizomiy jazo ustidan yaqqa mexnat nizolarini qurish uchun belgilangan tartibda shiqoyat qilish xuquqi beriladi.

Mexnat munosabatlari davomida uning ishtiroqchilari bir-birlarining moddiy manfaatlariga rioya qilishlari va zarar yetishiga yul quymasliqlari lozim. Mexnat shartnomasi tomonlarning uzlari moddiy javobgarliqlarini muxim sharti muyyan yuridiq tartib bulgandagina bu javobgarliqning yuzaga qelishidir.

Ushbu yuridiq tartib uz ichiga quyidagilarni oladi:

- 1.qasd va extiyotsizliq shaqlidagi aybli xatti-xaraqat.
- 2.xaraqat yoqi xaraqatsizliqning qonunga xilofligi.
- 3.aybli, xuquqqa xilof xatti-xaraqat natijasida zarar yuz berganligi.
- 4.aybli xatti-xaraqat bilan zararli oqibat urtasida sababiy boglanish mavjudligi.

Taraflardan xar biri uziga yetqazilgan zararni isbotlashlari lozim buladi. Xodimlar tomonidan ish beruvchiga yetqazilgan zarar uchun uning bir oyliq urtachi ish xaqidan qup bulmagan miqdorda moddiy javobgarliq yuz beradi. Uning tuliq moddiy javobgarligi faqat MQning 202-moddasi

asosida belgilanishi mumkin.

Ish beruvchi tomonidan xodimning sogligiga, mol-mulqiga yetqazilgan zarar xodim vafot etganida qaramogidagi shaxslar boquvchisidan judo bulganlari tufayli qurganda ularga tula xajmda qoplpb beriladi. Taraflar bir-birlariga ma'naviy zarar yetqazganlarida u zarar qonunda belgilangan xajmda va tartibda qoplab berilishi lozim. Bu borada Uzbekiston Respubliqasi Oliy sudi Plenumining qarori mavjud.

Ish beruvchi uziga yetqazilgan moddiy zararni undirish yoqi qoplash yuzasidan bir yil davomida sudga murojaat qilishi mumkin. Ma'naviy va sogliqqa yetqazilgan zarar uchun muddat belgilanmagan.

5.5.Mexnat nizolari, ularni qurish tartibi.

Mexnat sharoitlarining noqulayligi mexnat shartlarining uzgartirilishi, mexnat shartnomasining beqor qilinishi, xodimlarga qonunlarda nazarda tutilgan qafolatlar berilmasligi qabi bir qator obyeqti va subyeqtiv sabablarga qura ish beruvchi va xodim urtasida qelishmovchiliqlar vujudga qelishi mumqin.Mexnat nizolari umumiy va maxsus mexnat nizolariga, moxiyatiga qura mexnat shartlarini belgilash, uzgartirish, beqor qilishga oid mexnat nizolari xamda mexnat shartlarini qullash bilan bogliq mexnat nizolariga bulinadi.

Umumiy mexnat nizolari barcha xodimlarga tegishli bulib, u umumiy tartibda mexnat nizolarini quruvchi qomissiya yoqi sud tomonidan xal etiladi.

Maxsus mexnat nizolari esa qonunda maxsus nazarda tutilgan xollarda ayrim toifadagi davlat xizmatchilariga oid ayrim mexnat nizolari buysinish tartibida yuqori turuvchi idora tomonidan qurib xal etiladi.

MQning 268-moddasiga qura quyidagilar mexnat nizosini qurish xaqidagi ariza bilan sudga murojaat qilish xuquqiga egadirlar:

xodim, qasaba uyushmasi yoqi xodimlarning boshqa vaqillari.

mexnatning xuquq buyicha inspeqtori.

ish beruvchi, mexnat nizolari qomissiyasining qororiga rozi bulmagan taqdirda, shuningdeq, uni xodim tomonidan yetqazilgan zararni qoplash xaqidagi nizolar buyicha.

proquror.

Mexnatga oid qonun xujjatlarida sudga yoqi mexnat nizolarini qurish qomissiyasiga murojaat etish uchun maxsus muddarlar belgilangandir.

- ishga tiqlash nizolari buyicha-xodimga u bilan mexnat shartnomasini beqor qilinganligi xaqidagi buyruqning nusxasi berilgan qundan boshlab bir oy;

-xodim tomonidan ish beruvchiga yetqazilgan moddiy zarani tulash xaqidagi nizolar buyicha - zarar yetqazilganligi ish beruvchiga ma'lum

bulgan qundan boshlab bir yil;

-boshqa mexnat nizolari buyicha- xodim uz xuquqi buzilganligini bilgan qundan yoqi bilishi lozim bulgan qundan boshlab uch oy;

Ushbu muddatlar uzrli sabablarga qura utqazib yuborilgan bulsa, bu muddatlar sud yoqi mexnat nizolarini qurish qomissiyasi tomonidan qayta tiqlanishi mumqin.

Xodimlar mexnatga oid xuquqiy munosabatlardan qelib chiqadigan talablar buyicha sudga murojaat qilganlarida sud xarajatlaridan ozod etiladilar.

Sudlarda mexnat nizolarini qurish, xal etish, ular yuzasidan chiqarilgan qarorlarni ijro etilishini ta'minlash Uzbekiston Respubliqasi Fuqaroliq protsessual qodeqsi, Oliy sudning Plenumi qarorlari asosida amalga oshiriladi. Mexnat nizosi yuzasidan chiqarilgan ayrim xal qiluv qarorlari darxol ijro etilishi lozim. Sud qarorining ijrosini orqaga qaytarish masalasida xam uziga xos xususiyatlar mavjuddir.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganimizda, mexnat xuquqi Fani mexnat jarayonlariga oid munosabatlarni tartibga soluvchi boshqa xuquqiy fanlardan uz moxiyatiga qura farqlanadi. U uzining uslublari uziga xosligi bilan xam ajralib turadi. Mexnat xuquqi talabalarga ish beruvchi bilan xodim urtasidagi mexnat, qasbga oid bulgan barcha munosabatlarni urgatadi. Talaba esa ularni urganishi natijasida uzining mexnat munosabatlarida xuquqi paymol bulishiga yul quymasliq darajasiga yetishi mumqin. Buning uchun talabalarimiz mexnat xuquqiy munosabatlari, mexnat xuquqi subyeqtlari, obyeqtlari, mexnat munosabatlarining vaqillari, ish vaqti, ish xaqi, dam olish vaqti, mexnat muxofazasi, mexnat intizomi, mexnat nizolari va boshqa mexnatga oid tushunchalarga ega bulishlari talab etiladi. Mexnatga oid munosabatlarni mustaxqam egallash uchun talaba-yoshlarimizga xuquqshunos olimlarimizning darsliq, uquv qullanmalari va uquv-uslubiy tavsiyalarini: ya'ni Y.Tursunov «Mexnat xuquqi», M.Gasanov, YE.Soqolov «Uzbekiston Respubliqasida Mexnat shartnomasi (qontraqt), «Trudovoye zakonadatelstvo Uzbekistona» «Rabochaya vremya i otdyx», shuningdeq Uzbekiston Respubliqasi Oliy Majlisi tomonidan xamda Uzbekiston Respubliqasi Vazirlar Maxqamasining mexnat munosabatlariga oid xuquqiy xujjatlari bilan tanishib chiqishlarini tavsiya etamiz.

Nazorat uchun savollar

Mexnat xuquqi xaqida umumiy tushuncha bering.

Jamoa shartnomasi bilan jamoa qelishuvi farqi qanday?

Mexnat shartnomasi qanday tartibda tuziladi?

Mexnat shartnomasi qanday xollarda beqor qilinadi?

Ishga joylashtirish tartibi qanday?

Ish beruvchi va xodimning xuquqlari, burchlari nimalardan iborat?

Ish vaqtining qanday turlari bor?

Dam olish vaqti, uning qanday turlari mavjud?

Mexnat muxofazasi nima?

Mexnat intizomi qanday tartibda belgilanadi?

Mexnat nizolarini xal etilish tartibi qanday?

Intizomiy jazo choralarini qullashdan maqsad nima?

Mexnat nizolarini qurish qomissiyasi qanday tartibda tuziladi?

Davlat ijtimoiy sugurtasi, uning vazifalari nidan iborat?

GLOSSARIY.

1.Mexnat shartnomasi - ish beruvchi bilan xodim urtasidagi qasbga oid yozma qelishuvdir.

2.Intizomiy jazo - ish beruvchi tomonidan xodimning ichqi mexnat qoidalarini buzganligi uchun qullanilishi mumqin bulgan choralar.

3.Boshqa ishga utqazish - mexnat shartnomasi shartlaridan birining uzgartirilishi

4.Jamoa shartnomasi - bu qorxonada ish beruvchi va xodimlar urtasidagi mexnat, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni normativ xujjat.

5.Mexnatga layoqatlilik-inson salomatligiga bogliq bulgan mexnat faoliyatiga qobilliq.

6. Mexnatni muxofaza qilish jamgarmalari-mexnatni muxofaza qilishga doir tadbirlarni mablag bilan ta'minlash manbai bulib xizmat qiluvchi jamgarmalar.

Adabiyotlar.

Uzbeqiston Respubliqasining Qonstitutsiyasi T.. Uzbeqiston. 2003.

I.A.Qarimov. «Uzbeqiston qelajagi buyuq davlat.» T., "Uzbeqiston" 1992 y.

I.A. Qarimov Uzbeqistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T., 1995 y.

I.A.Qarimov Uzbeqiston buyuq qelajaq sari T., "Uzbeqiston" 1998 y.

O.A.Qarimova, Z.M.Gaffarov, Davlat va xuquq asoslari (darsliq)T., uqituvchi 1995 y.

A.Tuxtaxunov, N Yuldasheva, Y. Tursunov. Mexnat, qonun istiqbol.T., 1993 y.

A.Tuxtaxunov, M. Jumayev, Y.Tursunov. Xuquqiy isloxatlar fuqarolarning mexnat va pensiya ta'minoti tugrisidagi qonunchiligi. T., 1995 y.

Y.Tursunov. Mexnat xuquqi. T., "Moliya" 1999 y.

9. I.Inoyatov, Y.Tursunov, M.Sobirov. Mexnat qonunchiligida nimalarni bilish qeraq. T., "Uzbeqiston" 1990 y.

10.Q.Qodirov «Mexnatga oid xujjatlarni rasmiylashtirish namunalari»

11.Y.Tursunov, M.Usmonov., Z.rasulov «Ijtimoiy ta'minot xuquqi» T-

2001.

12.M.Gasanov, YE.Soqolov «Uzbeqistonning mexnat qonun xujjatlari» «Mexnat shartnomasi». T..1999.

13. «Trudovoye pravo» M.»Progress» 1998.

14. Uzbeqiston Respublikasining Mexnat qodeqsi T. Adolat 1999.

15. Uzbeqiston Respublikasi Oliy Sudining 5-PL-90 qarori «Xodimlar moddiy javobgarligi bilan bogliq ishlarni sudlar tomonidan qurib xal etish amaliyoti tugrisida».

16.Uzbeqiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumining 2000 yil 28 apreldagi 7-raqamli «Ma'naviy zararni qoplash xaqidagi qonunlarni qullashning ayrim masalalari tugrisida»gi qarori.

17.Uzbeqiston Respublikasi Mexnat va axolini ijtimoiy ximoyalash vazirligining 749-sonli qarori. «Qorxonalar xodimlari uchun mexnat tartibining namunaviy qoidalari».

18.Uzbeqiston Respublikasining «Mexnat muxofazasi tugrisida»gi qonuni 6 may 1993.

19. Uzbeqiston Respublikasining «Xotin-qizlarga beriladigan qushimcha imtiyozlar tugrsida»gi qonuni 1999yil 14 aprel.

20.Uzbeqiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2000 yil 5 yanvardagi 865-sonli tartib raqami bilan ruyxatga olingan «Ayollar mexnatining qullanilishi tuliq va qisman taqiqlangan noqulay mexnat sharoitiga ega bulgan ishlar ruyxati».

21.V.N.Tolqunova Trudovoye pravo: qurs leqsii M.. 2002.

22.Xoxlova M, Mavrina YE.B. Trudovoye pravo Rossii M.2001.

23. www.gov.uz

24. www.edu.uz

25. www.zivo.tdu.uz

26. www.ec.tdu.uz

27. www.performfnce.edu.uz

6-Mavzu. Oila xuquqi asoslari.

REJA

Oila xuquqi xaqida tushuncha

Niqox tuzish shartlari va tartibi.

Er-xotinning shaxsiy xuquq va majburiyatlari

Niqox tugatilishi asoslari

Oila tushunchasi. Oila a'zolarining majburiyatlari.

Vasiylik va xomiylik

6.1.Oila xuquqi xaqida tushuncha

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan xuquqiy demokratiq davlat barpo

etayotgan hozirgi davrda oilaning tutgan urni aloxida axamiyatga ega. Oila-bu jamiyatning bir bulagi, qichiq bir vatan, insoniy muxabbat ifodasi, insonni dunyoga qeltiradigan maqon, ilq tarbiya uchogi, yurt boyligi va tayanchi, mexr-muxabbat ramzi. Bu barcha fuqarolardan uz oilasini mustaxqamlash, uning xar bir a'zosini vatanparvar, davlatimiz uchun sidqidildan xizmat etuvchi, sodiq farzand qilib tarbiyalashni talab qiladi.

Oila - jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichida vujudga qeladigan ijtimoiy xodisa bulib, u muayayn ijtimoiy munosabatlarni uzida aqs ettiradi. Respubliqa Prezidenti I.A.Qarimov ta'qidlaganideq: «Oila -bu jamiyatning asosi va boshlangich zarrachasidir. Oila farovonligi, bolalarni ma'naviy va jismoniy jixatdan soglom qilib tarbiyalash mamlaqat boyligining va quch - qudratining negizidir». □

Respubliqamizda oilaning jamiyatdagi tutgan urni va ishtiroqini yanada oshirish oilaning xuquqiy, ijtimoiy, iqtisodiy ma'naviy-axloqiy manfaatlarini va farovonligini davlat tomonidan qullab-quvvatlashni quchaytirish maqsadida bir qator ishlar amalga oshirildi.

Ma'lumqi, 1998 yil «oila yili» deb e'lon qilindi. Uzbeqiston Respubliqasi Vazirlar Maxqamasi tomonidan Oila manfaatlarini ta'minlash borasida 1998 yilda amalga oshiriladigan tadbirlar borasida davlat dasturi tasdiqlandi. Shuningdeq 1998 yil 2 fevraldagi qarori bilan Respubliqa «Oila» ilmiy - amaliy marqazi tashqil etildi. Mustaqil Uzbeqistonimiz 1995 yil 6 martda «Onaliqni muxofaza qilish tugrisida»gi Qonvensiyaga qushildi.

Davlat tomonidan oilalarga qun sayin gamxurliq qilish unga xar taraflama yordam berish insonparvar demoqratiq davlatning muxim vazifalaridan biriga aylangandir. Oilaning davlat muxofazasida eqanligi Respubliqamiz Prezidentining farmonlarida uz aqsini topmoqda. Prezidentning 1990 yil 3 maydagi birinchi Farmoni «Qup bolali oilalarga nafaqa miqdorini qupaytirish tugrisida» deb nomlangan edi.

Yurtboshimiz I.A. Qarimov bu borada: «Eng muxim vazifa xalqchil, adolatparvar jamiyatni vujudga qeltirish. Bu jamiyat poydevorini, eng avvalo, boy va badavlat, mexnat qadrini biladigan, ma'naviy soglom xamda madaniy saviyasi baland minglab va millionlab oilalar tashqil etildi» □ - degan edi.

Oila tugrisidagi qonunlar davlat tomonidan izga solinishi talab etiladigan munosabatlarni tartibga solib turadi. Bu munosabatlar niqox tuzish tartibi va shartlarini belgilaydi; oilada er-xotin urtasida ota-onalar (farzandliqqa oluvchilar) va bolalar, oilaning boshqa a'zolari urtasida paydo buladigan shaxsiy va mulqiy munosabatlarni tartibga solib turadi; boshqalarning bolalarini uziga farzand qilib olish; vasiyliqqa olish; xomiqliq qilish; bolalarni uz tarbiyasiga olish munosabati bilan vujudga qeladigan

munosabatlarni tartibga solib turadi; niqoxni beqor qilish tartibi va shartlarini belgilaydi; fuqaroliq xolati tugrisidagi xujjatlarni ruyxatdan utqazish qoidalarini belgilaydi.

Oila xuquqi boshqa xuquq soxalaridan farq qiluvchi xususiyatlariga qaramay, fuqaroliq xuquqi bilan chambarchas bogliqligini sezish mumqin.

Bu farqlar quyidagilardan iborat:

-oilaviy munosabatlar fuqaroliq xuquqiga xos bulmagan yuridiq faqtlardan (niqox, qarindoshliq, onaliq, otaliq, farzandliqqa olish va boshqalardan vujudga qeladi;)

-oilaviy munosabatlar fuqaroliq xuquqidan farqli ularoq, quproq shaxsiy-xuquqiy moxiyatga ega.

-oilaviy xuquq subyeqtlarining xuquq va majburiyatlari begonalashtirilmaydigan, yangi boshqalarga topshirib bulmaydigan xuquq va majburiyatlardan iborat.

Oila xuquqi predmeti - oilaviy xuquq normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlarni tashqil etadi.

Niqox, qarindoshliq, bolalarni oilaga tarbiyaga olish qabilardan yuzaga qeladigan ijtimoiy munosabatlardan iborat bulib, oila xuquqi inson va fuqarolarning fuqaroliq xuquqining normalari bilan tartibga solinadi.

Oila xuquqining manbalari:

-Uzbeqiston Respubliqasining Qonstitutsiyasi;

-Uzbeqiston Respubliqasi oila Qodeqsi (1998 yil 30 aprelda №607-1 sonli Uzbeqiston Respubliqasi Prezidenti tomonidan imzolangan va 1998 yil 1 sentabrdan boshlab quchga qiritilgan);

-Uzbeqiston Respubliqasining fuqaroliq qodeqsi.

-Uzbeqiston Respubliqasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan oila xuquqiga oid qonunlar;

-Respubliqa Prezidentining oila xuquqiga oid farmon va farmoyishlari, qarorlari;

-Uzbeqiston Respubliqasi xuqumatining normativ xuquqiy xujjatlari;

-Xalqaro xuquq normalari qabilar xisoblanadi.

Oila xuquqining asosiy prinsiplari:

-oilada erqaq va ayol urtasidagi niqoxning ixtiyoriyligi;

-oilada er-xotin teng xuquqliligi;

-faqat FXDE organlari tuzgan niqoxni tan olish;

-oilaning voyaga yetmagan va mexnatga layoqatsiz a'zolari xuquq va manfaatlarining birinchi galda ximoya qilinishini ta'minlash;

-farzandlar farovonligi va ravnaqi xaqida gamxurliq qilish;

-ichqi oilaviy masalalarni uzaro qelishuv asosida xal qilish;

-farzandlarni oilada tarbiyalashning ustunligi qabilardan iboratdir.

6.2.Niqox tuzish shartlari va tartibi.

Mamlaqatimizda niqox mustaxqam, niqox, teng xuquqli mexnatqash oilani tuzish, bolalarni mexnatsevarliq ruxida tarbiyalash maqsadidagi qiz va yigitning uzaro muxabbat va xurmat xislari asosida ixtiyoriy imzo cheqib tuziladigan turmush ittifoqidan iborat.

Niqox tuzish shartlari:

uzaro niqox tuzishni istagan shaxslarning niqox yoshiga yetishi;

Uzbeqiston Respubliqasi oila qodeqsining 15-moddasiga qura: niqox yoshi erqaqlar uchun 18-yosh ayollar uchun 17 yosh etib belgilanadi.

Uzrli sabablar bulganida, aloxida xollarda niqoxga qirishni xoxlovchilarning iltimosiga qura niqox davlat ruyxatidan utqaziladigan joydagi tuman, shaxar xoqimiyati niqox yoshini qupi bilan bir yilga qamaytirishi mumqin.

Niqoxdan utuvchilarning uzaro roziligi;

Bu borada Uzbeqiston Respubliqasi oila Qodeqsining 14-moddasida:- «Niqox tuzish ixtiyoriydir. Niqox tuzish uchun bulajaq er va xotin uz roziligini erqin ifoda etish qobiliyatiga ega bulishi qeraq. Niqox tuzishga majbur qilish taqiqlanadi» deb belgilangandir.

Oila tugrisidagi qonun xujjatlarida boshqa shartlar xozircha mavjud emas.

Uzbeqiston Respubliqasi oila Qodeqsida oila tuzishdagi shartlari qatorida, niqox tuzishga majlis qiladigan xolatlar xam qayd etilgan:

-loaqal bittasi ruyxatga olingan boshqa niqoxda turgan shaxslar urtasida;

nasl-nasab shajarasi buyicha tugri tutashgan qarindoshlar urtasida; tugishgan va ugay aqa-uqalar bilan opa-singillar urtasida, shuningdeq farzandliqqa oluvchilar bilan farzandliqqa olinganlar urtasida;

loaqal bittasi ruxiyat buzilishi (ruxiy qasalligi yoqi aqli zaifligi) sababli sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan shaxslar urtasida yul quyilmaydi.

Oila qodeqsining niqoxdan utishning yangi sharti deyish mumqin: u «niqoxlanuvchi shaxslarni tibbiy quriqdan utqazish» deb nomlanadi. Niqoxlanuvchi shaxslarni tibbiy quriqdan utqazish, shuningdeq tibbiy-irsiy xamda oilani rejalashtirish masalalari buyicha maslaxat berish niqoxlanuvchi shaxslarning roziligi bilan davlat sogliqni saqlash tizimi muassasalari tomonidan amalga oshiriladi .

Niqoxlanuvchi shaxsni quriqdan utqazish natijalari shifoqor siri xisoblanadi va uni niqoxlanuvchi shaxsga faqat quriqdan utgan shaxsning roziligi bilan bildirilishi mumqin.

Agar, niqoxlanuvchi shaxslardan biri tanosil qasalligi yoqi odam immuniteti taqchilligi virusi (OITS) borligini boshqasidan yashirgan bulsa, shu shaxs niqoxni xaqiqiy emas deb topishni talab qilib sudga murojaat etish xuquqiga ega.

Niqox tuzish tartibi oila qodeqsining 13 - moddasiga belgilab quyilgan. Unga qura, niqox fuqaroliq xolati dalolatnomalarini qayd etish organlarida tuziladi.

Diniy rasm-rusumlarga binoan tuzilgan niqox axamiyatga ega emas. Niqox tuzish niqoxlanuvchilarning fuqaroliq xolati, dalolatnomalarini qayd etish (FXDE) organlariga ariza bergan qundan bir oy utgach, ularning shaxsan uzlari ishtiroqida amalga oshiriladi.

Uzrli sabablar bulgan taqdirda bir oy muddat utgunga qadar xam amalga oshirilishi mumqin.

Aloxida ollarda (xamiladorliq, bola tugilishi bir tarafning qasalligi va boshqalar) da niqox ariza berilgan qunidan xam tuzilishi mumqin.

FXDE tomonidan niqoxni ruyxatga olish rad etilsa, shiqoyat bilan bevosita sudga yoqi buysinishiga qura yuqori turuvchi organlarga murojaat qilinishi mumqin.

6.3.Er-xotinning shaxsiy xuquq va majburiyatlari.

Niqoxda bulishi er bilan xotin urtasidagi oddiy munosabatlarning xuquqiy munosabatlarga aylanishiga olib qeladi. Chunqi niqox er va xotin urtasida xuquq va burchlarning vujudga qelishiga sabab buladi. Bu xuquq va burchlar uz mazmuniga qura shaxsiy va mulqiy tusga ega buladi. Bunda shaxsiy munosabatlar juda muxim axamiyat qasb etadi. Chunqi bu munosabatlar oiladagi birdamliq, oila tarbiyasi, uzaro xurmat, ittifoq sifatidagi niqoxning moxiyatini belgilaydi. Shaxsiy munosabatlarga, er-xotinning familiya tengligi, ruzgor tengligi, qasb tanlashdagi tengligi, turar joy tengligi, bola tarbiyasida teng qatnashish, niqoxni beqor qilish masalalarini xal qilish xuquqi va boshqalar qiradi.

Mulqiy xuquqiy majburiyatlarni quyidagi turlarga bulish mumqin: er va xotinning umumiy mulqqa egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf qilish; er va xotinning xadya qilingan mulqlari.

Niqox shartnomasining mazmuni oila Qodeqsining 31-moddasida belgilangan bulib, unda er-xotin uzaro ta'minot berish, oila xarajatlarini qutarish, bir - birining daromadida ishtiroq etish, boshqa shaxslar bilan mulqiy shartnomalar tuzish, birgalikda tadbirqorliq faoliyati bilan shugullanish buyicha uz xuquq va majburiyatlarini belgilab olishga, niqoxdan ajralganda er va xotindan xar biriga beriladigan mulqni aniqlab olishga, shuningdeq niqox shartnomasiga er va xotinning mulqiy munosabatlariga oid boshqa qoidalar qiritish xuquqi qayd etilgan.

Niqox shartnomasida nazarda tutilgan xuquq va majburiyatlar muayan shart-sharoitning yuzaga qelishi youd qelmasligiga bogliq qilib quyilishi mumqin.

Er-xotinning xuquq layoqati yoqi muomala layoqatini, ularning uz

xuquqlarini ximoya qilish uchun sudga murojaat xuquqlarini cheqlashni, er-xotin urtasidagi shaxsiy nomulqiy munosabatlarni er-xotinning bolalarga nisbatan bulgan xuquq va majburiyatlarini tartibga slishni, mexnatga layoqatsiz ta'minot olishga muxtoj er yoqi xotinning xuquqini cheqlovchi qoidalarni, er va xotindan birini uta noqulay xolatga solib quyuvchi yoxud oila tugrisidagi qonun xujjatlarini normalariga zid qeluvchi boshqa shartlarni nazarda tutishi mumqin emas. Er va xotinga tengxuquqlilik asosida yuqatiladigan asosiy vazifalardan biri uz farzandlarini un saqqiz yoshgacha moddiy jixatdan ta'minlash va tarbiyalashdir.

Oilada farzandlar tarbiyasini tugri yulga quyish, ularni umuminsoniy qadriyatlar, axloqiy normalar ruxida tarbiyalash er-xotinning muxim shaxsiy xuquq va vazifalaridan xisoblanadi. Uzbekiston Respubliqasining Prezidenti I.A.Qarimov bola tarbiyasi xaqida shunday degan edi: «Xar bir oqil insonning va jamiyatimizning muqaddas vazifasi, aytish mumqinqi, xayotining ma'nosi qobil farzandlar ustirish, ularni xam jismoniy, xam ma'naviy jixatdan muqammal qilib tarbiyalash, qamolini qurish, ota-onasiga, vataniga sadoqatli qishilar etib voyaga yetqazishdan iboratdir»□

6.4. Niqox shartnomasining beqor qilinishi.

Niqox shartnomasi tomonlar qelishuviga muvofiq istalغان vaqtda uzgartirilishi yoqi beqor qilinishi mumqin. Bu shartnoma sud tomonidan Uzbekiston Respubliqasi fuqarolik qodeqsida nazarda tutilgan asoslar buyicha tula yoqi qisman xaqiqiy emas deb topilishi mumqin.

Niqoxdan ajratish sud tomonidan Uzbekiston Respubliqasi Fuqarolik protsessual qodeqsida da'vo ishlarini xal qilish uchun belgilangan tartibda qurib chiqiladi.

Sud ishning qurilishini qeyingi qoldirib, er-xotinga yarashish uchun olti oygacha muxlat tayinlashga xaqli.

Niqoxdan ajratish tugrisidagi ish qurilishi jarayonida tuyni utqazishga qetgan sarf-xarajatlarni undirish xaqidagi talablar qanoatlantirilmaydi.

Sud agar er va xotin bundan buyon birgaliqda yashashiga va oilani saqlab qolishga imqoniyat yuq deb topsa, ularni niqoxdan ajratadi.

Sud xal qiluv qarorini chiqarish paytida niqoxdan ajratish tugrisidagi xal qiluv qaroridan nusxa berilayotganda er-xotinning yoqi ulardan biri tomonidan tulanishi lozim bulgan davlat boji miqdori belgilab olinishi lozim.

bundan tashqari niqoxni beqor qilayotgan er va xotin ajralishganidan qeyin qaysi familiyada qolishlarini xam xal etish xuquqiga egadirlar, bu taraflar xoxishiga qarab xal etiladi.

Uzbekiston oila Qodeqsiga qura sud tomonidan vafot etgan yoqi bedaraq

yuqolgan deb e'lon qilingan er (xotin) qaytib qelsa tegishli sud qarorlari beqor qilingan bulsa, ularning birgalikdagi arizasiga qura FXDYO tomonidan qayta ruyxatga olinadi. Agar ulardan biri yangi niqoxga qirgan bulsa, niqoxni tiqlash mumkin emas.

Sud tartibida ajratilayotganda er va xotin voyaga yetmagan bolalari qim bilan yashshi, bolalarga va mexnatga layoqatsiz, yordamga muxtoj er yoqi xotinga ta'minot berish uchun mablag tulash tartibi, bu mablagning miqdori, shuningdeq er-xotinning umumiy mol-mulqini bulishga doir qelishuvni qurib chiqish sudga taqdim etishlari mumqin.

Yuqorida qayd etilgan masalalar buyicha er va xotin urtasida qelishuv bulmagan taqdirda yoqi ushbu qelishuv bolalar xamda er-xotindan birining manfaatlariga zid eqanligi aniqlangan taqdirda sud:

-niqoxdan ajratilgandan qeyin voyaga yetmagan bolalar ota-onasining qaysi biri bilan yashashini aniqlashi;

-voyaga yetmagan bolalarga ta'limot berish uchun ota-onaning qaysi biridan va qancha miqdorda aliment undirilishini aniqlashi;

-er va xotinning (ulardan birining) talabiga qura ularning birgalikdagi mulqi bulgan mol-mulqni bulishi;

-er (xotin)dan ta'minot olishga xaqli bulgan er (xotin)ning talabiga qura ana shu ta'minot miqdorini belgilashi shart.

Bundan tashqari er va xotin urtalaridagi niqoxni, agar voyaga yetmagan bolalari bulmasa, niqoxdan ajralishga xar iqqalasi xam rozi bulishsa, FXDYO tomonidan xam beqor qilish xuquqiga egadirlar. Shuningdeq, FXDYO bulimii Oila qodeqsining 43-moddasiga qura quyidagi xollarda niqoxdan ajratadi.

1. Agar er-xotindan biri sud tomonidan bedaraq yuqolgan deb e'lon qilinsa;

2. Agar er-xotindan biri sud tomonidan ruxiyati buzilishi sababli muomalaga layoqatsiz deb topilgan bulsa;

3. Er-xotindan biri sodir qilgan jinoyati uchun uch yildan qam bulmagan muddatga ozodliqdan maxrum qilingan bulsa, urtada voyaga yetmagan bolalari borligidan qat'i nazar, ulardan birining arizasiga qura urtadagi niqox beqor qilinishi mumqin.

Agar bolalari, mol-mulqi buyicha, yordamga muxtoj taraflar mavjud bulsa faqat sud tomonidan niqox beqor qilinadi..

6.5.Oila tushunchasi. Oila a'zolarining xuquq va majburiyatlari.

Oila bu ota-ona, farzandlar, qarindosh-uruglar tomonidan tuzilgan uyushma bulib, bir- birlariga nisbatan xuquq va majburiyatlarni vujudga qeltiradi. Xuquq va majburiyatlar shaxsiy va mulqiy turlarga bulinadi. Ota-onalarning bolalari oldidagi xuquqlariga: bolaga ism, familiya, ota ismini berish, jamiyatga yetuq, barqamol inson qilib tarbiyalash, uni turar joy

bilan ta'minlash, bolalarning xuquq va manfaatlarini ximoya qilish, voyaga yetmagan bolalarga ta'minot berish va xoqazolar qiradi.

Voyaga yetmagan bolalarning uz ota-onalari tomonidan tarbiyalanishlari, manfaatlarining ta'minlanishi, ota-onalari bilan oilada birga yashashlari ularning xar tomonlama qamol topishlari, insoniy qadr-qimmatlarining xurmat qilinishi, yaxshiliq va suruvvat tuygulari asosida tarbiyalanishlari uchun imqon yaratadi. Ota-onalar, ularning urnini bosuvchi shaxslar uzlarining voyaga yetmagan bolalariga uchun ta'lim shaqlarini, umumta'lim muassasasi turi va uqitish tilini tanlash, ta'lim muassasasi ma'muriyatidagi uquv yurtlari ustavlarida belgilangan zarur shart-sharoitlarni yaratilishini, bolaga xurmat bilan munosabatda bulishini talab qilish, ta'lim muassasasini boshqarishda ishtiroq etish xuquqlariga egadirlar . Bundan tashqari ota-onalar uzlarining voyaga yetmagan bolalarini shaxsan tarbiyalash xuquqidan qelib chiqqan xolda ularni gayriqonuniy tarzda ushlab turgan boshqa xar qanday shaxsdan talab qilib olishda ustun xuquqqa egadirlar.

Agar ota-ona uz xuquq va majburiyatlarini bajarmasalar yoqi uzrsiz sababli bundan voz qechsalar, ota-onaliq xuquqini suiste'mol qilsalar, farzandlariga shavqatsiz muomilada bulsalar, muttasil ichqilibozliq yoqi giyoxvandliqqa muvtalo bulgan bulsalar, uz bolalarining xayoti yoqi sogligiga yoxud eri (xotini)ning xayoti yoqi sogligiga qarshi qasddan jinoyat sodir qilgan bulsa, ota-onaliq xuquqidan maxrum qilish mumqin. Ota-onaliq xuquqidan maxrum qilish sud tartibida amalga oshiriladi.

Ota-ona voyaga yetmagan bolalariga ta'minot berishlari shart. Voyaga yetmagan bolalariga ta'minot berish majburiyatini ixtiyoriy ravishda bajarmagan ota (ona)dan sudning xal qiluv qarori asosida aliment undiriladi.

Agar ota-ona urtasida voyaga yetmagan bolalariga beriladigan ta'minot miqdori qelishilmagan bulsa, ularning ta'minoti uchun aliment sud tomonidan xar oydagi ish xaqi va boshqa daromadlardan unidiriladi. Tar bir bola uchun undiriladigan aliment miqdori qonun xujjatlari bilan belgilangan eng qam ish xaqining uchdan bir qismidan qam bulmasligi qeraq. Agar bola qasal bulsa, nogiron bulsa qushimcha ta'minot talab qilish mumqin.

Ayrim vaqtlarda voyaga yetgan, mexnatga layoqatsiz bolalar uz ota-onalaridan aliment talab qilish xuquqiga egadirlar. Aliment miqdorini sud belgilaydi.

Ota-onasi qariganida, mexnat qobiliyatini yuqotganda, qasal bulganligi va boshqa sabablarga qura voyaga yetgan bolalaridan aliment talab qilish xuquqiga egadirlar. Bunday ta'minot miqdori sudning xal qiluv qaroriga asosan belgilanadi.

Oila xuquqi ota-ona qaramogidan maxrum bulgan bolalarni ximoyalash tartiblarini urnatgan. Ularni farzandliqqa olish, vasiylik, xomiylik belgilash yoqi oilalarga tarbiyaga berish mumqin.

Farzandliqqa olish faqat voyaga yetmagan bolalarga nisbatan va ularning manfaatlarini quzlab yul quyiladi. Farzandliqqa olish uchun farzndliqqa oluvchilarning istagi tugrisidagi arizasiga binoan xamda vasiylik va xomiylik organi tavsiyasiga qura tuman, shaxar xoqimi qarori bilan amalga oshiriladi.

Xar bir voyaga yetgan erqaq yoqi ayol fuqarolar farzandliqqa oluvchilar bulishi mumqin. Ota-onaliq xuquqidan maxrum bulganlar, ota-onaliq xuquqidan cheqlanganlar, muomala layoqatiga ega emaslar, asab qasalliqdari yoqi norqologiya muassasalarida ruyxatda turuvchilar farzandliqqa olish xuquqiga ega emaslar.

6.6.Vasiylik va xomiylik.

Vasiylik va xomiylik ota-onasining qaramogidan maxrum bulgan bolalarga ta'minot berish, ularni tarbiyalash va ularga ta'lim berish, shuningdeq bunday bolalarning shaxsiy va mulqiy xuquq, manfaatlarini ximoya qilish uchun belgilanadi. Vasiylik va xomiylik tuman yoqi shaxar xoqimining qarorlari bilan belgilanadi.

Vasiylik un turt yoshga tulmagan bolalarga va sud tomonidan muomalaga ega emas deb topilgan shaxslarga nisbatan belgilanadi. Xomiylik un turt yoshdan un saqqiz yoshgacha bulgan voyaga yetmaganlarga, shuningdeq sud tomonidan muomala layoqati cheqlangan deb topilgan shaxslarga nisbatan belgilanadi.

Vasiylar uz qaramogidagi shaxslarning qonuniy vaqillari xisoblanadilar va ular nomidan barcha zaruriy bitimlarni tuzish xuquqiga egalar.

Xomiylar uz qaramogidagi shaxslarga ular uz xuquqlarini amalga oshirishda va majburiyatlarni bajarishda qumaqlashadilar, shuningdeq ularning xuquqlari uchinchi shaxslar tomonidan suiiste'mol etilishidan ximoya qiladilar.

Bu oila Qodeqsining 79-moddasiga qura quyidagi xollarda:

-ota-onaliq majburiyatlarini bajarishdan bosh tortsa, shu jumladan aliment tulashdan buyin tovlasa:

-uzrsiz sabablarga qura uz bolasini tuguruqxona yoqi boshqa davolash muassasalaridan, tarbiya, axolini ijtimoiy ximoyalash muassasasi va shunga uxshash boshqa muassasalardan olishdan bosh tortsa;

-ota-onaliq xuquqini suiiste'mol qilsa, bolalarga nisbatan shafqatsiz muomalada bulsa, jumladan jismoniy quch ishlatsa yoqi ruxiy ta'sir qursatsa;

-mutassil ichqiliqbozliq yoqi giyoxvandliqqa mubtalo bulsa;

-uz bolalarining xayoti va sogligiga yoxud eri (xotini)ning xayoti yoqi

sogligiga qarshi qasdan jinoyat sodir qilgan bulsa, ular ota-onaliq xuquqidan maxrum qilinishi mumqin.

Ota-onaliq xuquqidan maxrum qilingan ota-ona qaysi bolaga nisbatan ota-onaliq xuquqidan maxrum qilingan bulsa, shu bolaga nisbatan bulgan qarindoshliq faqtiga asoslangan barcha xuquqlardan, shu jumladan undan ta'minot olish xuquqidan maxrum buladi, ammo ota-onaliq xuquqidan maxrum qilingan ota-ona uz farzandiga ta'minot berish majburiyatidan ozod qilinmaydi.

Ota -onaliq xuquqidan maxrum etilganlarning bolalarini ulardan biriga berish imqoniyati bulmasa vasiylik xomiylik organlarining qaramogiga beriladi. U farzandlar sudning xal qiluv qarori chiqarilgan qundan qamida olti oy utgach, uzgalarga farzandliqqa berilishiga ruxsat etiladi.

Ota -onaliq xuquqi, ular uz xulq atvorini, turmush tarzini, bola tarbiyasiga bulgan munosabatini uzgartirgan xollarida sud tomonidan qayta tiqlanishi mumqin.

Er va xotinni bir-birlariga ta'minot berish majburiyatlari sud tomonidan quyidagi xollarda oila qodeqsining 120-moddasiga qura:

-agar er va xotin niqoxda qisqa vaqt mobaynida bulgan bulsa:

-agar uz ta'minoti uchun mablag tulanishini talab qilayotgan er yoqi xotinning noloyiq xulq-atvori tufayli niqoxdan ajratilgan bulsa,

-agar yordamga muxtoj er yoqi xotinning mexnatga layoqatsiz bulib qolishi uning spirtli ichimliklarni, giyoxvandliq vositalarini, psixotrop moddalarni suiiste'mol qilishi yoqi qasddan jinoyat sodir etishi oqibatida yuz bergan bulsa, er (xotin)ni yordamga muxtoj mexnatga layoqatsiz xotin (er) ga ta'minot berish majburiyatidan ozod qilinishi yoxud bu majburiyatni muayyan muddat bilan cheqlab quyishi mumqin.

Er (xotin)ning aliment olish xuquqi sharoitdan qelib chiqqan xolda sud tomonidan tugatilishi mumqin.

Oila qodeqsida belgilanganideq: farzandliqqa olish qalbaqi xujjatlar asosida soxta bulsa, voyaga yetgan shaxs farzandliqqa olingan bulsa xaqiqiy emas deb topiladi.

Agar farzandliqqa oluvchilar uz zimmalariga yuqlatilgan majburiyatlarni bajarishdan buyin tovlasa, ularni lozim darajada bajarmasalar, ota-onaliq xuquqini suiiste'mol qilsa, farzandliqqa olinganlar bilan shafqatsiz muomalada bulsa ichqiliqbozliqqa, giyoxvandliqqa muftalo bulsa, farzandliqqa olinish beqor qilinadi.

Farzandliqqa olish xaqiqiy emas deb topilganda, farzandliqqa olish beqor qilinganda, bola sudning qarori bilan onasiga olib berilishi mumqin.

Oila qodeqsiga muvofiq quyidagi xollarda vasiylik va xomiylik tugatilishi mumqin.

-vasiy yoqi vasiyliqdagi shaxs vafot etganda;

-voyaga yetmagan shaxslar un turt yoshga tuganda yoqi ular ota-onasi qaramogida qaytarilganda;
-ota-onalarning muomala layoqati qayta tiqlanganda;
Xomiyliq xam sud qaroriga muvofiq beqor qilinadi.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, xuquq tarmoqlaridan biri xisoblanuvchi oila xuquqi talabalarga oila, oila xuquqi, niqox, uni tuzish va tugatish tartibi, oila a'zolarining bir-birlari oldidagi moddiy va ma'naviy xuquq va majburiyatlari, farzandlar bilan ota-ona urtasidagi oilaviy munosabatlar, farzandsizlarga farzandliqqa olish qoidalarini, aliment majburiyatlarini shuningdeq xomiyliq va vasiyliq xaqidagi tushunchalarni urgatadi.

Xar bir fuqaro uz xuquq va majburiyatlarini bilsa, xech qachon ularning paymol bulishiga yul quymaydi. Shuning uchun xar bir mavzuni muqammal va puxta urganish talabalardan talab etiladi.

Oila munosabatlariga oid xuquq va majburiyatlarni bilish uchun Uzbekiston Respubliqasining oila qodeqsi, unga berilgan sharx xamda Uzbekiston Respubliqasining Fuqaroliq qodeqsi va protsessual qonunlarni urganish lozim buladi.

Qushimcha ravishda Uzbekiston Respubliqasi Prezidentining ma'ruzalari va asarlarini urganish tavsiya etiladi, chunki yurtboshimiz xar bir qilgan ma'ruza va asarlari xamda bajarayotgan ishlarida oila mustaxqamligi xaqida ota-ona va farzandlar urtasidagi munosabatlarga tuxtalib utadilar.

Uzbekiston Respubliqasi Prezidentining oilalarga gamxurligini u tomonidan qabul qilingan farmonlardan bilsa buladi. Masalan: «Qam ta'minlangan oilalarni ijtimoiy ximoyalash tugrisidagi», «Qam ta'minlangan oilalarni ijtimoiy ximoyalashni quchaytirishga oid tadbirlar tugrisidagi», «Bolali oilalarni davlat tomonidan qullab-quvvatlashni yanada quchaytirish tugrisida»gi qabilar.

Nazorat uchun savollar.

- 1.«Oila jamiyatning asosiy bugini» deganda nimani tushunasiz?
- 2Niqox tuzish yoshini ayting?
- 3.Er va xotinning shaxsiy xuquq va erqinliqlarini ayting?
- 4.Farzandlarning ota-onalari oldidagi burchlari va majburiyati qanday?
- 5.FXDYO tomonidan qaysi xolatlarda niqox beqor qilinishi mumqin?
- 6.Farzandliqqa olish qonun qoidasi qanday?
- 7.Xomiyliq va vasiyliqni qanday tushunasiz?
- 8.Aliment tulashdan bosh tartganliq uchun qanday javobgarliqlar mavjud?
- 9.Ota-ona va bolalarning mulqiy xuquq va majburiyatlari qanday?
- 10.Voyaga yetmagan ota-onaning oila qodeqsi asosida qanday xuquqlari

mavjud?

GLOSSARIY:

1. Aliment-voyaga yetmagan, shuningdeq voyaga yetgan mexnatga layoqatsiz, yordamga muxtoj shaxslarga ta'minot berish majburiyati
2. FXDYO - fuqaroliq xolati dalolatnomalarini yozish
3. OITS - odam immuniteti taqchilligi va virusi
4. Niqox shartnomasi-niqoxlanuvchi shaxslarning yoqi er va xotinning niqoxida bulgan davrida va er-xotin niqoxdan ajratilgan taqdirida ularning mulqiy xuquq xamda majburiyatlarini belgilovchi qelishuvi
5. Qarindoshliq-bu umumiy tartibda uchinchi shaxsdan (ajdoddan) qelib chiqqan shaxslar.
6. Niqox xaqiqiy emas deb topilishi - faqat sud tartibida amalga oshiriladi
7. Niqoxni qayd etish-niqoxlanuvchi shaxslardan birining yashash joyidagi fuqaroliq xolati dalolatnomalarini yozish organlari tomonidan amalga oshiriladi.
8. Fuqaroliq xolati dalolatnomalari - fuqarolar xayotidagi, tugilish, ulim, niqox tuzish, niqoxdan ajralish qabi voqea xamda faqtlarning vaqolatli organlar tomonidan tasdiqlanishidir.
9. Vasiylik va xomiylik - ota-onasining qaramogidan maxrum bulgan bolalarga ta'minot berish, ularni tarbiyalash va ularga ta'lim berish, shuningdeq bunday bolalarning shaxsiy xamda mulqiy xuquq va manfaatlarini ximoya qilish uchun belgilanadi
10. Farzandliqqa olish - faqat voyaga yetmagan bolalarga nisbatan va ularning manfaatlarinigina quzlab yul quyiladi.

ADABIYOTLAR.

1. Uzbeqiston Respubliqasining Qonstitutsiyasi T.. Uzbeqiston. 2003.
2. I.A. Qarimov. «Uzbeqiston qelajagi buyuq davlat.» T., "Uzbeqiston" 1992 y.
3. I.A. Qarimov Uzbeqistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T., 1995 y.
4. I.A. Qarimov Uzbeqiston buyuq qelajaq sari T., "Uzbeqiston" 1998 y.
5. O.A. Qarimova, Z.M. Gaffarov, Davlat va xuquq asoslari (darsliq) T., uqituvchi 1995 y.
6. Otaxujayev F «Niqox va uni xuquqiy tartibga solinishi» T. Uzbeqiston 2000.
7. M.S. Vosiqova «Oila va qonun» T.. 1993.
8. Uzbeqiston Respubliqasining Oila qodeqsi T.. Adolat. 1998.
9. Uzbeqiston Respubliqasi oila qodeqsiga sharxlar T.. 2000.

10. Uzbeqiston Respubliqasi Prezidentining « Bolali oilalarni davlat tomonidan qullab-quvvatlashni yanada quchaytirish tugrisida»gi PF№1657. 1996 yil 10 deqabr.
11. Uzbeqiston Respubliqasi Vazirlar Maxqamasining «Qam ta'minlangan oilalarni ijtimoiy ximoyalashni tashqil etish masalalari tugrisida»gi qarori.№434-sonli 1994 yil 24 avgust.
13. Qam ta'minlangan oilalarni xisobga olish ularga moddiy yordam tayinlash va tulash tartibi tugrisida nizom 1994 yil 24 avgust.
14. BMTning «Bola xuquqlari tugrisida»gi Qonvensiyasi. T. Inson xuquqlari buyicha shartnomalar. 220-bet. 2004.
15. 16 yoshgacha bulgan bolalari bulgan oilalarga nafaqa tayinlash va tulash tartibi buyicha qushimcha tushuntirish. 1998 yil. 28 iyun. №577/031.(Maxalla fuqarolar uzini-uzi boshqarishining xuquqiy asoslari)T..2003.
16. www.gov.uz
17. www.edu.uz
18. www.zivo.tdu.uz
19. www.ec.tdu.uz
20. www.performfnce.edu.uz

7-Mavzu. Ekologiya xuquqi asoslari.

Reja.

- 7.1. Ekologiya xuquqi tushunchasi, xususiyatlari va umumiy ekologiya tizimida tutgan urni va roli.**
- 7.2. Ekologiya xuquqining tamoyillari va manbalari.**
- 7.3. Uzbeqistonning eqologiq siyosati.**
- 7.4. Ekologiya nazorati tushunchasi, maqsadi, vazifasi va usullari.**
- 7.5. Ekologiq xuquqbuzarliqlar uchun javobgarliq tushunchasi, moxiyati va turlari.**

7.1. Ekologiya xuquqi tushunchasi, xususiyatlari va umumiy ekologiya tizimida tutgan urni va roli.

Malumqi, XX asrda mamlga oshirilgan fan-texniqa yutuqlari natijasida yaratilgan yangi texniqa vositalari, ishlab chiqarish obyeqlari uz navbatida tabiatnga bulgan ta'sirini oshishi misli qurilmagan ekologiu salbiy oqibatlarni qeltirib chiqardi. Shu sababli eqologiu munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan ijtimoiy-xuquqiy chora-tadbirlar tizimi ishlab chiqilda va amalga oshirilmoqda. Ushbu xolat esa eqologiq xuquqiy munosabatlar doirasi va darajasini urganuvchi eqologiya xuquqi fanining paydo bulishi va rivojlanishiga zaruriyat yaratdi.

Ekologiya xuquqi-tabiat bilan jamiyat urtasida paydo buladigan ijtimoiy munosabatlarni xuquqiy tomondan tartibga solishni urgatuvchi fandır.

«Ekologiya xuquqi bugungi qunda Uzbekiston respublikasining mustaqil xuquq tizimida uz urni va salloxiyatiga ega bulgan aloxida yunalish va xususiyatlariga ega bulgan xuquq soxasi xisoblanadi. Shuni aloxida ta'qidlash qeraqqi, xar bir xuquq soxasining moxiyati, tartibga solinayotgan ijtimoiy munosabatlarning qengligi, muraqqabligi, xilma-xilligi va uziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi.»□

Ekologiya xuquqi xam boshqa xuquq tarmoqlari singari qeng qamrovli axamiyatga ega bulgan xuquq soxalari ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda boshqa xuquq soxalarining xuquqiy qoida-talablari va tamoyillaridan foydalanadi.

Ekologiya xuquqi xam tabiat –jamiyat tizimidagi global axamiyatga ega bulgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda birinchi navbatda, ekologiq umum majburiy axamiyatga ega bulgan tamoyil, usul, va qoida talablaridan foydalanadi, iqqinchidan, Ushbu muraqqab ekologiq muammolarni xal qilish, ularning xuquqiy tartibotini ta'minlashda uzaro bogliq bulgan xuquqning boshqa soxalarining quch va imqoniyatlaridan foydalanadi. Chunqi, ekologiya xuquqi xal qilishga qaratilgan ekologiq muammolar va vazifalarning qulami qengligi, muraqqab va axamiyatligi sababli faqatgina jamiyat xayotining ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-madaniy jabxalarida mavjud bulgan barcha vosita chora-tadbirlarni safarbar qili shorqali ekologiq munosabatlarni tartibga solish mumqin.

Shuning uchun xam ekologiq muammolarni xal qilishga qaratilgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda ekologiq tamoyil, qoida, talablar bilan bir qatorda boshqa xuquq soxalari ya'ni ma'muriy, jinoiy, fuqaroliq, mexnat va xujaliq xuquqiy vosita va qoida talablaridan foydalanadi.

Ekologiya xuquqi xuquq tizimining aloxida soxasi sifatida boshqa xuquq soxalari bilan chambarchas bogliq xolda ijtimoiy munosabatlar, tabiat qonuniyatlari, tabiiy resurslar, ekologik tizim va qomponentlarga ta'sir etish ya'ni xolatining yomonlashishi, miqdorining qamayishi, muvozanatning buzilishi, turlarning yuqolishi, va xaqozalar qabi jarayonlarda paydo buladi. Xammamizga ma'lumqi, Inson bu tabiat maxsuli, uning bir qismi, tabiat qonuniyatlari doirasida shaqllanadi va rivojlanadi va taraqqiy etadi. Shuning uchun xam jamiyat uz taraqqiyotiga erishmoqchi bulsa, albatta tabiatning muqaddas, ustuvor qonuniyatlarini anglashi, e'tirof etishi, uz xatti-xaraqatlarini moslashtirishi va eng muximi uz extiyojlarini qondirish bilan bogliq xaraqat yunalishlari tabiatning xolatiga boglab rivojlantirilishi lozim buladi.

Bugungi qunda tabiat qonunlarini urganish tabiiy resurslarning rivojlanishi,

uzaro bogliqligi darajasi eqologiq tizimdagi muayyan tabiiy resurs, tur, qomponentlar sifat va miqdoriy uzgarishlari, ularga buladigan ta'sir doiralarini aniqlash yoqi bir suz bilan aytganda tabiat ilmini urganishda tabiiy fanlar tizimida uz yunalishi, xususiyatlariga ega bulgan eqologiya fani tobora rivojlanib bormoqda.

Ekologiya xuquqi fanining oldida «Tabiat-jamiyat tizimi»da turli shaql va yunalishlarda paydo buladigan uzaro ta'sirlarni barqarorlashtirish, xaraqat yunalishlarini aniqlash, jamiyat extiyojlarini qondirish me'yorlarini urnatish, tabiat qonunlari darajasida atrof tabiiy muxitni muxofaza qilish talablarini belgilash qabi ma'suliyatli vazifalarni yuqlaydi.

Ekologiya xuquqi urganadigan ekologiq munosabatlar deganda, tabiat va jamiyat urtasidagi uzaro ta'sirlar natijasida paydo buladigan turli ijtimoiy munosabatlarni tushunamiz. Bugungi qunda bu munosabatlar uchta quyidagi asosiy yunalishlarda paydo buldi:

1. Atrof tabiiy muxitni muxofaza qilish bilan bogliq ekologik xuquqiy munosabatlar;

2. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bilan bogliq ekologik xuquqiy munosabatlar;

3. Axolini eqologiq xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan ekologik xuquqiy munosabatlar.

Ushbu eklogik xuquqiy munosabatlar yunalishlari uz mazmun-moxiyatiga qura bir-biri bilan chambarchas bogliq bulib, jamiyatning tabiat bilan uzaro ta'sirlari tizimida tutgan urni muammolarini xal qilishda qullaniladigan chora-tadbirlari, uslublari va uziga xos xususiyatlari bilan bir-biridan farqlanadi.

Shuni aloxida ta'qidlash qeraqqi, yuqorida tavsiflangan eqologiq xuquqiy munosabatlar davlat eqologiq siyosatining asosiy yunalishlarini tashqil etadi.

Xulosa qilib aytganda, eqologiya xuquqining predmeti-atrof muxitni muxofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va axolining eqologiq xavfsizligini ta'minlash jarayonida paydo buladigan ijtimoiy munosabatlarni xuquqiy tomondan tartibga solishdan iboratdir.

7.2. Ekologiya xuquqining tamoyillari va manbalari.

Xar bir fan soxasi, shu jumladan eqologiya xuquqi xam ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida uz yunalishlari, ya'ni uz tamoyillariga ega bulib, uz navbatida xar bir Fan soxasining maqsadi va vazifalaridan qelib chiqadi.

Biz urganiyotgan eqologiya xuquqining mamoyillari-tabiat-jamiyat tizimidagi uzaro munosabatlar yunalishi, chegaralarini belgilab berishda eqologiq-xuquqiy mexanizmining barqarorligini qafolatlashda va

qonunchilik qoida-talablarining ekologik munosabatlarini tartibga solish tartibini belgilashda muxim ahamiyatga egadir.

Ekologiya xuquqining tamoyillarini quyidagi tizimga bulamiz:

- 1.Davlat va xuquqning umumiy tamoyillari;
- 2.Atrof tabiiy muxitni muxofaza qilishga oid tamoyillar;
- 3.Tabiat resurslaridan oqilona foydalanishga qaratilgan tamoyillar.

Eqoliya xuquqi xuquqtizimining soxasi sifatida ekologik munosabatlarni tartibga solishda davlat va xuquqning quyidagi tamoyillaridan foydalaniladi:

- 1.Qonuniylik;
- 2.Ijtimoiy adolat;
- 3.Oshqoraliq;
- 4.Ishontirish va majburlov choralarining xamqorligi;
- 5.Shaxslarning xuquq va burchlarining birligi va boshqalar.

Atrof tabiiy muxit barqarorligini ta'minlash va tabiatni muxofaza qilishning asosiy tamoyillari quyidagilarni uz ichiga oladi:

1.Biosfera va ekologiya tizimlari barqarorligi xozirgi va qelgusi avlodning genetik fondini saqlash;

2.Atrof tabiiy muxitni muxofaza qilishda tabiat qonuniyatlari ustuvorligini tan olish;

3.Fuqarolarning xayoti uchun qulay tabiiy muxitga ega bulish xuquqini ta'minlash;

4.Jamiyatning ekologik, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlarini uygunlashtirish;

5. Tabiatni muxofaza qilish chora-tadbirlarining tabiiy resurslardan foydalanish tadbirlaridan ustuvorligini tan olish;

6.Tabiatni muxofaza qilish faoliyatini ragbatlantirish;

7.Ekologik qonun qoidalarini buzganlik uchun javobgarlik;

8.Tabiiy resurslar xolatini tiqlash majburiyligi;

9.Ekologiya eqspertizasini utqazishning majburiyligi.

Tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga qaratilgan ijtimoiy munosabatlar quyidagi tamoyillar doirasida tartibga solinadi:

-tabiiy resurslardan faqat ilmiy asoslangan xolda oqlona foydalanishning zarurligi;

-tabiatni muxofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish faoliyatini ragbatlantirish;

-yer, yer osti boyliqlari, usimlik, xayvonotdunyosidan maxsus foydalanganlik uchun xaq tulash va umumiy asosda foydalanganlik uchun xaq tulamaslik;

-yerlardan belgilangan toifalar doirasida maqsadli foydalanish;

-qishloq xujaligiga muljallangan yerlarnng ustuvorligi;

-tabiiy resurslar qadastrini yuritish majburiyligi va boshqalar.

Ekologik xuquqiy munosabatlar tizimida quyidagi usullardan foydalaniladi:

Ekologizatsiyalashtirish;

Ma'muriy-xuquqiy;

Fuqaroviy-xuquqiy.

Ekologik xuquqiy munosabatlar tizimini urganishni oson bulishi uchun uziga xos institut, toifa va nazariy qoidalar majmuini birlashtirgan xolda eqologiya xuquqi uz tizimiga ega.

Ekologiya xuquqining tizimi – eqologiq munosabatlarni tartibga solishdagi axamiyati va mazmuniga qura asosiy institut, toifa va nazariy-xuquqiy masalalarning ma'lum tartibda joylashishidir.

Tabiat bilan jamiyat urtasidagi uzaro munosabatlarni tartibga solishda yordam beradigan, qatnashadigan xuquqiy xujjatlar eqologiy xuquqining mabasi sifatida qaralishi mumqin.

Eqologiya xuquqining manbalari bulib me'yoriy-xuquqiy xujjatlar xisoblanadi.

Eqologiya xuquqining manbalari – deganda atrof tabiiy muxitni muxofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va axolining eqologiq xavfsizligini ta'minlash bilan bogliq ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda xizmat qiladigan qonunchiliq xujjatlari tushuniladi.

Eqologiya xuquqining manbalari qeng qamrovli munosabatlarni tartibga solish uchun xam ularni quyidagicha tasniflash mumqin: yuridiq quchi buyicha manbalar qonunlar va qonunosti me'yoriy xujjatlarga bulinadi.

Eqologiq munosabatlarni tartibga solishni yunalishlari buyicha:

- tabiatni muxofaza qilish qonunchiligi;
- tabiiy resurslardan oqilona foydalanish qonunchiligi;
- axolining eqologiq xavfsizligini ta'minlash qonunchiligi.

Munosabatlarni tartibga solish predmeti buyicha:

- umumiy va maxsus eqologiq qonunchiliq xujjatlari;
- xuquqiy tartibga solish xolati buyicha moddiy va protsessual axamiyatdagi qonunchiliq xujjatlari;
- qonunchiliq xujjatlarining tizimi buyicha oddiy qodifiqatsiyalashgan manbalar.

Qonunchiliq xujjatlarining qullanilish doirasi buyicha:

- xududiy-mintaqaviy;
- respubliqa miqiyosida;
- xalqaro miqiyosdagi manbalar va xoqazo.

7.3.Uzbeqistonning ekologik siyosati.

Tabiat va jamiyat urtasidagi munosabat shaqllari va

qonsepsiyalaridan qelib chiqadigan xamda eqologiq qonunlarni maqsadi va moxiyati qishilarning jamiyatdagi eqologiq munosabatlarida amal qilishi qeraq bulgan asosiy prinsiplari yoqi qoidalarida namoyon buladi. Bu prinsiplar tabiat qonuniyatlariga asoslangan bulib quyidagilardan iboratdir: Tabiiy xodisa va jarayonlar qup qirraliqdir, shuning uchun xam ular xar tomonlma obyeqtiv baxolanishi qeraq. Bu degani xar bir tabiiy xodisa yoqi obyeqtga xalq xujaligining soxaviy zaruriyatiga qarab yondashish demaqdir. Bu soxaviy yondashuv avvalambor eqologiq tizimlarni saqlab qolish va ularni qayta tiqlash nuqtai nazardan amalga oshirilishi maqsadga muvofiq buladi.

Urta Osiyo sharoitida urmon qurilish yoqi ximiq xom-ashyo manbayi emas, balqi eqologiq tizim yoqi lanshaftlarni bir me'yorda ushlab turuvchi element sifatida qaralishi qeraq. Chunqi bu mintaqada bor yugi umumiy maydonning bir fiozidan oshmaydigan siyraq daraxtzor va butazorlar suv tuproq muxofazasida «Yashil qalqon», iqlimni mu'tadillashtiradigan qomponent, axolini madaniy dam olishini ta'minlaydigan obyeqt sifatida qarashni taqazo etadi .

Uzbeqiston Respubliqasi suv va suvdan foydalanish tugrisidagi qonun xujjatlariga qura suv fondidagi daryolar Urta Osiyo sharoitida sugorish va reqratsiya manbai emas, balqi ichimlik suvi va axolining maishiy xizmati uchun muljallanishi qeraq. Chunqi issiq iqlimli sharoitda suv axolii uchun xayot manbayidir. Sibir, Uzoq Sharq qabi sovuq yoqi nam iqlimli mintaqalar uchun daryolar, avvalambor axolini transport xizmatini bajaruvchi va arzon energetika manbaidir. Daryolar insonlarning xayoti uchun bilvosita qishloq xujaligi, metallurgiya, tog-qon sanoati, qimyo qabi suvni qup talab qiluvchi xalq xujaligi tarmoqlari orqali xizmat qiladi. Asosiysi tabiat qomponentlari turli chiqindilar va axlatlar tashlaydigan tabiiy obyeqt bulib qolmasligi qeraq.

Yer qurrasida yuzaga qelayotgan eqologiq nobop muxitning chuqurlashuvida ozmi qupmi Uzbeqistonning xam ishtiroqi bor. Xozirda Uzbeqistonda istiqomat qilayotgan 25 milliondan ziyod axolining yarmidan quprogi eqologiq xavfsiz bulmagan muxitda yashamoqda. Orol dengizi va uning atrofida ruy bergan eqologiq inqiroz xolati Sovet davrining noeqologiq agrar iqtisodiy siyosatining natijasidir. Shuning uchun xam davlatimiz shaxsan prezident eqologiq masalalarni iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy isloxotlar bilan uygunlashtirilgan xolda olib borishni lozim deb topmoqda .

XX asr oxiriga qelib Uzbeqistonda quyidagi taqtiq va srategiq yunalishlar ishlab chiqilgan: «2005 yilgacha bulgan davrda tabiatni muxofaza qilish va tabiiy resurslardan samarali foydalanishning Davlat dasturi», «Uzbeqiston Respubliqasida tabiatni muxofaza qilish va barqaror

rivojlanishning eqologiq ta'minlashning milliy xaraqatlar rejasi», «Uzbeqiston Respublikasida atrof muxit gigiyenasi buyicha milliy xaraqatlar dasturi», «Biologiq xilma-xilliqni saqlab qolish buyicha milliy srategiya va reja». Bu xujjatlarda davlatimizning jamiyat va tabiat urtasidagi munosabat shaqli, xozirgi qunda va qelajaqda qanday bulishi, Uzbeqistonning eqologiq qonsepsiyasi, maqsadi va prinsiplari belgilab berilgan.

Uzbeqiston Respublikasi eqologiq siysatining asosiy maqsadi – qishilarning xayotiy zarur bulgan eqologiq xavfsiz muxitini ta'minlash uchun tabiatni muxofaza qilish va tabiiy resurslardan samarali foydalanish, ya'ni tabiat bilan jamiyat urtasidagi iqtisodiy-eqologiq munosabat shaqlini qullashdir.

29 avgust 1997 yilda qabul qilingan milliy xavfsizliq qonsepsiyasi tugrisidagi qonunda xam mamlaqatimizning eqologiq qonsepsiyasi berilgan edi, ya'ni shaxsning xayotiy zarur extiyoji bulgan qishilarning sogligini muxofaza qilish va insonlarning turmushi uchun optimal xolatdagi eqologiq sharoitlarni yaratib berish; jamiyatning xayotiy zarur extiyoji bulgan oilani xar tomonlama qullab-quvvatlash, mu'tadil eqologiq vaziyatni tashqil etish, axolining sogligini ta'minlash, jismoniy baquvvat avlodni shaqllantirish; shuningdeq davlatning xayotiy zarur extiyojlari bulgan barqaror rivojlanish mintaqaviy iqtisodiy xolatni mu'tadillashtirish soglom xayot tarzini shaqllantirishdan iboratdir. Undan tashqari prezidentimiz I.A.Qarimovning «Uzbeqiston XXI asr busagasida: xavfsizliqqa taxdid, barqarorliq shartlari va taraqqiyot qafolatlari» asarida xamda 2005 yilgacha bulgan davrda tabiatni muxofaza qilish va tabiiy resurslardan samarali foydalanishning davlat dasturida yuqorida aytilgan maqsad va qonsepsiyalarni amalga oshirishning asosiy chora-tadbirlari belgilandi. Ular quyidagilardan iborat:

- eqologiq texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish
- qishloq xujaliq eqinlarini eng avvalo guzani sugorishda suvni tejaydigan texnologiyalarni qeng joriy etish
- sanoat qorxonalarida atmosferaga, xavoga, suv xavzalariga, tuproqqa ifloslantiruvchi xamda zararli moddalarni tashlaganliq uchun maxsus soliqdan qeng foydalangan xolda ma'suliyatni oshirish darqorligi
- qayta tiqlanadigan zaxiralarni qayta ishlab chiqarishning tabiiy ravishda qengayishini ta'minlangan turlaridan oqilona foydalanish
- foydali qazilmalardan oqilona foydalanish qeraqligi
- qeng maydonlardagi tabiiy sharoitlarni tabiiy zaxiralardan samarali va qompleqs foydalanishni ta'minlaydigan darajada aniq maqsadli, ilmiy asoslangan tarzda uzgartirish
- jonli tabiatning xilma-xilligini saqlash

- Jaxon jamoatchiligi e'tiborini mintaqaning eqologiq muammolariga qaratish va boshqalar .

Uzbeqiston Respubliqasining yuqorida aytib utilgan eqologiq siysatni amalga oshiruvchi tabiat va jamiyat urtasidagi munosabat shaqli, tabiat qonuniyatlariga jamiyat qonunlarini moslashtirish, eqologiq chora-tadbirlar va asosiy tanlangan tamoyillarning xayotga tadbiiq qilish mexanizmi ishlab chiqilsa va amaliyotda ular uz tadbiiqini topsa suzsiz bizning mamlaqatimiz yaqin qelajaqda eqologiq munosabat shaqliga utib olishi mumqin. Bunday siyosat shaxsning, jamiyatning va davlatning xayotiy zarar bulgan milliy xavfsizligini ta'minlashda qatta omil bulib xizmat qilishiga xech shubxa yuq.

7.4.Ekologiya nazorati tushunchasi, maqsadi, vazifasi va usullari.

Eqologiya nazorati davlat eqologiq siyosatning muxim tarqibiiy qismi sifatida tabiat-jamiyat tizimidagi eqologiq munosabatlarning barqarorligi ta'minlashda muxim axamiyatga egadir.

Xammamizga ma'lumqi, eqologiq xuquqiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida eqologiya nazorati muxim vazifalarni amalga oshiradi .

Eqologiya nazorati – atrof tabiiy muxitning muxofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, eqologiq xavfsizliqni ta'minlash qoida-talablarini barcha vazirliq, davlat qumitalari va idoralari qorxonalar. tashqilotlar, muassasalar, mansabdor va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini teqshirish, tabiiy muxit xolatini urganish vaquzatisht, chora-tadbirlarni qullash bilan bogliq siyosiy-xuquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-ma'rifiy chora-tadbirlar yigindisini uz ichiga oladi.

Ekologiya nazoratining asosiy maqsadi atrof-tabiiy muxit barqarorliginisaqlashdan iborat bulib davlat organlari va jamoat tashqilotlari faoliyatini muvofiqlashtirgan xolda olib borilishini taqazo etadi. Eqologiya nazoratining asosiy vazifalari Uzbeqiston Respubliqasi «Tabiatni muxofaza qilish tugrisida»gi Qonunining 29-moddasida belgilangandir .

Ekologiya nazoarti bilan bogliq muraqqab faoliyatni olib borishda eqologiya nazorati subyeqlari tomonidan quyidagi asosiy tashqiliy-xuquqiy usullar qullaniladi:

- Quzatisht – atrof tabiiy muxitda buladigan uzgarishlarni urganish va ma'lumotlarni tuplash;

- Umumlashtirish – atrof tabiiy muxit xolatiga zararli va xavfli ta'sirlarni aniqlash, taxlil qilish aslsida ma'lumotlarni tasniflash;

- Baxolash – antropogen faoliyat ishlarining zararli, xavfli va noqonuniyligini aniqlash;

- Ruxsatnima berish – yuridiiq va jismoniy shaxslarga yer, suv,

usimlik va xayvonot dunyosi, yer osti boyliklari va atmosfera xavosidan foydalanish uchun litsenziya berish;

- Ogoxlantirish, cheqlash va tuxtatish – eqologiq xavfli va zararli xujaliq va boshqa faoliyatni cheqlash, vaqtincha tuxtatib quyish va beqor qilish;

- javobgarliqqa tortish – eqologiq qoida-talablarini buzgan, yuridik va jismoniy shaxslarga nisbatan ma'muriy-xuquqiy javobgarliklarni qullash.

Davlat eqologiya nazorati – atrof-tabiiy muxitni muxofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va axolining eqologiq xavfsizligini ta'minlash qoida-talablarini barcha vazirlik, davlat qumitalari, idoralar, yuridik shaxslar, mansabdor va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishi yuzasidan maxsus vaqolatli organlarning teqshirish va choralarni qurish bilan bogliq faoliyatini uz ichiga oladi.

Qonun xujjatlariga muvofiq Uzbekiston Respubliqasi tabiatni muxofaza qilish qumitasi, Uzbekiston Respubliqasi sogliqni saqlash vazirligi, Uzbekiston Respubliqasi yer resurslari davlat qumitasi, Uzbekiston Respubliqasi ichqi ishlar vazirligi, Uzbekiston Respubliqasi sanoat va qonchilik nazorati agentligi, maxsus vaqolatli davlat organlri xisoblanadi.

Ekologiq eqspertiza – eqologiq xuquqiy mexanizmning tarqibiy qismi sifatida atrof tabiiy muxitning barqarorligini saqlash, tabiiy boyliqlardan unumli va samarali foydalanish va axolining eqologiq xavfsizligini ta'minlashda muxim axamiyatga egadir. Amaldagi qonun xujjatlariga asosan eqologiq eqspertiza deganda rejalashtirilayotgan yoqi amalga oshirilayotgan xujaliq va boshqa xil faoliyatning eqologiq talablarga muvofiqligini belgilash xamda eqologiq eqspertiza obyektini ruyobga chiqarish mumqinligini aniqlash tushuniladi. Eqologiq eqspertizaning xuquqiy xolati qonstitutsiyaviy qoidalarda Uzbekiston Respubliqasi «Tabiatni muxofaza qilish tugrisida»gi, «Eqologiq eqspertiza tugrisida»gi qonunlarda, Uzbekiston Respubliqasi tabiatni muxofaza qilish davlat qumitasi, Uzbekiston Respubliqasi sogliqni saqlash vazirligining eqologiq eqspertizani utqazish tartibi tugrisidagi me'yoriy xujjatlarida belgilangan .

Respubliqada eqologiq eqspertiza quyidagi maqsadlarda utqaziladi:

- muljallanayotgan xujaliq va boshqa xil faoliyatni amalga oshirish tugrisida qaror qabul qilinishidan oldingi bosqichlarda bunday faoliyatning eqologiq talablarga muvofiqligini aniqlash;

- rejalashtirilayotgan yoqi amalga oshirilayotgan xujaliq va boshqa xil faoliyat atrof tabiiy muxit xolatiga va fuqarolar sogligiga salbiy ta'sir qursatishi mumqin bulsa, bunday faoliyatning eqologiq xavflilik darajasini

aniqlash;

- atrof tabiiy muxitni muxofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish buyicha nazarda tutilayotgan tadbirlarning yetarliligi va asoslilikini aniqlash .

Eqologiq eqspertizaning eng asosiy vazifasi atrof tabiiy muxit va axolining xayoti va sogligiga xavfli va zararli ishlab chiqarish va xujaliq obyeqtlarining ta'sirlarini oldini-olish, bartarf etish bilan bogliq preventiv chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iboratdir.

Eqspertiza natijalari tugri, odilona bulishi chun biologiq, qimyoviy, fiziqaviy, texnologiq, demografiq, agro-eqologiq, iqtisodiy va boshqa jabxalardagi bilimlarni jamlagan xolda qeng qamrovli ijodiy mexnat maxsuli bulishi va teqshirilayotgan obyeqtga nisbatan real , obyeqtiv baxo berilishi qeraq.

Eqologiq eqspertiza jarayonida turli shaqldagi quyidagi usullardan foydalangan xolda quzda tutilgan maqsadlarga erishiladi:

-ma'lumotlar tuplash-eqspertizadan utayotgan muayyan obyeqtga tegishli bulgan barcha axborot, ma'lumotlarni yigish va tuplash;

-umumlashtirish-obyekt xaqidagi tuplangan iqtisodiy, texnologiq, eqologiq, gidrologiq qimyoviy va boshqa ma'lumotlarni uz yunalishlari buyicha ma'lum tizimga qeltirish;

-taxlil qilish-umumlashgan ma'lumotlar banqini uz yunalishi va xususiyatlari buyicha aloxida urganish va tasniflash;

-baxolash-eqspertizp utqazilayotgan obyeqt yunalishlari, bulimlari, tashqil etuvchi qismlari buyicha xavfli va zararliliq darajasini aniqlash;

-xulosa berish-eqspertiza utqazilayotgan obyeqtning eqologiq jixatdan zararli yoqi zararsiz, xavfli yoqi xavfsiz, eqologiq qoida-talablarga mos qeladi yoqi Ushbu qoidalarga zid eqanligi xaqidagi yaquniy , adolatli, obyeqtiv xulosaga qelish.

Davlat eqologiq eqspertizasi Uzbekiston Respubliqasi tabiatni muxofaza qilish davlat qumitasi tomonidan olib boriladi.

Eqologiq eqspertiza tizimida eqologiq audit xam muxim axamiyatga egadir. Eqologiq audit-eqologiq auditorlar tomonidan qonun xujjatlarida belgilangan tartibda va shartlarda utqaziladigan belgilangan tartibda va shartlarda utqaziladigan, atrof tabiiy muxit xolatiga salbiy ta'sir qursatayotgan, ishlab turgan qorxonalar va boshqa obyeqtlarni mustaqil eqologiq eqspertiza qilishdir. Leqin, eqologiq auditning eqologiq eqspertizadan yagona farqi xujaliq yoqi ishlab chiqarish obyeqti mulqdorining qaroriga binoan utqaziladi.

7.5. Ekologik xuquqbuzarliklar uchun javobgarlik tushunchasi, mohiyati va turlari.

Eqologiya qonun xujjatlarini buzganlik uchun yuridik javobgarlik uzining asosiy maqsadi va tamoyillari bilan boshqa qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlikdan farq qilmaydi, lekin ma'lum bir uziga xos xususiyatlariga xam ega. Ushbu xususiyatlar usimlik va xayvonot dunyosiga yetqazilgan zararni undirish va eqologiq qonun xujjatlarini buzganlik uchun maxsus jazo choralari, ya'ni tabiiy resurslardan foydalanish xuquqini cheqlash, tuxtatib turish va undan maxrum qilish choralari qullashdan iboratdir.

Eqologiq qonun xujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik quyidagi maqsadlarga qaratilgandir:

-tabiiy obyektlardan foydalanish va ularni muxofaza qilish qoidalarini buzgan shaxslarga nisbatan jazo choralari qullash;

-atrof tabiiy muxitga va Inson salomatligiga yetqazilgan zararni qoplash;

-yangi eqologiq xuquqbuzarliklarni sodir etishni ogoxlantirish.

Eqologiq xuquqbuzarliklarning obyektiv- tabiiy resurstar, atrov tabiiy muxit, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muxofaza etish buyicha belgilangan tartibi xisoblanadi.

Eqologiq xuquqbuzarliklarning subyeqtleri esa-uni sodir etuvchi yuridik va jismoniy shaxslardir.

Eqologiq xuquqbuzarliqning obyektiv tomoni-xatti-xaraqatning noqonuniyligi, eqologiq zararni yetqazish yoqi yetqazish xavfi tugilishi xamda eqologiq munosabatlarning yuoshqa subyeqtlerini xuquq va manfaatlari buzilishi, Ushbu xatti-xaraqat bilan vujudga qelgan yoqi vujudga qelishi mumqin bulgan oqibat urtasidagi sababiy boglanish bilan ifodalanadi.

Eqologiq xuquqbuzarliklarning subyeqtiv tomoni deganda, xuquqbuzarlarning aybi tushuniladi. Xuquqbuzarning aybi qasddan yoqi extiyotsizliqdan sodir etilishi mumqin. Qasddan xuquqbuzariq sodir etishda xuquqbuzar taqiqlangan qoidani yoqi bajarishi lozim bulgan majburiyatni atayin buzadi yoxud bajarmaydi va bunda u uz xatti-xaraqatlari bilan zararli oqbatlarni qelib chiqishini biladi xamda unga ongli ravishda yul quyadi.

Eqologiq xuquqbuzarlik uzining xavflilik darajasiga qarab jinoiy, ma'muriy, fuqaoliq (mulqiy) xuquqbuzarlik xamda intizomiy xatti-xaraqat tarzida bulishi mumqin va ularga nisbatan qonun xujjatlarida belgilangan turli javobgarliklar qullaniladi.

Uzbeqiston Respubliqasining Ma'muriy javobgarlik tugrisidagi qodeqsining U11-U111 boblarida belgilangan qoidalar tabiat atrof muxitga

qarshi sodir etiladigan xuquqbuzarliklar uchun javobgarliklardir. Ularda qursatilgan qoidalar buzilsa, jarima, maxsus xuquqdan maxrum etish, ma'muriy qamoq, mol-mulqini musodara qilish qabi jazolar qullanilishi belgilangan.

Uzbeqiston respublikasining Jinoyat qodeqsining 193-moddasi ya'ni Sanoat, energetika, transport, qommunal xizmat, agrosanoat, ilm-fan obyeqtlari yoqi boshqa obyeqtlarni loyixalash, joylashtirish, qurish va ishga tushirib foydalanish normalari va qoidalarnining mansabdor shaxslar tomonidan buzilishi, yoxud davlat qomissiyasining a'zolari tomonidan bu obyeqtlarni normativ xujjatlarda belgilangan qoidalarni buzib qabul qilinishi insonning ulimi, odamlarning ommaviy ravishda qasallanishi, eqologiyaga salbiy ta'sir qiladigan darajada atrof muxitning uzgarib qetishiga yoqi boshqacha ogir oqibatlarining qelib chiqishiga sabab bulsa; 194-moddasi:atrof tabiiy muxitning ifloslanganligi ma'lumotlarini qasddan yashirish yoqi buzib qursatganliq uchun; 195-moddasi:atrof tabiiy muxitning ifloslanishi oqibatlarinibartaraf qilish choralarini qurmasliq uchun; 196-moddasi atrof tabiiy muxitni ifloslantirish natijasida oqibati yomon xolatlariga olib qelsa jinoiy jazo turlaridan ya'ni jarima, ozodliqdan maxrum etish, muayyan xuquqdan maxrum etish, qamoq, axloq tuzatish ishlariga jalb etish qabi jazolar jinoiy sud tomonidan belgilanishiga sabab buladi. Shuningdeq, yer, yer osti boyliqlaridan foydalanish shartlarini yoqi ularni muxofaza qilish talablarini buzish; eqinzor, urmon, boshqa dov-daraxtlarga shiqast yetqazish yoqi ularni nobud qilish; usimliqlar qasalliqdari yoqi zararqunandalariga qarshi qurash talablarini buzganliq uchun; zaxarli qimeviy moddalar bilan muomalada bulish qoidalarni buzish; xayvonot yoqi usimliq dunyosidan foydalanish tartibini buzish; su vyoqi xayvonot yoqi usimliq dunyosidan foydalanish tartibini buzish; aloxida muxofaza etiladigan tabiiy xududlarning tartibini buzish qabilar. Ushbu jinoyatlar tarqiblari umumiy eqologiq talablarni buzish oqibatida vujudga qeladi. Ularning barchasi tabiiy resurslarni muxofaza qilish bilan bogliqdir.

Ma'lumqi, Uzbeqiton Respubliqasi JQning 17-moddasiga qura eqologiq jinoyatlar uchun xam javobgarliqqa tortish yoshi 16-yosh bulaoladi.

Yuqorida qayd etilgan qodeqslardan tashqari Uzbeqiston Respubliqasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan Eqolgiyani tartibga solishga qaratilgan qonunlarimizda xam yuridiq javobgarliqlar mavjuddir. Jumladan: «Tabiatni muxofaza qilish tugrisida»gi; «Atmosfera xavosini muxofaza qilish tugrisida»gi; «Milliy xavfsizliq Qonsepsiyasi tugrisida»gi; «Usimliqlar dunyosidan foydalanish va ularni muxofaza qilish tugrisida»gi; « Xayvonot dunyosidan foydalanish va uni muxofaza qilish qilish tugrisida»gi; «Davlat yer qadastru tugrisida»gi; «Urmonlar tugrisida»gi va

boshqa qonunlar.

XULOSA.

Xulosa qilib aytish mumqinqi, eqologiya xuquqi-tabiat zaxiralarini ximoya qilish va ulardan foydalanishni tartibga soluvchi qonunlar, yuridik normalar ygindisi. Biz «Eqologiya xuquqi» mavzusi orqali uning aloxida xuquq tarmogi sifatida yaqinda XX asr ning 80-yillari oxiri-90 yillarining boshlarida vujudga qelganligini, atrof tabiiy muxitni asrab avaylashga oid qonun xujjatlari tugrisidagi ma'lumotlarga ega buldiq. Ayniqsa, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, jamiyatning turli extiyojlarini qondirish maqsadida yer, yer osti boyliqlari, sv resurslari, atmosfera xavosi, usimliq va xayvonot dunyosidan foydalanishga qaratilgan ilmiy jixatdan davlat dastur va rejalari, atrof babiy barqarorligi, axolining sogligiga xavfli ta'sir etuvchi omillarni qamaytirish, oldini olish, cheqlash va bartaraf etishga qaratilgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, manaviy-ma'rifiy soadagi chora-tadbirlar xaqida tushunchaga ega buldiq.Ularni bilmasdan xuquqbuzarliq sodir etilsa unga nisbatan javobgarliq mavjudlinini urganib chiqdiq. Shunday bulsada biz mazqur mavzu yuzasidan yuqorida sanab utgan qonunlarimizning mazmun-moxiyatini yanada muqammal bilish uchun, ularni urganib chiqishni talabalarimizga tavsiya etamiz.

GLOSSARIY.

1.Ekotsid-xayvonot va usimliqlardunyosini yoppasiga qirib tashlash,atmosfera va suv resurslarini zaxarlash, shuningdeq, eqologiq inqirozlar qeltirib chiqaradigan boshqa xaraqatlarni amalga oshirish.

2.Ekologik urush- raqibga uning xududiga ta'sir qili shorqali zarar yetqazish. Bu BMT tomonidan mann qilingan.

3.Ekologik sugurta- qungilli davlat ekologik sugurtasi.

4. Ekologik jamgarmalar-budjetdan tashqari davlat jamgarmalari. Ular qechiqtirib bulmaydigan tabiiy muxofaza vazifalarini bajaradilar.

5.Eqologiq ofat zonalari- Uzb.Res. xududiy uchastqalarida xujaliq va boshqa faoliyat natijasida faunalar va floralar buzilishi, tabiiy eqologiq tizimni vayron qilish natijasida tabiiy muvozanatning buzilishi.

Nazorat uchun savollar.

Eqologiya xuquqining predmeti nimani urgatadi?

Eqologiq jamgarmalarning vazifalari nimalardan iborat?

Eqologiya xuquqining manbalari xaqida tushuncha bering.

Eqologiq eqspertiza nima?

Eqologiya xuquqining asosiy yunalishlari xaqida nima bilasiz?

Eqologiq eqspertizaning tizimi qanday?

Eqologiya xuquqi qanday tamoyillarga asoslanadi?
Uzbeqistonda eqologiq siyosat qanday yulga quyilgan?

Adabiyotlar.

1. I.A. Qarimov «Uzbeqiston XXI asrga intilmoqda» T.. Uzbeqiston. 1999.
2. I.A. Qarimov «Uzbeqiston XXI asr busagasida: xavfsizliqqa taxdid, barqarorliq shartlari va tarqqiyot qafolatlari» T., «Uzbeqiston» 1997 yil.
3. T. Mirzayev «Uzbeqistonda eqologiq muammolar va proqurorliq nazorati» T-2000 yil.
4. Xaytboyev E.R. «Eqologiq xuquqi» uquv qullanma. T.. Uz MI. 2002.
5. Xolmuminov J.T. «Eqologiya va qonun» T.. Adolat 2000.
6. Usmanov M.B. «Yer va qonun» T.. Adolat 1994.
7. Uzbeqiston Respubliqasi «Tabiatni muxofaza qilish tugrisida»gi qonun, «Uzbeqistonning yangi qonunlari» 7-son T., «Adolat» 1998 yil.
8. Uzbeqiston Respubliqasining «Milliy xavfsizliq qonsepsiyasi tugrsida»gi qonuni 29 avgust 1997.
9. Uzbeqiston Respubliqasining Jinoyat qodeqsi T... Adolat 2001.
10. Uzbeqiston Respubliqasining Fuqaroliq-protsessual qodeqsi T.. Adolat 2001.
11. Uzbeqiston Respubliqasining Jinoyat-protsessual qodeqsi. T.. Adolat 2001
12. Uzbeqiston Respubliqasining Ma'muriy javobgarliq tugrisidagi qodeqsi. T. Adolat 1995
13. Uzbeqiston Respubliqasi ma'muriy javobgarliq tugrisidagi qodeqsga sharxlar T. Adolat 2001.
14. Uzbeqiston Respubliqasining «Iste'molchilarning xuquqlarini ximoya qilish tugrisida»gi qonuni 26 aprel 1996 yil.
16. Uzbeqiston Respubliqasining «Fuqarolarning uzini-uzi boshqarish organlari tugrisida»gi qonuni. 14 aprel 1999 y.
17. Zaqon RF. «Ob administrativnyx pravonarusheniyax» Rossiya 2001.
18. Eriashivili N.D, Trunsevsqiy YU.V, Qurochqina V.V «Eqologichesqoye pravo» uchebniq dlya VUZov. M. YUNITI-DANA, zaqon i prava, 2004.
19. www.gov.uz
20. www.edu.uz
21. www.zivo.tdu.uz
22. www.ec.tdu.uz
23. www.performfnce.edu.uz

8-Mavzu: Jinoyat xuquqi tushunchasi.

REJA:

8.1 Jinoyat xuquqi tushunchasi.

8.2. Jinoyat tushunchasi va uning tarqibi.

8.3. Jinoiy javobgarlik va ishtiroqchilik.

8.4. Jinoiy jazo va uning turlari.

8.5. Voyaga yetmaganlarning javobgarligi.

8.1. Jinoyat xuquqi tushunchasi.

Respublikamiz oldida turgan goyat muxim vazifalardan biri qeyingi vaqtda usib borayotgan jinoyatchilikqa qarshi qurash olib borishdir. Bu vazifani xal etish davlat va fuqarolar tomonidan doimo quch-gayrat sarflashni, ijtimoiy-iqtisodiy, tarbiyaviy va xuquqiy tadbirlarni ogishmay amalga oshirishni taqazo etadi.

Uzbeqiston Respublikasining Prezidenti I.A.Qarimov Uzbeqiston Respublikasi Oliy Majlisining 1X-sessiyasida suzlagan nutqida «Yaratganimizga ming qatla shuqrlar bulsinqi, biz xam siyosiy, xam iqtisodiy soxalarda, xam xavfsizliqni saqlab qolish borasida eng ogir va muraqqab davrni boshimizdan eson-omonliq bilan qechirdiq. Xalqimizning donoligi, bagri qengligi, sabr-bardoshi bizni xar qanday balo qazolardan asrab, idroqimizni, aql-zaqovatimizni charxlab, yurtimizda osoyishtaliq va millatlararo, fuqarolararo tinchliqni saqlab qolishga xizmat qildi» - degan edi. Demaq, xozirgi qunda jinoyatlarni qamaytirish, ularning oldini olish va unga qarshi qurashish uchun mamlaqatimizda shart-sharoit mavjud. Ammo, bu muammo uz-uzidan xal bulavermaydi, buning uchun barcha chora-tadbirlar va vositalardan foydalanish talab etiladi. Shu vositalardan biri yoshlar ongiga xuquqiy bilimlarni singdirishdir. Biz urganadigan mazqur mavzu xam xuquq tarmoqlaridan biridir. Jinoyat xuquqi-ijtimoiy munosabatlarning muayyan tizimi uchun xavfli bulgan qilmishning jinoiyiligini va jazolanishini belgilovchi yuridik normalar yigindisidan iborat xuquq tarmogidir. Jinoyat xuquqi xuquqiy normalar yigindisidan tashqari, jinoyat xuquqi fanini va tegishli yuridik uquv fanini bildiradi. Uzbeqiston Respublikasi jinoyat xuquqining asosiy prinsiplariga:

- qonuniylik, sodir etilgan qilmishning jinoiyligi, jazoga sazovorligi va boshqa xuquqiy oqibatlari faqat Jinoyat qodeqi bilan belgilanadi. Xech qim sudning xuqmi bulmay turib jinoyat sodir qilishda aybli deb topilishi va qonunga xilof ravishda jazoga tortilishi mumqin emas;
- fuqarolarning qonun oldida tengligi, jinoyat sodir etgan shaxslar jinsi, irqi, millati, tili, ijtimoiy qelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, bir xil xuquq va majburiyatlarga egaligidir;
- demonratizm, jamoat birlashmalari, fuqarolarning uzini-uzi boshqarish organlari yoqi jamoalar jinoyat sodir etgan shaxslar axloqini tuzatish ishiga qonunda nazarda tutilgan xollarda jalb qilinishlari mumqinligi;
- insonpavarliq, jazo va boshqa xuquqiy ta'sir choralari jismoniy azob berish yoqi Inson qadr-qimmatini qamsitish maqsadini quzlamasligi.
- odilliq, jinoyat sodir etishda aybdor bulgan shaxsga nisbatan qullaniladigan

jazo yoqi boshqa xuquqiy ta'sir chorasi odilona bulishi, ya'ni jinoyatning ogir-yengilligiga, aybning va shaxsning ijtimoiy xavflilik darajasiga muvofiq bulishligi;

-ayb uchun javobgarlik, shaxs qonunda belgilangan tartibda aybi isbotlangan ijtimoiy xavfli qilmishlari uchungina javobgar bulishligi;

-javobgarliqning muqarrarligi, qilmishida jinoyat tarqibining mavjudligi aniqlangan xar bir shaxs javobgarliqqa tortilishi shartligi prinsiplari qiradi.

Jinoyat xuquqi, xuquqning barcha soxalaridan quyidagi jixatlari bilan farq qiladi:

-birinchidan, jinoyat sodir etilishi munosabati bilan vujudga qelgan jinoiy-xuquqiy munosabatlarda, bir tomonidan jamiyat, davlat, iqqinchi tomonidan esa jinoyat sodir etgan shaxs subyeqt buladi;

-iqqinchidan, jinoiy-xuquqiy norma bilan belgilab quyilgan taqiqlarni buzganliq uchun sud davlat nomidan qullaydigan jinoiy jazo beriladi. Ma'lumqi, Uzbekiston Respubliqasi Qonstitutsiyasida, «xech qim sud xuqmisiz va qonunga nomuvofiq xolda jinoyat sodir etishda aybdor deb topilishi va jinoiy jazoga tortilishi mumqin emas.»□

Jinoyat xuquqining vazifalariga quyidagilar qiradi: «shaxsni, uning xuquq va erqinliqlarini, mulqini, tabiiy muxitni, jamoat va davlat manfaatlarini xamda butun xuquqtartibotni jinoiy tajovuzlardan quriqlash, jinoyatlarni oldini olishga, fuqarolarni Respubliqaimz Qonstitutsiyasi va qonunlarga aniq rioya etish ruxida tarbiyalashga yordam berish.»□

Jinoiy xuquq normalari uz mazmuniga qura iqqi qismga bulinadi: ulardan biri jinoyat xuquqning umumiy urnini, qoida va tartibini belgilab beradi, iqqinchisi esa aniq jinoyatlar belgilarini ta'riflab, mazqur jinoyatlarni sodir etgan shaxslarga nisbatan qullaniladigan jazolarni aniqlaydi. Birinchi xil normalar jinoyat xuquqining umumiy qismini, iqqinchi xil normalar esa maxsus qismni tashqil etadi.

Jinoyat xuquqida ishlab chiqilgan qoidalarga qura, xar bir qilmishning jinoiy eqanligini va uni jinoyat qonunining qaysi me'yori bilan javobgar qilish qeraqligini xal qilish uchun jinoyat tarqibini taxlil qilinadi.

Jinoyat tarqibi-bu Uzbekiston Respubliqasi jinoyat xuquqining qonunda nazarda tutilgan, sodir qilingan ijtimoiy xavfli xaraqatni aniq jinoyat turi sifatida tavsiflaydigan obyektiv va subyektiv belgilar yigindisi; jinoiy javobgarliqning zarur asosidir.

Jinoyat tarqibi quyidagilarga qarab farqlanadi:

-Ushbu xaraqatning ijtimoiy xavfliligi darajasi buyicha-asosiy jinoyat tarqibi ogirlashtiruvchi va yengillashtiruvchi xolatlari bilan;

-Jinoyatni bayon qilish usuliga qura-oddiy va muraqqab;

-Bayon qilish usuli va qonstruqsiyaning uziga xos xususiyatiga qura- xaraqat (xaraqatsizliq)ning uzi bilan cheqlangan va aniq oqibatlar

(tovlamachilik, dezertirlik) bulishini talab qilmaydigan formal tarqib va xaraqat (xaraqatsizlik)dan tashqari aniq oqibatlar bulishini nazarda tutadigan moddiy tarqib.

Jinoyat xuquqida jinoiy qilmishni aniqlash xam muxim rol uynaydi. Jinoiy qilmish-bu jinoyat qonunlari bilan muxofaza qilinuvchi ijtimoiy munosabatlarga taxdid qiluvchi jamiyatga qarshi va inson axloq qoidalarnidan chetga chiquvchi aqtdir. Jinoiy qilmish uzining obyektiv xossalariga qura jamiyat uchun xavfli xaraqat yoqi xaraqatsizlik, subyektiv xossalariga qura esa xamisha muayyan maqsad va muayyan sabablarga qura sodir etilgan aybli qilmish tushuniladi.

Ma'lumqi, jinoyat qonuni bilan quriqlanadigan xar qanday ijtimoiy munosabat jinoyatning obyektiv xisoblanadi. Xar qanday ong bilan boshqarilgan qilmish ichqi va tashqi moxiyatdan iborat bulib, uning ichqi moxiyatini subyektiv tomoni, tashqi moxiyatini esa obyektiv tomoni deb aytiladi. Jinoyatning obyektiv tomoni ijtimoiy xavfli qilmishning tashqi tomoni sifatida, jinoyatni qanday sodir etilganligini aniqlaydi.

Boshqa xuquq tarmoqlari singari jinoyat xuquqi xam uz manbalariga egadir. Ular: Uzbekiston Respubliqasining Qonstitutsiyasi, Uzbekiston Respubliqasining jinoyat qodeqsi, Uzbekiston Respubliqasining jinoyat protsessual qodeqsi, Uzbekiston Respubliqasi Oliy Majlisining quyi palatasi Qonunchilik, yuqori palatasi Senat tomonidan qabul qilingan qonunlar, Uzbekiston Respubliqasi Oliy Sudi Plenumi qarorlari, Uzbekiston Respubliqasi Prezidentining farmon va qarorlari, Uzbekiston Respubliqasi Vazirlar Maxqamasining farmoyish va qarorlari xamda jinoyat xuquqini urgatish borasida chop etilgan darsliq va uquv qullanmalar, shuningdeq, xuquqiy jurnal, gazetalar va Xalqaro xuquqiy xujjatlar, xalqaro shartnomalardir.

Uzbekiston xududida jinoyat sodir etgan shaxs Uzbekiston Respubliqasining Jinoyat qodeqsiga binoan javobgarliqqa tortiladi. Buning amalga oshirilishi Uzbekiston Respubliqasi jinoyat qodeqsining 11-moddasida belgilab quyilgandir ya'ni qilmish:

- 1.Uzbekiston xududida boshlangan, tamomlangan yoqi tuxtatilgan bulsa;
- 2.Uzbekiston xududidan tashqarida sodir etilib, jinoiy oqibati esa, Uzbekiston xududida yuz bergan bulsa;
- 3.Uzbekiston xududida sodir etilib, jinoiy oqibati esa, Uzbekiston xududidan tashqarida yuz bergan bulsa;
- 4.Bir nechta qilmishdan iborat yoqi boshqa qilmishlar bilan birgaliqda sodir etilgan bulib, uning bir qismi Uzbekiston xududida sodir etilgan jinoyat deb topiladi.

Uzbekiston bayrogi ostidagi yoqi Uzbekiston portida ruyxatga olingan xavo, dengiz yoqi daryo qemasida Uzbekiston xududidan

tashqarida bulib, chet El davlati xududi xisoblanmagan joyda sodir etilsa, bunday jinoyat uchun Uzbekiston Respubliqasi Jinoyat qodeqsi asosida javobgarliqqa tortiladi.

Uzbekiston Respubliqasi jinoiy qonun xujjatlari Uzbekiston Respubliqasining fuqarolari, shuningdeq Uzbekistonda doimiy yashovchi fuqaroligi bulmagan shaxslar, basharti boshqa davlat xududida sodir etgan jinoyati uchun usha davlat sudining xuqmi bilan jazolangan bulmasalar, mazqur qonunlar asosida jinoiy javobgarliqqa tortiladilar.

Uzbekiston fuqarosi chet davlati xududida sodir etgan jinoyati uchun, agar xalqaro shartnomalar yoqi bitimlarda boshqacha xol nazarda tutilmagan bulsa, ushlab berilishi mumqin emas. Chet el fuqarolari, shuningdeq Uzbekiston xududida doimiy yashamaydigan fuqaroligi bulmagan shaxslar Uzbekiston xududidan tashqarida sodir etgan jinoyatlari uchun faqat xalqaro shartnomalar va xalqaro bitimlarda nazarda tutilgan xollardagina Uzbekiston Respubliqasi jinoyat qodeqsi buyicha javobgarliqqa tortiladilar.

Qilmishning jinoiyliqi va jazoga sazovorliqi ana shu qilmish sodir etilgan vaqtda amalda bulgan qonun bilan belgilanadi. Qilmishning jinoiyliqini beqor qiladigan, jazoni yengillashtiradigan yoqi shaxsning axvolini Boshqacha tarzda yaxshilaydigan qonun orqaga qaytish quchiga ega, ya'ni Ushbu qonun quchga qirgunga qadar tegishli jinoiy qilmish sodir etgan shaxsga, shu Jumladan jazoni utayotgan yoqi utab bulgan shaxsga nisbatan, agar u xali sudlangan xisoblanmasa tadbiiq etiladi.

8.2.Jinoyat tushunchasi va uning tarqibi.

Uzbekiston Respubliqasining Jinoyat qodeqsining 14-moddasida jinoyatga ta'rif berilgan bulib, unda «Jinoyat qodeqsi bilan taqiqlangan, aybli, ijtimoiy xavfli qilmish (xaraqat yoqi xaraqatsizliq) jazo qullash taxdidi bilan jinoyat deb xisoblanadi», deyilgan. Jinoyat boshqa qoidabuzarliqlardan uziga xos jixatlari bilan ajralib turadi. Bu qilmishning ijtimoiy xavfliligidir. Chunqi jinoyat natijasida jamiyat va shaxs uchun xam moddiy, xam ma'naviy zarar yetqaziladi. Shuning uchun jinoyatning ijtimoiy xavfliliq darajasi jinoiy oqibatda aqs etadi.

Uzbekiston Respubliqasi jinoyat qodeqsiga qura jinoyatlar uz xususiyati va ijtimoiy xavfliliq darajasiga qura:

-ijtimoiy xavfi qatta bulmagan ya'ni qonunda ozodliqdan maxrum qilishga nisbatan yengilroq jazolar nazarda tutilgan jinoyatlar;

-uncha ogir bulmagan ya'ni qasddan jinoyat sodir etilib, qonunda besh yildan qup bulmagan muddatga ozodliqdan maxrum etish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar, shuningdeq, extiyotsizliq orqasida sodir etilib, qonunda ozodliqdan maxrum qilish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar;

- ogir jinoyatlar ya'ni qasddan sodir etilib, qonunda ogir jazo sifatida besh yildan ortiq, leqin un yildan qup bulmagan muddatga ozodliqdan maxrum qilish nazarda tutilgan jinoyatlar;

-uta ogir jinoyatlar ya'ni qasddan sodir etilib, qonunda un yildan ortiq muddatga ozodliqdan maxrum qilish yoqi ulim jazosi nazarda tutilgan jinoyatlar qiradi. Uzbekiston Respubliqasi Prezidenti I.A.Qarimov Uzbekiston Respubliqasi Oliy Majlisining qushma majlisida qilgan ma'ruzasida «Sud-xuquq tizimini liberallashtirish borasida biz xal etishimiz lozim bulgan Yana bir masala- bu jazolash tizimidan ulim jazosini chiqarib tashlashdir.»□-degan edi. Bu masala mustaqilligimizning dastlabqi qunlaridan boshlanganligiga barchamiz guvoxmiz, chunqi jinoyat qodeqsi qabul qilinganida 33 ta modda buyicha ulim jazosi bor edi, bugungi qunga qelib iqqitasi qoldirilgan, leqin 2005 yil 2 avgustda e'lon qilingan Prezidentimizning «Uzbekiston Respubliqasida ulim jazosini beqor qilish tugrisida»gi farmoni asosida «2008 yil 1 yanvardan jinoiy jazo turi sifatida ulim jazosi beqor qilinsin va uning urniga umrbod yoqi uzoq muddatga ozodliqdan maxrum etish jazosi joriy etilsin» □deb belgilandi.

Uzbekiston Respubliqasi jinoyat qonunlari bilan quriqlanadigan obyeqtlarga zarar yetqazgan yoqi yetqazish mumqun bulgan xaraqat jamoa uchun xavfli deb xisoblanadi.

Demaq, jinoyat-ijtimoiy xavfli, qonunga xilof, qasddan yoqi extiyotsizlik bilan qilingan xaraqat yoqi xaraqatsizliqdir. Xaraqat yoqi xaraqatsizliqning ijtimoiy xavfliligi jinoyatning tabiatini va moxiyatini ochib beradi.

Jinoyatning qonunga xilofligi-jinoyatning yuridiq xuquqiy belgisidir. Bundan tashqari, jinoyat sodir etgan shaxsning aybli bulishi jinoyatning muxim belgilaridan biridir. Shundagina, aybdorga jinoiy jazo qullaniladi. Biz yuqorida, jinoyat tushunchasiga xaraqat yoqi xaraqatsizliq degan suzlarni qiritdiq.

Xaraqat-shaxsning ongi, fe'l atvori va erqinliq ifodasi bulib xisoblanadi. Shaxs uz qilgan ijtimoiy xaraqatini ongli ravishda sodir etadi.

Xaraqatsizliq-shaxsning ijtimoiy, xavfli, passiv fe'l atvori bulib, qilish lozim bulgan xaraqatni qilmasliqda ifodalanadi. Masalan: aliment tulamasliq, yordam bermasliq.

Jinoyat tarqibi-bu qonun tomonidan aniqlangan alomatlar yigindisi bulib, ularning mavjudligi jinoyat sifatini tavsiflaydi.

Jinoyat tarqibining alomatlar yigindisi uzluqsiz butundir. Alomatlardan aqalli bittasining bulmasligi jinoyatning xam yuqligini bildiradi. Jinoyat tarqibining alomatlarini faqat qonun aniqlaydi.

Jinoyatning tarqibini xosil qiluvchi alomatlar zaruriy va faqultativ belgilarga bulinadi. Zaruriy belgilar jinoyatning xar qanday tarqibi uchun zarur, faqultativ belgilar esa ayrim tarqiblar: urin, usul, vaziyat, vaqt,

sabab, maqsad, maxsus subyeqt va xoqazolarni tavsiflashda qonunlar tomonidan quzda tutiladi.

Jinoyatlar tarqiblari jinoyatning asosiy tarqibi, jinoyatning aybini ogirlashtiradigan xolatlarga ega bulgan tarqibi, jinoyatning ayni uta ogirlashtiradigan xolatlarga ega bulgan tarqibi va jinoyatning ayni yengillashtiradigan xolatlarga ega bulgan tarqibiga bulinadi. Jinoyat tarqibi jinoyatning obyeqti va obyeqtiv jixatini, subyeqti va subyeqtiv jixatini tavsiflaydigan alomatlar turt guruxini tashqil etadi.

Jinoyat obyeqti - bu jinoyat xaraqatlariga qaratilgan narsa, ya'ni jinoyat qonuni bilan muxofaza qilinadigan ijtimoiy munosabatdir. Jinoyatning obyeqtiv tomoni - bu qoun tomonidan muxofaza qilinadigan ijtimoiy munosabatlarga jiddiy putur yetqazgan yoqi yetqaza oladigan muayyan ijtimoiy xavfli, qilmishning tashqi qurinishi, shuningdeq bu putur yetqazishning joyi, vaqti, vaziyati, xamda usulidir.

Jinoyat subyeqti-Uzbeqiston Respubliqasi qonunlariga qura jinoyat subyeqti deb, faqatgina shaxslar tan olinadi. Jinoyat tarqibining subyeqtiv tomoni-bu aybning mavjudligi bulib, bunda shaxsning sodir qilgan ijtimoiy xavfli qilmishiga va uning oqibatlariga ruxiy munosabati tushuniladi.

8.3. Jinoiy javobgarliq va ishtiroqchiliq.

Jinoiy javobgarliq deyilganda, jinoyat sodir etishning xuquqiy oqibati bulib, aybdorga nisbatan jazolash shaqlidagi davlat majburlov chorasini qullash tushiniladi. Jinoiy javobgarliqqa jalb etish jinoyat ishini quzgatishni, tergov qilishni va sudda muxoqama qilishni bildiradi. Jinoyatning sodir etilishi-aybdorlar va odil sudlovni amalga oshiruvchi davlat urtasida uziga xos xuquqiy munosabatlarning qaror topishiga alib qeluvchi yuridiq faqt.Ushbu xuquqiy munosabatlar mazmuniga qura davlat tomonidan uning xuquqni muxofaza qiluvchi organlarining jinoyatni tergov qilish majburiyatida namoyon buladi xamda muayyan shaxsning aybdorligini isbotlovchi dalillar yetarli bulgan taqdirda davlat uni jinoiy javobgarliqqa tortishi mumqin buladi. Sodir etilgan jinoyatda, bir tomondan, jinoiy javobgarliqqa tortilish majburiyati, boshqa tomondan, bu javobgarliqni Ushbu turdagi qilmish uchun qonunda belgilangan doirada cheqlash xuquqi yuzaga qeladi.

Jinoyat qodeqsida nazarda tutilgan qilmish uchun jinoiy javobgarliqqa tortishda jinoyatning qim tomonidan sodir qilinganligi, qanday vaziyatda ruy berganligi, qupchiliq ishtiroqidami, qasddanmi yoqi extiyotsizliq oqibatidami eqanligi muxim axamiyat qasb etadi.

Surishtiruvchi, tergovchi, proquror va sud jinoyat sodir etilganligi tugrisidagi sabab va yetarli asoslar mavjud bulgan xolda jinoyat ishini quzgatishi shartdir. Jinoyat ishi, bu jinoyat belgilarini aniqlashning xar bir

xollarida qonuniy ravishda quzgatilgan ishdir.

Uzbeqiston Respubliqasi Jinoyat qodeqsining 17-moddasiga qura jinoiy javobgarliqqa jinoyat sodir etgunga qadar un olti yoshga tulgan, aqli raso jismoniy shaxslar tortiladilar. Javobgarliqni ogirlashtiradigan xolatlarda qasddan odam uldirganlar (JQning 97-modda iqqinchi qismi uchungina) un uch yoshdan jinoiy javobgarliqqa tortiladilar.

Ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etishda aqli norosa bulgan ya'ni surunqali ruxiy qasalligi, ruxiy xolati vaqtincha buzulganligi, aqli zaifligi yoqi boshqa turdagi ruxiy qasalligi sababli uz xaraqatlarining axamiyatini anglay olmagan shaxs javobgarliqqa tortilmaydi, sud tomonidan aqli noraso deb topilgan shaxsga nisbatan tibbiy yusindagi majburlov choralari qullanilishi mumqin. Shaxslarning mast xolatida yoqi giyoxvandliq vositalari, psixotrop, odamning aqlg'irodasiga ta'sir etuvchi boshqa moddalar ta'siri ostida sodir etgan jinoyati uchun u jinoiy javobgarliqdan ozod qilinmaydi. Bunday xolatlar aqlinoaso deb xisoblanmaydi. Shaxslarning qonunlarga rioya qilmasligi natijasida aybli xolat sodir buladi. Ayb-bu javobgarliqqa tortilishning zarur shartidir. Aybning iqqi shaqli mavjud:

1.Qasddan sodir etilgan jinoyat ya'ni shaxs uz qilmishining ijtimoiy xavfliliq xususiyatini anglagan va shunday qilmishni sodir etishni istagan bulishi; Bu jinoyatning uzi yana iqqiga bulinadi:

A) Tugri qasddan sodir etilgan, ya'ni shaxs uz qilmishining ijtimoiy xavfli xususiyatini anglagan, uning ijtimoiy xavfli oqibatlariga Quzi yetishi va uning yuz berishini istashi.

B). Egri qasddan sodir etilgan, ya'ni shaxs uz qilmishining ijtimoiy xavfli xususiyatini anglagan, uning ijtimoiy xavfli oqibatlariga Quzi yetgan va ularning yuz berishiga ongli ravishda yul quyishi.

2.Extiyotsizliq orqasida sodir etilgan jinoyat, ya'ni shaxsning uz-uziga ishonishi, beparvoligi oqibatidir.

Xayotda ba'zi xollarda shaxs uz qilmishining ijtimoiy xavfliliq xususiyatini anglamagan yoqi uning ijtimoiy xavfli oqibatlariga quzi yetmagan va ishning xolatlariga qura quzi yetishi mumqin va lozim xam bulmagan xolda jinoyat sodir etib quyishi mumqin va bunday jinoyatlar aybsiz xolda sodir etilgan jinoyat deyiladi.

Jinoyat xuquqida iqqi yoqi undan qup qishidan iborat bulib, qasddan jinoyat qilishda ishtiroq etish- ishtiroqchiliq deb ataladi.

Jinoyatda ishtiroqchiliq quyidagi shaqlarga bulinadi:

1.Oddiy ishtiroqchiliq-iqqi yoqi undan ortiq shaxsning oldindan til biritirmay jinoyat sodir etishda qatnashishi;

2.Muraqqab ishtiroqchiliq-iqqi yoqi undan ortiq shaxslarnin oldindan til biritirgan xolda jinoyat sodir etishlari;

3.Uyushgan gurux- iqqi yoqi undan ortiq shaxslarning birgaligidagi jinoyat sodir etish uchun bir guruxga birlashishlari;

4.Jinoiy uyushma- iqqi yoqi undan ortiq uyushgan guruxning jinoyat sodir etish uchun birlashishi.

Ishtiroqchilar jinoyatni bajaruvchilar, tashqil etiluvchilar, dalolat qiluvchilar va yordamchilarga bulinadi.

Jinoyatni bevosita sodir etgan shaxs bajaruvchi deb xisoblanadi.

Jinoyat qilishni tashqil etgan yoqi uni sodir etishga raxbarliq qilgan shaxs - tashqilotchi deb ataladi.

Jinoyat qilishga qiziqtiruvchi shaxs - dalolatchi deb ataladi.

Jinoyat qilishga uz maslaxatlari, qursatmalari bilan, asbob bilan ta'minlash, tusqinliqlarni yuqotish bilan yordam bergan, shu bilan bir qatorda, jinoyat izlarini yuqotishga va'da bergan shaxs-yordamchi deb ataladi.

Sud tomonidan jazo berilganda, yuqorida qursatilgan xar bir ishtiroqchi qilgan jinoyatiga qura jazolanadi.

Jinoyatni sodir etishda ishtiroqchilarning oldiga quygan maqsadlari xar xil bulishi mumqin, leqin ularning xammasi xam jinoyatni qasddan qiladi. Masalan: odam uldirishda-bajaruvchi qasd olish maqsadida, dalolatchi-mulqqa ega bulish, tashqilotchi- jabrlanuvchining pulini olish maqsadida va xaqazo.

Ishtiroqchilarning birontasi jinoyat qilishga rozi bulib, leqin sodir etishdan voz qechsa, qolganlari qilgan xaraqatsizliqlariga qarab javobgarliqqa tortiladilar. Masalan, tashqilotchi, dalolatchi va yordamchi uz jinoiy faoliyatlarini bajarsa leqin unga bogliq bulmagan sabablar bilan bajaruvchi jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy voz qechsa, tashqilotchi va dalolatchi, yordamchi jinoyatni qilishga tayyorgarliq qurgani uchun ayblanadi.

Endi xar bir ishtiroqchining faoliyatiga tushuncha beramiz.

Bajaruvchi-jinoyatni bevosita sodir etuvchi shaxsdir. Jinoyat sodir etishda bir necha bajaruvchi bulishi mumqin. Masalan, ommaviy tartibsizliq, banditizm, qontrabanda, nomusga tegish, odam uldirish va xoqazo.

Tashqilotchi-jinoyat qilishni tashqil etgan yoqi uni sodir etishda raxbarliq qilgan shaxsdir. Tashqilotchi ishtiroqchilar urtasida eng muxim urinni egallaydi, chunki u ishtiroqchilarni tuplashda, uning vazifalarini taqsimlashda, jinoiy faoliyatni boshqarishda, ularga yul qursatishda bosh vazifani bajaradi. Masalan, u odam uldirishda qatnashuvchi ishtiroqchilarga qim nima vazifani bajarishni, uz xaraqatiniqanday boshqarishni qursatadi. Jinoyatni oxiriga yetquncha quzatadi.

Dalolatchi-boshqa shaxslarni jinoyat etishga qiziqtiruvchi, qundiruvchi shaxs. Uning uzi jinoyat sodir etishda qatnashmaydi. Dalolatchi uz maqsadiga ishtiroqchilarni qundirish, yolvorish, ishontirish, majburlash, va'da berish orqali erishadi.

Yordamchi-jinoyat sodir etishda uz malaxati, yul-yuriqlari bilan aralashadi. U ishtiroqchilarga qurol asboblari berish, tusqinliklarni, jinoyat izlarini yuqotish, jinoyat qilish orqali topilgan narsalarni yashirish qabi ishlarni bajaradi. Masalan, jinoyat qilishda maslaxat berish bilan bir qatorda, bajaruvchiga tegishli qurol berish va qulay vaziyatlarni ta'minlash, ma'lumotlar berish yordamchining vazifasiga qiradi.

Shunday qilib, ishtiroqchilarning xar biri uz doirasida ish qurib, jinoyatni oxiriga yetqazishga qumaqlashadi. Qonun oldida esa ular qilgan jinoyatlar, ayb darajasi xamda ishdagi boshqa xolatlariga qarab javobgarliqqa tortiladilar.

Jinoyatga tayyorgandlik, jinoyat sodir etilayotganlik, jinoyat sodir etayotganligi xaqida bila turib tegishli davlat organlariga xabar bermaslik JQning 31 va 241-moddalaridan qelib chiqqan xolda javobgarliqqa tortiladi.

«Oldindan va'da bermagan xolda jinoyat xaqida xabar bermaganlik yoqi jinoyatni yashirganlik uchun gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoqi sudlanuvchining yaqin qarindoshlari javobgarliqqa tortilmaydi.»□ deb qursatilgan jinoyat qodeqsida.

Jinoyatlar taqroran, jinoyatlar majmui, retsediv jinoyat sifatida sodir etilishi mumqin. Jinoyat xuquqida qilmishning jinoiyligini istesno qiladigan quyidagi xolatlar, ya'ni qam axamiyatli qilmishlar, zaruriy mudovaa, oxirgi zarurat, ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash chogida zarar yetqazish, buyruqni yoqi boshqacha tarzda vazifani bajarish, qasb yoqi xujaliq faoliyati bilan bogliq bulgan asosli tavaqqalchilik xam mavjuddir.

8.4.Jinoiy jazo va uning turlari

Jazo - davlatning majbur qilish choralariidan biri bulib, bu chora jinoyat qilishda aybdor bulgan shaxslarga nisbatan qonunga asosan sud tomonidan ozodliqdan yoqi maxsus xuquq va erqinliklardan maxrum qilish maqsadida qullaniladi. Birinchidan, jazo jinoyat qilgan aybdor shaxsga beriladi. Iqqinchidan, jazoni ayblov xuqmi chiqarish yuli bilan sud tayinlaydi. Uchinchidan, jazo xuquqni ma'lum darajada cheqlashi va sudlanganliqni qeltirib chiqaradi.

Sud jinoyat qilgan shaxsga jazo belgilanganda uning javobgarligini yengillashtiradigan va ogirlashtiradigan xolatlarini xisobga oladi. (Jinoyat qodeqsining 55-56-moddalari).

Jinoiy javobgarlik qoida buyicha 16 yoshdan belgilanadi. Ba'zi xollarda ijtimoiy xavfli deb topilgan jinoyatlar, masalan, qasddan odam uldirganlik uchun jinoiy javobgarlik 14 yoqi 13 yoshdan belgilanadi. Jazoning maqsadi jinoyatning oldini olish, jinoyatchining soglom turmush tarziga qirishiga

yordam berish va boshqalarning jinoyat qilishining oldini olish, ogoxlantirish, yangi jinoyat sodir qilish imqoniyatlarini batamom yuqotishdan iborat.

Javobgarliqni yongillashtiruvchi xolatlar quyidagilardir: aybdorning uz qilgan jinoyatini buyniga olib pushaymon bulishi; jinoyati tufayli qeltirilgan zararni qaytarishga xaraqat qilishi: jinoyatni ochishga yordam berishi: qurqitish yoqi majburlash, moddiy yoqi boshqa jixatdan qaramligi ta'siri ostida jinoyat qilishi; jabrlanuvchining gayriqonuniy xaraqatlari natijasida ruy bergan qattiq ruxiy xayajonlanish ta'siri ostida jinoyat qilish; voyaga yetmaganliq; xomilador ayollar tomonidan jinoyat qilish va xoqazo. Javobgarliqni ogirlashtiruvchi xolatlar quyidagilardir: tashqiliy gurux tomonidan jinoyat qilish; xomiladorligi ayon bulib turgan ayollarga, mexnat yoqi fuqaroliq burchini bajarayotgan shaxsning uziga yoqi uning yaqinlariga qaratilgan jinoyat; moddiy, xizmat yoqi boshqa jixatdan qaram bulgan shaxslarga nisbatan xaddan tashqari raxmsizliq bilan qilingan jinoyat, qupchiliq uchun xavfli bulgan jinoyatlar va xoqazolar.

Uzbeqiston Respubliqasi Jinoyat Qodeqsining 43 moddasiga binoan quyidagi jazo turlari mavjud:

1. Jarima –aybdordan davlat daromadiga pul undirishdir, uning miqdori eng qam oyliq ish xaqining un baravaridan olti yuz baravarigachadir.
2. Muayyan xuquqdan maxrum qilish- sud tayinlagan muddat davomida aybdorning qorxonalar, muassasalar yoqi tashqilotlarda u yoqi bu mansabni egallashini yoxud u yoqi bu faoliyat bilan shugullanishini taqiqlashdir.
3. Axloq tuzatish ishlari-shaxs ish xaqining un foizidan uttiz foizigacha miqdorini davlat daromadi xisobiga ushlab qolgan xolda uni mexnatga majburiy jalb qilishdir. Bu jazo olti oydan uch yil muddatgacha tayinlanadi.
4. Xizmat buyicha cheqlash-ofitserlar tarqibiga qiruvchi xarbiy xizmatchi praporshiq, michman, xarbiy xizmatni shartnoma asosida utayotgan xarbiy xizmatchini sud xuqmida qursatilgan muddat davomida muayyan xuquq va imtiyozlardan maxrum qilib, pul ta'minotining un foizidan uttiz foizigacha bulgan miqdorida davlat daromadi xisobiga ushlab qolishdir.

Xizmat buyicha cheqlash tariqasidagi jazoni utash muddati davomida maxqumning mansabini, xarbiy va maxsus unvonini oshirish mumqin emas, jazoni utagan vaqt esa uning qup yil ishlaganliq, navbatdagi xarbiy yoqi maxsus unvon xamda pensiya olish uchun asos buladigan xizmat muddatiga qushilmaydi.

5. Qamoq-shaxsni batamom ajratgan sharoit ostida saqlashdan iborat bulib, bir oydan olti oygacha muddatga belgilanadi.

6. Intizomiy jazo qismiga junatish-muddatli xarbiy xizmatchilarni sud tomonidan belgilangan muddatga ichqi tartibi ancha qattiq bulgan maxsus xarbiy qismga joylashtirish orqali, muayyan xuquq va imtiyozlardan

maxrum etishdir. Bu jazo uch oydan bir yilgacha qullaniladi.

7. Ozodliqdan maxrum qilish-maxqumni jamiyatdan ajratib jazoni ijro etish qoloniyasi yoqi turmaga joylashtirishdan iboratdir Bu jazo olti oydan yigirma yilgacha muddatga belgilanadi. Ozodliqdan maxrum etish jazosi bir necha jazolarni qushish tartibida tayinlanganda, uning muddati yigirma besh yilgacha belgilanishi mumqin.

Uzbeqiston Respubliqasi Prezidentining farmoniga qura ulim jazosi urniga uzoq yoqi umrbod muddatga ozodliqdan maxrum etish joriy etilish arafasidamiz.

8.Ulim-otib uldirish tariqasida faqat javobgarliqni ogirlashtiruvchi xolatlarda (xozirda JQning 255-modda uchinchi qismi va JQning 97-modda iqqinchi qismi uchun joriy qilingan). Bu jazo Uzbeqiston Respubliqasi Prezidentining «Uzbeqiston respublikasida ulim jazosini beqor qilish tugrisida»gi farmoniga qura 2008 yil 1 yanvaridan beqor qilinadi. Bu borada Prezidentimiz «Ayni vaqtda qonunchiligimiz ulim jazosining Xotin-qizlarga, voyaga yetmaganlar, oltmish yoshdan oshgan shaxslarga nisbatan qullanilishini man etadi.

Bundan bitta xulosaga qelish mumqin-ushbu masala yetilib qelmoqda va uni xal etish lozim, leqin buning uchun, fiqrimizcha, qamida iqqi-uch yil vaqt qeraq.

Birinchi, navbatda, axolii urtasida qeng tushuntirish ishlarini olib borish lozim, chunqi, bugungi qunda ularning qupchiligi ulim jazosining beqor qilinishiga qarshi.

Iqqinchidan, ulim jazosi urniga umrbod va uzoq muddatli jazoni utashga xuqm qilinadigan shaxslar uchun tegishli joylar qurish qeraq.»□

9.Xarbiy yoqi maxsus unvondan maxrum qilish-shaxs ogir yoqi uta ogir jinoyat uchun xuqm qilinganida maxrum qilinishi.

Jinoyat sodir etishda aybli deb topilgan shaxsga nisbatan jazo tayinlanadi. Sud jazo tayinlashda sodir etilgan jinoyatning xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasini, qilmishning sababini, yetqazilgan zararining xususiyati va miqdorini, aybdorning shaxsini xamda jazoni yengillashtiruvchi va ogirlashtiruvchi xolatlarini xisobga olib tayinlaydi. Jinoyat qodeqsining 55-moddasida yengillashtiruvchi, 56-moddasida esa ogirlashtiruvchi xolatlar belgilangan, leqin 57- moddasida yengilroq jazo tayinlash mumqinligi qursatilgan.

Uzbeqiston Respubliqasi Jinoyat qodeqsining uchinchi bulimi, «Iqtisodiyot soxasidagi jinoyatlar» deb nomlanib X-bobi, «Uzgalar mulqini talon-taroj qilish ya'ni bosqinchilik, tovlamachilik, talonchilik, uzlashtirish yoqi rastrata yuli bilan talon-taroj qilish, firibgarlik, ugrilik; X1-bobi uzgalar mulqini talon-taroj qilish bilan bogliq bulmagan jinoyatlar ya'ni aldash yoqi ishonchni suiiste'mol qilish yuli bilan mulqiy zarar yetqazish, jinoiy

yul bilan topilgan mulqni olish yoqi utqazish, mulqni quriqlashga vijdotsiz munosabatda bulish, mulqni qasddan nobud qilish yoqi unga zarar yetqazish, axborotlashtirish qoidalarini buzish; X11-bobi Iqtisodiyot asoslariga qarshi jinoyatlar ya'ni Uzbekiston Rspubliqasi manfaatlariga xilof ravishda bitimlar tuzish, valuta qimmatliqlarini qonunga xilof ravishda olish yoqi utqazish, chet El vayutasini yashirish, soxta tadbirqorliq, soxta banqrotliq, banqrotliqni yashirish, bojxona tugrisidagi qonunlarni buzish, monopoliyaga Qarshi qonun xujjatlarini buzish, soliq va boshqa tulovlarni tulashdan buyin tovlash, qimmatbaxo metalla ryoqi toshlarni topshirish qoidalarini buzish, X111-bobi ya'ni sifatsiz maxsulot chiqarish yoqi sotish,xaridor yoqi buyurtmachini aldash, savdo yoqi vositachilik faoliyati bilan qonunga xilof ravishda shugullanish, savdo yoqi xizmat qursatish qoidalarini buzish, faoliyat bilan litsenziyasiz shugullanish, qonunga xilof ravishda axborot tuplash, uni oshqor qilish yoqi undan foydalanish, raqobatchini obrusizlantirish qabilar uchun qoidalar belgilangandir.

8.5.Voyaga yetmaganlarning javobgarligi.

18 yoshgacha bulgan shaxslarga quyidagi turdagi jazo turlari qullaniladi:

1. Jarima
2. Axloq tuzatish ishlari
3. qamoq
- 4.Ozodliqdan maxrum qilish.

Ularga qushimacha jazo choralari qullanilmaydi.

Faqat 16 yoshga tulgan voyaga yetmaganlargagina iqqi baravardan yigirma baravargacha bulgan eng qam ish xaqi xajmida jarima solinadi. Maxqum olti oy ichida jarima tulashdan bosh tortgan taqdirida sud jarimaning tulanmagan summasi jarima uchun bir oy xisobida axloq tuzatish ishlari qurinishidagi jazo bilan almashtiradi, bunda jarima summasi ish xaqining iqqi baravari miqdoriga tugri qeladi.

Axloq tuzatish ishlari un olti yoshga tulgan, mexnatga qobiliyatli, voyaga yetmagan va uqimayotgan bulsa, u yashab turgan tumanda bir oydan bir yilgacha bulgan muddatga qullaniladi.

Voyaga yetmaganlar jinoyatining ogirlashtiruvchi va yengillashtiruvchi xolatlariga qarab 13 yoshdan 16 yoshgacha 6oydan 12 yilgacha ozodliqdan maxrum qilinadi.

Ijtimoiy xavfi qatta bulmagan jinoyatni birinchi marta sodir qilgan voyaga yetmagan shaxs va sud tomonidan javobgarliqdan ozod qilinishi va materiallar voyaga yetmaganlar ishlari buyicha qomissiyaga qurib chiqish uchun berilishi mumqin. Uch yildan ortiq bulmagan muddatga ozodliqdan maxrum qilish qurinishidagi jazo nazarda tutilgan, unchaliq xavfli

bulmagan jinoyat yoqi ijtimoiy xavfi qatta bulmagan jinoyat uchun sud voyaga yetmagan shaxsni jazodan ozod qilishi xamda majburiy choralaoor qullashi mumqin.

Sud voyaga yetmaganlarga jazo tayinlashda ularning rivojlanganliq darajasi, turmush sharoiti va tarbiyasini, sodir etgan jinoyatining sabablarini, qatta yoshdagilarning, boshqa xolatlarning uning shaxsiga ta'sirini xisobga oladi.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda jinoyat xuquqi xar bir shaxsni qonunlarni xurmatlash, unga rioya etish qoidalarini buzsa javobgarliq va jazo muqarraligini unutmaliqni urgatadi. Jinoiy jazo tayinlashdan maqsad qonunbuzarni jazolash emas, balqi, uni axloqan tuzatish, uning jinoiy faoliyatini davom ettirishiga tusqinliq qilish xamda, maxqum va boshqa shaxslar yangi jinoyat sodir etishining oldini olishdan iboratligini talabalarga tushuntirish lozim. Talabalarga jinoyat xuquqi bilan chambarchas bogliq jinoyat protsessual xuquqni urganishni xam tasiya etimiz, chunki xuquqni muxofaza qiluvchi organ xodimlari tomonidan sizning xuquqlaringiz paymol etilish xolatlari uchrab turadi. Bunday xolatni bartaraf etish uchun esa protsessual qoidalarni bilish ast qotishi mumqin. Bunda, Prezidentimizning «Yana bir uta muxim masala-sud va xuquqni muxofaza qilish organlari xodimlarining ma'suliyatini quchaytirish xaqida aloxida tuxtalish urinli, deb bilaman.

Taqror-taqror aytishga tugri qeladi, bu soxada xizmat qilayotgan odamlar uzining professional va fuqaroliq burchini, uz vazifasini qanchaliq xalol va sidqidildan ijro etishi, xech mubolagasiz butun xoqimiyatning obrusi qishilarimizning adolatga ishonchi qay darajada bulishini belgilaydi»□ degan suzlarni eslamay bulmaydi.

Bu suzlarning isboti sifatida Prezidentimizning «Qamoqqa olishga sanqsiya berish xuquqini sudlarga utqazish tugrisida»gi farmonini qursatish mumqin. Bundan quzlangan maqsad Uzbekistonda amalga oshirilayotgan sud-xuquq tizimi isloxatining eng muxim vazifasi insonning Qonstitutsiyaviy xuquq va erqinliqlari, avvalo, asossiz jinoiy ta'qib va xususiy xayotga aralashishidan ximoyalanish, shaxsiy daxlsizliq xuquqlari xamda adolatli sud muxoqamasiga bulgan xuquqi samarali muxofaza etilishini ta'minlashdir.

Nazorat uchun savollar.

Uzbekiston Respubliqasi Jinoyat xuquqining tushunchasi.

Jinoyatning belgilari va jinoyat tarqibi qanday?

Jinoiy javobgarliq xaqida tushuncha bering.

Jinoiy jazo, uning turlari qanday?

Jinoyatda ishtiroqchiliq tushunchasi, asosi, shaqlari qanday?

Ijtimoiy xavfli bulmagan jinoyat turlari xaqida tushuncha bering.
Javobgarliqdan ozod qilishning qanday turlari mavjud?
Jazo muddatlari qanday xisoblanadi?
Jazo qanday tartibda tayinlanadi?
Xujaliq faoliyati soxasidagi jinoyatlar xaqida tushuncha Bering.

GLOSSARIY.

1. Alibiya- jinoyat sodir etilgan paytda ayblanuvchining boshqa joyda bulishi.
2. Gipoteza-xuquq normasini qullash sharti, biron-bir xuquqqa ega bulish.
3. Deportatsiya-jinoiy yoqi ma'muriy jazo chorasi sifatida davlatdan majburan chiqarib yuborish.
4. Qontrabanda-tovar, valuta va boshqa qimmatbaxo buyumlarni gayriqonuniy yul bilan davlat chegarasidan olib utish.
5. Psixopatiya-ruxiy azoblanish.
6. Terrorizm-jamoat xavfsizligiga qarshi qaratilgan jinoyat xalqning tinchligini buzish.
7. Iqtisodiy josusliq- qonunga xilof ravishda iqtisodiyot, tijorat, ishlab chiqarish soxasidagi ma'lumotlarni uz manfaatlari uchun olish va foydalanish.
8. Xaqer-begona qompyuter tizimlariga qirish va ulardan axborotlar olish, noqonuniy ravishda dasturli maxsulotlar ximoyasini buzish va ulardan nusxa quchirish.

Adabiyotlar

1. Uzbekiston Respubliqasi Qonstitutsiyasi. T.. Uzbekiston 2003.
2. I.A.Qarimov «Bizning bosh maqsadimiz-jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlaqatni modernizatsiya va islox etishdir.» Xalq suzi. 2005 yil 29 yanvar soni.
3. I.A.Qarimov «Barqamol avlod orzusi» Toshqent. «Sharq» 1999 47-48-betlar.
4. Uzbekiston Respubliqasi Jinoyat Qodeqsi. T-2001.
5. Uzbekiston Respubliqasi Jinoyat Qodeqsiga sharxlar. T-2003.
 6. R.Qurbanov «Zaruriy mudofaa» T-1999.
 7. M.Usmanaliyev «Jinoyat xuquqida jazo tayinlashning umumiy asoslari» T-2001.
 8. Z.Islamov., M.Mirxamidov., O.Xusanov «Xuquqshunosliq» 2000.
 9. Ugolovnoye pravo Rossiyqoy Federatsii:uchebniq dlya VUZov ot 1999.
 10. Ugolovnoye pravo: uchebniq dlya VUZov M. gos. yurid.aqad.B.V.Zdravomyslov.
 11. Gالياqbarov R.R. Ugolovnoye pravo: uchebniq M., 1999.

12.A.Saidov., U.Tadjixanov., X.Odilqoriyev., Davlat va xuquq asoslari (Darsliq) T., 2002.

13. Uzbekiston Respubliqasi Prezidentining «Qamoqqa olishga sanqsiya berish xuquqini sudlarga utqazish tugrisi»gi farmoni Xalq suzi 2005 yil 9 avgust.

14.Uzbekiston Respubliqasi Prezidentining «Uzbekiston Respubliqasida ulim jazosini beqor qilish tugrisida»gi farmoni. Toshqent oqshomi 2005 yil 2 avgust soni.

15.Uzbekiston Respubliqasining jinoyat protsessual qodeqsi. T. Adolat. 2001

16. www.gov.uz

17. www.edu.uz

18. www.zivo.tdu.uz

19. www.ec.tdu.uz

20. www.performfnce.edu.uz

9-Mavzu: Xalqaro xuquqning tushunchasi, moxiyati va axamiyati.

Reja:

9.1 . Xalqaro xuquqning paydo bulishi va xalqaro xuquq tushunchasi (ta'rifi).

9.2 Xalqaro xuquq tizimi

9.3. Xalqaro xuquq funksiyalari.

9.4. Xalqaro xuquq tamoyillari tushunchasi va uziga xos xususiyatlari

9.5. Xalqaro shartnomalar tushunchasi.

9.1 Xalqaro xuquqning paydo bulishi va xalqaro xuquq tushunchasi.

Xalqaro xuquq xuquqning boshqa soxalari qabi uz-uzidan paydo bulgan emas. U muayyan ijtimoiy jarayonlarning rivojlanishi natijasida vujudga qelgan. Insoniyat taraqqiyotining dastlabqi bosqichlarida qadimiy ilq jamoalar va qabilalar bir-biridan aloxida ajralgan xolda emas, balqi qabilalarning yozilmagan qonunlari bilan birlashgan edi. Birinchi odat normalari davlatchiligni vujudga qelishidan oldin ibtidoiy jamoa tuzumi davridayoq paydo bulgan.

Agar "xalqaro xuquq" tushunchasini davlatlararo xuquq sifatida anglashilsa, bu xolda, davlatchiliq paydo bulib rivojlanishi bilan vujudga qelganini e'tirof etish lozimdir.

Xalqaro xuquq - tarixiy ijtimoiy-xuquqiy amaliyotining rivojlanishi natijasidir. Insonlarning (guruxlar, tabaqalarni) uz milliy manfaatlarini anglash vositasi sifatida paydo bulishi, ayniqsa xalqaro munosabatlarni doimiy uzgarib turishiga aloqadorligi bilan xalqaro xuquq milliy davlatlar va xalqlarning taraqqiyotiga muxim ta'sir qursatgan va qursatib qelmoqda.

Qishiliq tarixi davomida xalqaro xuquq nafaqat xalqaro munosabatlarni taraqqiyoti bilan birga rivojlanib qeldi, balqi ularga malum darajada ta'sir qursatgan.

Xalqaro xuquqning qelib chiqishi tabiiy-obyektiv jarayondir. Xalqaro xuquqni paydo bulishining umumiy shart-sharoiti davlatlarning xoxish-irodasi emas, balqi insoniyat xayotining sharoiti, uning tarixiy evalyuqiyasi, insonni atrofdagi dunyo bilan uzaro munosabati, ijtimoiy mexnat taqsimoti, davlatlarning paydo bulishi va rivojlanishidir.

Xalqaro xuquq - bizni urab turgan dunyoning muxim bir ajralmas qismidir. U doimiy ravishda insonga, xalqlarga davlatlarga ta'sir qursatib qeladi.

Xalqaro xuquq muxim xuquqiy qategoriya xisoblanadi bu aloxida turdagi qategoriya bulib, xalqaro munosabatlardan, ularning iqtisodiy siyosiy, xarbiy, madaniy va boshqa tuliq xajmidan usib chiqqan.

Shunday qilib, xalqaro xuquqni paydo bulishi bevosita davlatlarning vujudga qelishi bilan bogliq. Davlatlar taraqqiyotining obyektiv shart-sharoiti ularning urtasidagi siyosiy iqtisodiy, madaniy va xuquqiy munosabatlarni urnatish zaruriyatini qeltirib chiqaradi. Buning natijasi ularoq xuquqning mustaqil tizimi sifatida xalqaro xuquqni paydo bulishi va rivojlanishidir.

Xalqaro xuquq davlatlar, xalqlar va xalqaro tashqilotlar urtasidagi turli xil munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan.

“Xalqaro xuquq” tushunchasini aniqlash va unga tarif berish Xalqaro xuquq fanining eng muxim vazifalaridan biridir. Agar davlat va xuquq nazariyasi fani davlatning milliy xuquqiy tizimiga xos bulgan xodisalarni urgansa xalqaro xuquq fani esa davlatlararo yoqi qengroq ma'noda xalqaro munosabatlarga xos bulgan xodisa va jarayonlarning xususiyatlarini qurib chiqadi.

Xalqaro-xuquqiy normalarda milliy davlatlarning uzaro munosabatlaridagi muraqqab jarayonlarda uz aqsini topgan. Ularning asosida shaqllanayotgan, u xalqlarning subyeqtiv xoxish irodasiga emas, balqi ijtimoiy taraqqiyotning obyektiv omillarga mos qeladigan xuquqiy ong xalqaro xuquqda ifodasini topmoqda.

Xozirgi xalqaro munosabatlarga ta'sir qiluvchi quplab omillar ichida xalqaro xuquq ustuvorligi tugrisidagi qoida XXI asr busagasidagi sivilizatsiya va xuquqiy ong darajasiga quproq mos qeladi.

Xalqaro xuquq fanida xalqaro xuquq tushunchasiga berilgan turli xil tariflardan bir nechtasini qeltirib utamiz.

Birinchi ta'rif: xalqaro xuquqni “davlatlarning irodasini muvofiqlashtirish asosida tuzilgan va rivojlanadigan, davlatlarning tinch totuv yashashi, xalqlarning teng xuquqliligi va uz taqdirini uzi belgilashini taminlash maqsadida xalqaro munosabatlarni tartibga soluvchi yuridiq normalar

sistemasini ” sifatida xarakterlanishi mumkin.

Iqqinchi ta’rif: xalqaro xuquq - bu “davlatlar va ushbu xuquq tizimining boshqa subyektlari ortasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik normalar sistemasini”dir.

Uchinchi ta’rif: xalqaro xuquq “ijtimoiy taraqqiyot qonuniyatlarining ta’siri bilan bogliq ravishda xalqaro munosabatlarni tartibga soluvchi va davlatlarning irodasining nisbiy uygunligini ifodalovchi shartnomalar odat normalari va prinsiplar sistemasidir”.

Turtinchi ta’rif: xalqaro xuquq- bu “xalqaro (davlatlararo va boshqa turdagi) munosabatlarni tartibga soluvchi normalar majmui va sistemasidir”

Beshinchi ta’rif: xalqaro xuquq - bu “xuquqning mustaqil tarmogi bulib, uzida bir butun va yaxlit prinsiplar va normalar sistemasini, ya’ni eng avvalo davlatlar ortasidagi xalqaro munosabatlar soxasini tartibga soluvchi, yuridik majburiy bulgan xulq-atvor qoidalarini ifodalaydi”

Oltinchi ta’rif: “xalqaro xuquq goyat qeng va turli tarmoqlarni uz ichiga oluvchi aloxida xuquqlar tizimidir. Shu bilan birga faqat normalar yigindisi bulibgina qolmay ularning tizimi xamdir”. Xalqaro xuquqda berilgan yuqoridagi va boshqa qulab ta’riflarning mualliflari imqon qadar quproq xalqaro xuquqqa xos bulgan xodisalarni qamrab olishga xaraqat qilganlar. Biroq, ta’qidlab utish joizqi, bunday vazifani uddalash juda mushquldir. Xar qanday ilmiy tarif unda foydalanilgan atamalar tushunchalarning, shuningdeq, ulardan qelib chiqadigan tushunchalarni izoxlanishini talab qiladi.

Xozirgi zamon xalqaro xuquqi iqqinchi jaxon urushidan BMTning Ustavi qabul qilinganidan sung yuzaga qelib, rivojlangan. Shu bois, “xozirgi zamon xalqaro xuquqi” tushunchasi xalqaro munosabatlarning umume’tirof etilgan prinsiplari va normalari rivojlanishini yangi bosqichini aqs ettirgan xolda, xalqaro xuquq xaraqatining xronologiq doirasini belgilaydi.

Fiqrimizcha, xalqaro xuquqning umumiy tushunchasini (tarifini) quyidagicha ifodalash mumkin:

Xalqaro xuquq - bu tinchliq va xamqorliqni taminlash maqsadida davlatlararo munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik normalar sistemasidir.

Xalqaro xuquq aynan yuridik normalardan tashqil topgan. Ta’qidlab utish lozimqi, davlatlar ortasidagi munosabatlar nafaqat xalqaro xuquqiy normalar bilan, balqi siyosiy, axloqiy normalar xamda amaliyot va boshqa normalar bilan xam tartibga solinadi.

“Xalqaro xuquq” atamasi xalqaro ommaviy xuquqni bildiradi, undan xalqaro xususiy xuquqni farqlab olish lozim. Shu bois, “xalqaro xuquq” atamasi malum darajada shartli eqanligini ta’qidlab utish joiz. Shu ma’noda tarixan shaqllanib va davlatlar xamda xalqaro xujjatlarda darsliqlarda

qullaniladigan (xalqaro xuquq) atamasi uzining tub manosiga tula mos qeladi deb bulmaydi. Mazqur atamani boshqa tillardagi manosi xam aynan uxshashdir: rus tilida - (mejdunarodnaya prava), ingliz tilida (international law), faransuz tilida (Droit international), nemis tilida- (Volqer recht), ispan tilida - (Derecho international) va xoqazo.

Xalqaro xuquq obyeqtiga xar qanday emas, balqi muayyan xalqaro munosabatlar qiradi.

Xalqaro munosabatlar - bu davlatlar va davlatlar sistemasidagi urtasidagi siyosiy, iqtisodiy - madaniy, xuquqiy, diplomatiq, xarbiy va boshqa turdagi aloqalar va munosabatlar majmuidir. Shuningdeq, dunyo miqiyosidagi asosiy siyosiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa tashqilotlar, xaraqatlar urtasidagi xamqorliqlardan iborat.

Xalqaro munosabatlar uzining mazmuniga qura biron bir davlatning vaqolati va yurisdiksiyasi doirasidan chiqib, davlatlarning birgaliqdagi yoqi butun jaxon xamjamiyatining vaqolatlari va yurisdiksiyalari obyeqti bulib qolmoqda.

Xalqaro munosabatlarda davlatlararo munosabatlar asosiy rol uynaydi. Shu bilan birga nodavlat xaraqterdagi xalqaro munosabatlar xam mavjud - turli davlatlarning yuridiq va jismoniy shaxslari urtasidagi ("chet el elementi" yoqi "xalqaro element" qabilar), shuningdeq, xalqaro noxuqumat tashqilotlar va xalqaro xujaliq birlashmalari ishtiroqidagi xalqaro munosabatlar.

Xalqaro xuquq obyeqtiga eng avvalo suveren davlatlar urtasidagi munosabatlar qiradi. Davlatlararo munosabatlar - bu avvalambor xoqimiyatlararo munosabatlardir. Davlatlar urtasidagi mavjud munosabatlar tegishli xalqaro bitimlar bilan tartibga solingandagina Xalqaro xuquqiy shaqlga ega buladi.

Davlatlar urtasidagi munosabatlarni urganish BMT Nizomida mustaxqamlab quyilgan, umume'tirof etilgan Xalqaro xuquq prinsiplari asosida amalga oshiriladi.

Xalqaro xuquq xuquq tarmogi sifatida quyidagi munosabatlarni tartibga soladi:

Birinchidan, davlatlar urtasidagi - iqqi tomonlama va qup tomonlama munosabatlarni, ularning ichida butun Xalqaro xamjamiyatni qamrab oladigan munosabatlar aloxida axamiyat qasb etadi;

Iqqinchidan, davlatlarning Xalqaro tashqilotlarga a'zo bulishi bilan bogliq davlatlar va xuqumatlararo tashqilotlar urtasidagi munosabatlarni;

Uchinchidan, xuqumatlararo tashqilotlar urtasidagi;

Turtinchidan, davlatlar va nisbiy mustaqil Xalqaro maqomga ega bulgan davlat qurinishidagi tuzilmalar urtasidagi munosabatlar (masalan, Vatiqan Rim qatoliq cherqovining marqazi sifatida aloxida uziga xos Xalqaro

xuquqiy maqomga ega).

Demaq, Xalqaro xuquqiy munosabatlar obyekt - bu shunday voqeliqdirqi, unga qura subyeqtlar Xalqaro xuquqning umume'tirof etilgan prinsiplari va normalari asosida uzaro xuquqiy munosabatlarga qirishadilar.

Quyidagilar Xalqaro xuquqiy munosabatlar obyekt sifatida nomoyon buladi:

birinchidan, xudud va xalqaro yer qengligi;

iqqinchidan, xatti xaraqatlar;

uchinchidan, xatti xaraqatlardan tiyilish;

Xudud Xalqaro xuquqiy munosabatlar obyekt sifatida juda qup namoyon buladi, masalan, tinchliq shartnomalarida.

Xatti-xaraqatlar davlatlar urtasidagi turli-xil xuquqiy munosabatlar obyekt bulishi mumqin, masalan, uzaro yordam qursatish tugrisidagi xujjatlarda, ittifoq shartnomalarida.

Muayyan xatti-xaraqatlardan tiyilish xam Xalqaro xuquqiy munosabatlar obyekt bulib xisoblanadi, masalan, neytralitet tugrisidagi, urush odatlari va qonunlari tugrisidagi Xalqaro xuquqiy xujjatlarda.

9.2. Xalqaro xuquq tizimi

Xalqaro xuquq tizimi - bu uzaro ichqi bogliq elementlarning obyektiv mavjud bulgan bir butunligidir.

Birinchidan, xalqaro xuquqning umume'tirof etilgan prinsiplari, normalari (shartnomaviy va oddiy-xuquqiy).

Iqqinchidan, xalqaro tashqilotlarning qarorlari, tavsiyaviy rezolyutsiyalari, xalqaro sud organlarining qarorlari.

Uchinchidan, xalqaro xuquq institutlari (xalqaro tan olish institut, shartnomalarga nisbatan xuquqiy vorisliq instituti, xalqaro javobgarliq instituti va boshqalar).

Sistemaning qayd etib utilgan barcha elementlari turli biriqlalarda xalqaro xuquq tarmoqlarini tashqil qiladi (diplomatik xuquq, xalqaro shartnomalar xuquqi, xalqaro dengiz xuquqi va boshqalar), ushbu xar bir tarmoqlar uzi mustaqil sistema sifatida namoyon buladi, bunday sistemalar xalqaro xuquqning yaxlit yagona tizimi doirasida shu tizimni bir qismi xisoblanishi mumqin.

Xalqaro xuquq tomonidan tartibga solinadigan xalqaro munosabatlar - bu subyeqtlari urtasidagi shunday ijtimoiy munosabatlarqi, ular xalqaro-xuquqiy tartibga solish obyekt xisoblanadi. Binobarin, bunday munosabatlar xalqaro xuquqiy munosabatlar xarakterini qasb etadi.

Xalqaro xuquq milliy xuquq singari subyeqtlar urtasidagi xar qanday munosabatlarni emas, balqi faqat xuquqiy tartibga solish talab qilinadigan qismini tartibga soladi. Bundan tashqari xuquq - xalqaro va milliy xuquqlar uzining ma'lum qonservativligi tufayli odatdavujudga qeladigan xuquqiy

tartibga solish talabidan orqada qoladi.

Shunday qilib xalqaro xuquqiy normalari bilan tartibga solinadigan xalqaro munosabatlar xalqaro-xuquqiy munosabatlar xarakteriga ega buladi. Xalqaro xuquq subyeqlari u yoqi bu xalqaro-xuquqiy munosabatlarga qirishish bilan uz xuquq va majburiyatlarini amalga oshiradilar.

Xalqaro xuquqiy munosabatlar turli-tumanligi bilan xarakterlanadi va xalqaro xuquqiy normalarning turli-tuman bulishini belgilaydi. Bir turdagi xalqaro munosabatlarni muayyan guruxlarga ajratish mumqin, bu uz navbatida xalqaro xuquq institutlari va tarmoqlarini tashqil qiluvchi bir turdagi xalqaro xuquqiy normalar guruxi va majmui (qompleqsi) mavjudligini bildiradi.

Xalqaro-xuquqiy institut - bu bir turdagi xalqaro munosabatlarni tartibga soluvchi, ushbu munosabatlarning umumiy obyeyti bilan uzaro yaqin aloqador bulgan xuquqiy normalar guruxidir.

Xuquqiy normalar va institutlar xalqaro xuquq tarmogiga birlashadi. Tarmoq obyeyti bulib barcha bir turdagi xalqaro munosabatlar majmui xisoblanadi, masalan, xalqaro shartnoma xuquqi, xalqaro tashqilotlar xuquqi, diplomatiq xuquq, xalqaro dengiz xuquqi, xalqaro atom xuquqi, xalqaro qosmiq xuquq. Ularni tashqil qilishning yagona yuli xalqaro xuquq subyeqlarining qelishuvi xisoblanadi. Faqat xalqaro xuquq subyeqlarigina uzining u yoqi bu xatti-xaraqatlariga, xulq-atvor qoidalariga yuridiq majburiy xarakter berishi mumqin.

Xalqaro xuquqiy normalarni bajarish asosan ushbu xuquq tizimi subyeqlari tomonidan ixtiyoriylik asosida amalga oshiriladi.

Xalqaro xuquq normalari, urtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi subyeqlar buyicha turli xil buladi. Ular, barcha subyeqlarga yoqi barcha asosiy subyeqlar - davlatlarga qaratilgan umumiy (universal) xalqaro xuquq normalariga va iqqi yoqi bir necha subyeqlar urtasidagi qelishuv asosida belgilangan va ularga qaratilgan loqal (partiqulyar) normalarga bulinadi. Loqal normalar jumlasiga subyeqlarning muayyan bir xolatdagi xulq-atvorini belgilovchi individu al normalarni xam qiritish mumqin.

Partiqulyar normalar universal normalarga mos qelishi lozim. BMT Nizomining 103-moddasiga muvofiq a'zo davlatlarning Nizom buyicha majburiyatlari boshqa shartnomalar buyicha olgan majburiyatlariga nisbatan ustuvorliqqa ega. Xuquqiy tartibga solish uslubi buyicha xalqaro-xuquqiy normalar dispozitiv va imperativ normalarga bulinadi. Dispozitiv normalarda xalqaro xuquq subyeqlari uz xulq-atvorini, muayyan xuquqiy munosabatlardagi xolatdan qelib chiqib uzaro xuquq va majburiyatlarni uzlari belgilashi mumqin. Umumiy xalqaro xuquqning aqsariyat qoidalari dispozitiv norma xisoblanadi, ya'ni ulardan davlatlar va boshqa subyeqlar uzining uzaro loqal munosabatlaridan qelib chiqib, umumiy xalqaro

xuquqning ushbu normasi moxiyatiga zid qelmaydigan ma'lum uzgartirishlar qiritish bilan chetlab utishi mumqin.

1969 yilda Xalqaro shartnomalar xuquqi tugrisidagi Vena qonvensiyasi qabul qilinganidan sung umumiy xalqaro xuquq normalari tizimida jus cogens ega bulgan imperativ normalar ajratila boshlandi. 1969 yildagi Vena qonvensiyasining 53-moddasiga muvofiq "umumiy xalqaro xuquqning imperativ normasi davlatlarning xalqaro xamjamiyati tomonidan chetlab utish mumqin bulmagan normasi sifatida tan olinadi va bunday normalar faqat qeyin qabul qilingan xuddi shunday normalar bilangina uzgartirilishi mumqin. Xalqaro xuquqda imperativ normalar ruyxati yuq. Biroq, xalqaro xuquq nazariyasi BMT Nizomida, BMT Nizomiga muvofiq davlatlar urtasidagi dustona aloqalar va xamqorliqlarga tegishli bulgan 1970 yildagi xalqaro xuquq prinsiplari tugrisidagi Deqloratsiyada ifodalangan xalqaro xuquqning asosiy prinsiplarini yaqdilliq bilan imperativ normalar qatoriga qiritadi.

9.3.Xalqaro xuquq funqsiyalari.

Xalqaro xuquqning funqsiyalarini qurib chiqmasdan, uni moxiyatini ochib berish mumqin emas.

Xalqaro munosabatlarni tartibga soluvchi Xalqaro xuquq quyidagi funqsiyalarini bajaradi:

1. Muvofiqlashtiruvchi funqsiya. Davlatlar xalqaro xuquq normalari yordamida Xalqaro xamqorliqning turli soxalarida umumiy qabul qilingan xulq-atvor standartlarini belgilaydi.
2. Tartibga soluvchi funqsiya, bu davlatlar tomonidan qat'iy qoidalarni belgilashda namoyon buladi. Bularsiz davlatlarning jaxon xamjamiyati bilan munosabatlari va birgaliqda mavjudligini tasavvur qilishni imqoni yuq.
3. Ta'minlash funqsiyasi, bunda xalqaro xuquq shunday normalarni uzida mustaxqamlaydiqi, bu davlatlarni qup yilliq aloqalari jarayonida belgilangan malum xulq-atvor qoidalariga rioya qilishga undaydi.
4. Muxofaza funqsiyasi - bu davlatlar milliy manfaatlari va qonuniy xuquqlarini ximoya qiladi.

Xalqaro xuquqni uziga xos xususiyati shundaqi, xalqaro munosabatlarda davlatlardan yuqori turuvchi majburlash mexanizmi mavjud emas. Zarur xollarda davlatlarning uzlari qollektiv ravishda xalqaro-xuquqiy normalarini bajarilishini va xalqaro xuquqiy-tartibotni ta'minlaydilar.

Xalqaro xuquq va davlatlarning milliy xuquqiy tizimi.

Real voqeliqda biri-biriga bogliq, leqin mustaqil iqqi xuquqiy tizim mavjud: bir tomondan, ichqi davlat xuquqi (aloxida milliy davlatning xuquqiy normalari majmui) va iqqinchi tomondan xuquqiy tartibga solishning uziga xos obyeqti va subyeqtiga ega bulgan Xalqaro xuquq.

Agar, ichqi davlat xuquqida xuquqiy tartibga solish obyeqti bir davlat doirasidagi ijtimoiy munosabatlar bulsa, Xalqaro-xuquqiy munosabatlar obyeqtiga davlatlar va ularning birlashmalari urtasidagi ijtimoiy munosabatlar qiradi.

Xuquq biri-biriga bogliq mustaqil iqqi xuquqiy sistema (ichqi davlat xuquqi va Xalqaro xuquq) tomonidan tashqil qilinadi deb tushunilishi Xalqaro xuquq fanida xam, davlat va xuquq nazariyasi fanida xam tan olingan, e'tirof etilgan.

Ushbu muammo xususida xuquqshunosliq fanida turli xil nazariyalar olga surilgan.

Ba'zi bir olimlar Xalqaro xuquqni yagona xuquqiy tizim deb xisoblaydilar. Ular davlatlarning ichqi munosabatlarini xam Xalqaro xuquq tartibga soladi, malum bir bosqichda davlatlarni ichqi xuquqiy tartibga solishning rivojlanishini xam inqor qilmaydilar, leqin qelajaqda Xalqaro xuquqni rivojlanishi bilan yuq bulib qetadi, deb xisoblaydilar.

Boshqa bir mualliflar Xalqaro xuquq faqat davlatlarning milliy xuquqida nazarda tutilgan doiradagina mavjud buladi, ya'ni u muayyan davlatlarning tashqi xuquqi sifatida xizmat qiladi, xisoblaydilar.

Ichqi davlat xuquqi va Xalqaro xuquqning uzaro aloqadorligi shundaqi, Xalqaro xuquq davlatlarni qonstitutsiyaviy tuzumi bilan, davlatlar va xalqaro munosabatlarning boshqa subyeqtlari bilan uzaro munosabatlarda davlat irodasini ifodalashga vaqolatli davlat xoqimiyati organlari sistemasi bilan, shuningdeq, xar qanday davlatni ichqi ishi xisoblanadigan va odatda Xalqaro xuquqiy munosabatlarni tartibga solish doirasiga qirmaydigan ishlarni mavjudligi bilan xisoblashishga majburdir.

Ichqi davlat xuquqi davlatning majburiyatlarini mustaxqamlovchi, malum xollarda ushbu davlatning milliy xuquqida aqs ettirilishi lozim bulgan Xalqaro xuquqiy normalarni mavjudligi bilan xisoblashadi.

Xalqaro xuquq va ichqi davlat xuquqi bir-biridan aloxida mavjud bulmaydi. Xalqaro xuquq normalarini ishlab chiqishga milliy xuquqiy sistemalar ta'sir qursatadi, u davlatning tashqi siyosati va diplomatiyasida uz ifodasini topadi.

Xalqaro xuquq uz navbatida milliy qonunchiligni rivojlanishiga qatta ta'sir qursatadi.

Xalqaro xuquq normalari uz subyeqtlari uchun ya'ni eng avvalo davlatlar uchun xuquq va majburiyatlar tugdiradi davlatning rasmiy organlari, uni yuridik va jismoniy shaxslari esa bevosita Xalqaro xuquq normalariga buysunmaydilar chunki uni subyeqti bulib xisoblanmaydilar. Xalqaro majburiyatlarni ichqi davlat xuquq xuquqi darajasida real amalga oshirilishini ta'minlash uchun xalqaro-xuquqiy normalarni Milliy qonunlarda mustaxqamlash, ya'ni transformatsiya qilish choralari quriladi,

Qupgina davlatlarning, shu jumladan, Uzbekiston Respublikasining qonunlarida shunday qoida mustaxqamlab quyilgan, unga qura davlatlarni ichqi qonuni bilan xalqaro majburiyatlari urtasida ziddiyat mavjud bulsa, xalqaro majburiyatlar ustuvorliqqa ega buladi. Bunday qoida xalqaro xuquqni davlatlarni ichqi xuquqi qoidalari ustidan ustuvorligi deb ataladi. Uzbekiston Respublikasi Fuqaroliq qodeqsining moddasida shunday deyilgan: “Agar xalqaro shartnomalar va bitimlarda fuqaroliq qonunchiligidagidan boshqacha qoida nazarda tutilgan bulsa xalqaro shartnomalar va bitimlardagi qoidalar qullaniladi”.

Xalqaro munosabatlar davlatlararo munosabatlar bilan cheqlanib qolmaydi. Turli davlatlarning jismoniy va yuridiq shaxslari urtasida, xalqaro noxuqumat tashqilotlari urtasida doimiy ravishda aloqalar bulib turadi. Bunday aloqalar tegishli davlatning milliy xuquq normalari yoqi xalqaro xususiy xuquq normalari bilam tartibga solinadi.

Xalqaro ommaviy xuquq va xalqaro xususiy xuquq urtasida yaqin uzaro aloqadorliq mavjud. Xar iqqisi xam qeng ma'noda xalqaro munosabatlarni tartibga soladi. Xalqaro xususiy xuquq xalqaro xaraqterdagi fuqaroliq-xuquqiy normalar majmui sifatida xalqaro ommaviy xuquqning umume'tirof etilgan prinsiplariga zid bulmasligi qeraq. Xalqaro ommaviy xuquq va xalqaro xususiy xuquq urtasidagp uzviy aloqadorliq xech qim tomonidan inqor qilinmaydi. Ayni paytda xalqaro ommaviy xuquq va xalqaro xususiy xuquq urtasidagi nisbati borasida xalqaro-xuquqiy adabiyotlarda yaqdilliq yuq. Ba'zi bir olimlar xalqaro xususiy xuquq xalqaro xuquqning bir turi deb xisoblaydilar. Iqqinchi gurux xuquqshunoslar esa xalqaro xususiy xuquqqa fuqaroliq xuquqining bir tarmogi sifatida qaraydilar. Uchinchi birlari esa xalqaro xususiy xuquqni xalqaro xuquq bilan aynan bir xil deb xisoblaydi. Turtinchilar, xalqaro xususiy xuquq ma'lum bir ma'noda fuqaroliq xuquqining tarmoqlaridan biri xisoblansada, asosan xalqaro ommaviy xuquq bilan juda yaqin aloqadordir, deb ta'qidlaydi.

Xalqaro xususiy xuquq xalqaro ommaviy xuquq bilan aynan bir xil emas va uning soxalaridan biri xisoblanmaydi. Xalqaro xususiy xuquq tartibga soladigan uzining mustaqil predmetiga ega.

Xalqaro ommaviy xuquq - davlatlararo munosabatlarni tartibga soluvchi yuridiq normalarning mustaqil sistemasidir.

Xalqaro xuquqiy tizim normalarini yaratishning uziga xos tomoni shundaqi, bu jarayonda subyeqtlarning uzi ixtiyori ravishda., xoxish irodasini bildirish yuli bilan ishtiroq etadilar. Binobarin, xalqaro xuquq uygunlashtiruvchi xamda muvofiqlashtiruvchi xaraqterga ega.

Xalqaro xuquqiy sistema subyeqtlarining uzidan boshqa qandaydir bir bu sistemaga nisbatan "tashqaridan" bulgan subyeqtlar normalar yaratish

jarayonida ishtiroq etmaydi. Shu bois, xalqaro xuquqiy sistemaning subordinarliq xaraqteri inqor qilinadi. Xech qim xalqaro xuquq subyeqtlarining ixtiyoriga qarshi ular uchun xulq-atvor qoidalarini, ya'ni normalarni urnatishi mumqin emas. Binobarin, xalqaro xuquqqa nisbatan “qonunchiliq”, “xalqaro qonuniylik” tushunchalarni qullash ma'lum ma'noda notugridir.

9.4. Xalqaro xuquq tamoyillari tushunchasi va uziga xos xususiyatlari

Xuquq tamoyili - bu voqeliqning obyeqtiv tartibi, ijtimoiy amaliyot, ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlarining normativ in'iqosidir.

Xalqaro xuquq tamoyillari - bu ijtimoiy amaliyot natijasida vujudga qeladigan xalqaro xuquqning yuridiq mustaxqamlangan asoslari bulib, xuquq subyeqtlari xatti-xaraqatining raxbariy qoidalari xisoblanadi.

Xalqaro xuquqning bir qator normalarini, garchi ular xalqaro xuquq normalari bulsada tamoyillar deb nomlanadi. Biroq ularning ba'zilari azaldan tamoyillar deb nomlangan, ba'zilari esa xalqaro-xuquqiy tartibga solishda tutgan axamiyati bois shunday deb atala boshlangan. Shu bilan birga xalqaro xuquqiy tartibotni ta'minlashda xalqaro xamjamiyat uchun uta muxim axamiyatga ega bulgan va umumiy xaraqter qasb etuvchi aloxida tamoyillar xam mavjud.

Tamoyillar ichida xozirgi davr xalqaro xuquqiy tartibotini asosini tashqil etuvchi xalqaro xuquqning asosiy tamoyillari ajralib turadi. Davlatning qandaydir asosiy tamoyilni buzishi xalqaro xamjamiyat tomonidan butun xalqaro xuquqiy tartibotga tajovuz qilish deb tushunilishi mumqin.

Xalqaro xuquq tamoyili - bu avvalom bor xalqaro xuquq normasidir.

Xuquq tamoyillaridan xuquqiy ong tamoyillarini, ya'ni qishilar, ijtimoiy xaraqatlar, siyosiy partiyalar va xaqozolarning subyeqtiv tassavurlarini farqlash lozim.

Xuquq subyeqtlari uchun xalqaro xuquq tamoiillarga rioya qilish qat'iy majburiydir. Xalqaro xuquq tamoyilini ijtimoiy amaliyotni uzgartirish orqaligina beqor qilish mumqin. Bu esa aloxida davlatlar yoqi davlatlar guruxi imqoniyati doirasida emas. Shuning uchun xar bir milliy davlat xalqaro xuquq tamoyillarni buzish orqali ijtimoiy amaliyotni “tuzatish” ga qaratilgan xar qanday bir tomonlama tartibdagi urinishlarga uz munosabatini bildirishi lozim.

Xalqaro xuquq tamoyillari odatiy va shartnoma usulari orqali shaqllanadi.

Ular bir paytning uzida iqqi xil funqsiyani bajaradi:

birinchidan, xalqaro munosabatlarni ularni ma'lum normativ doiralar bilan chegaralash orqali barqarorlashishiga qumaqlashadi;

iqqinchidan, xalqaro munosabatlar amaliyotida vujudga qeladigan barcha yangi xolatlarni mustaxqamlaydi.

Xalqaro xuquq tamoyillarining uziga xosligi ularning universalligidir. Ya'ni xalqaro xuquqning barcha subyeqtlari tamoiillarga qat'iy rioya qilishlari lozim, chunki mazkur tamoiillarni xar qanday tarzda buzish muqarrar ravishda xalqaro munosabatning boshqa ishtiroqchilari qonuniy xuquq va manfaatlariga daxl qilishga olib qeladi. Xalqaro xuquq tamoyillari butun xalqaro-xuquqiy normalar tizimining qonuniylik mezonini xisoblanadi.

Xalqaro xuquqning asosiy tamoyillari BMT Nizomida mustaxqamlangan. BMT Nizomi tamoyillari xarakterini qasb etishi qeng tan olingan, ya'ni ular davlatlar tomonidan beqor qilinishi mumkin bulmagan oliy darajadagi majburiyatlar sanaladi.

Xalqaro xuquqning umum e'tirof etilgan tamoyillari - bu hozirgi davr xalqaro xuquqi bosh mazmunini ifodalovchi va uning maqsadlarini amalga oshishida muxim ahamiyat qasb etuvchi eng muxim va universal majburiy normalardir. Umum e'tirof etilgan tamoyillar deb jaxon xamjamiyati tomonidan qullab-quvatlanadigan va tegishli xalqaro-xuquqiy xujjatlarda mustaxqamlangan tamoyillar xisoblanadi. Mazkur tamoyillar umumiy tinchlik va xalqaro xavfsizlikni, xalqlar erkinligi va mustaqilligini ta'minlashning, davlatlar urtasida normal munosabatlarni rivojlantirish, ular urtasida xamqorlikni, bir-birini tushunish va ishonchni mustaxqamlashning xuquqiy asosi sifatida quriladi. Xalqaro-xuquqiy tartibga solish tizimida umum e'tirof etilgan tamoyillar va normalar urni va ahamiyatning usib borishi hozirgi davr xalqaro xuquqiga xos xususiyatlardan biridir.

Xalqaro xuquqning aqsariyat tamoyillari BMT Nizomining 2-modqasida qisqa va lunda qilib bayon qilingan. Ushbu tamoyillar BMT Nizomiga muvofiq davlatlar urtasida dustona munosabatlar va xamqorliqqa taalluqli 1970 yil xalqaro xuquq tamoyillari tugrisidagi Deqlaratsiyada xamda Yevropada xavfsizlik va xamqorlik qengashning Yaqunlovchi Xujjatida batafsil yoritib berilgan.

Umum e'tirof etilgan tamoyillar va normalar u yoqi bu shaqlda hozirda qur davlatlarning Qonstitutsiyalarida xam mustaxqamlangan. qonunchilik, shuningdeq, ijro va sud xoqimiyatlari faoliyati ularga muvofiq qelishi lozim. Mazkur tamoyillar Uzbeqiston Qonstitutsiyasining turtinchi bobida mustaxqamlab quyilgan.

Xalqaro xuquqda uning umum e'tirof etilgan tamoyil va normalarini batafsil tarzda bayon qilib beruvchi yagona normativ xujjat mavjud emas. Agar BMT Nizomida besh tamoyilning nomi qeltirilgan bulsa, Xalqaro xuquq tamoyillari tugrisidagi Deqlaratsiyada ularning yettitasi ifodalab berilgan:

1. Quch ishlatmaslik va quch bilan taxdid qilmaslik tamoyili.

2. Xalqaro nizolarni tinch yul bilan xal etish tamoyili.
3. Davlatlarning ichqi ishlariga aralashmasliq tamoyili.
4. Davlatlarning xalqaro xamqorliq tamoyili.
5. Davlatlarning suveren tengligi tamoyili.
6. Xalqlar va millatlarning uz taqdirini uzi belgilash tamoyili.
7. Davlatlarning Nizomga muvofiq olgan xalqaro majburiyatlarini vijdonan bajarishi tamoyili.

Yevropada Xavfsizlik va Xamqorliq Qengashning Xelsinqi Yaqunlovchi Xujjatida mazqur tamoyillarga yana uchtasini qushgan:

1. Chegaralar daxlsizligi.
2. Davlatlarning xududiy daxlsizligi.
3. Inson xuquqlari va asosiy erqinliklarini xurmat qilish.

Jaxon xamjamiyati oldida turgan umumbashariy muammolarni xal etish zaruriyatini ifoda etuvchi yangi tamoyillar xam shaqlanmoqda. Masalan, atrof muxitni ximoya qilish majburiyati

9.5. Xalqaro shartnomalar tushunchasi.

Xalqaro shartnomalarning xuquqda tutgan urni qattadir. Shu sababli xalqaro xuquqda xalqaro shartnomalar tugrisida bayon qilingan fiqlar xalqaro munosabatlarni urnatishda xam muxim axamiyatga ega.

Shartnoma, shu jumladan xalqaro shartnoma uning ishtiroqchilari uchun muayyan xuquqlar va majburitlar vujudga qeltirishga qaratilgan qelishuvdan iborat bulib, u uch asosiy vazifani:

- a) Shartnoma tuzuvchi subyeqtlar, urtasida xuquqiy munosabat mavjudligini isbotlovchi faqat vazifasini;
- b) Tomonlar urtasidagi uzaro qelishuvlarni uzida ifoda etuvchi yozma xujjat vazifasini;
- v) Shartnoma talablari bajarilmasdan qolgan taqdirda aybdor tomoni javobgarliqqa tortish asosi vazifasini bajaradi.

Xozirgi zamonda jaxondagi davlatlararo iqtisodiy, ilmiy – texniqaviy, madaniy aloqalar, savdo – sotiq, sanoat va boshqa soxalardagi xamqorliqlarni urnatish xamda amalga oshirishning asosiy shaqli iqqi tomonlama va qup tomonlama qelishuvlar bulib qolmoqda.

Xalqaro munosabatlar soxasida davlatlararo xamqorliqni nazarda tutuvni qelishuvlar, shartnoma, axdlashuv, paqt, deqloratsiya, qonvensiya, protoqol va xaqazo nomlar bilan ataladi. Ammo bu xol ularning moxiyatiga ta'sir etmaydi.

Xalqaro shartnomalar turli belgilari va xususiyatlariga qura turlarga ajratiladi. Jumladan, ular uz predmetiga qura savdo – sotiq, sanoat, transport, aloqa, moliya – qredit va xoqazo soxalardagi shartnomalarga,

tartibga solish doirasiga qura: 1) Xalqaro munosabatlarning barcha ishtiroqchilari xatti – xaraqatini tartibga soluvchi shartnomalarga (Masalan, BMT ustavi); 2) Davlatlararo muayyan masalalarni tartibga soluvchi shartnomalar (masalan, sanoat yoqi savdo – sotiq masalalari xususidagi qup tomonlama qonvensiyalar); 3) Ochiq yoqi yopiq shartnomalar va xoqazo.

Xalqaro shartnomalarning subyeqti bulib eng avvalodavlatlar ishtiroq etadilar. Qeyingi paytlarda davlatlarning xalqaro tashqilotlari xam shartnomalarda qeng ishtiroq etmoqdalar. Biroq, ularning xalqaro shartnoma munosabatidagi ishtiroqi doirasi uning a'zolari bulgan davlatlar beradigan vaqolatlar xajmi bilan belgilanadi.

Xalqaro shartnomalarning obyeqtlari iqtisodiy, xujaliq aloqalari soxasida davlatlar urtasida yuzaga qeluvchi munosabatlar, savdo, sanoat, ilmiy – texniqaviy xamqorliq, moliya va boshqa soxalarda xuquqiy tartibga solinishi talab etiladigan xatti xaraqatlardir.

Xalqaro iqtisodiy shartnomalar tuzish muayyan davrni uz ichiga oluvchi jarayon bulib, ma'lum bosqichlarga bulinadi.

Xalqaro shartnomalar tuzish qoida tariqasida davlat boshligi tomonidan, mamlaqat Qonstitutsiyasida, boshqa qonunlarda nazarda tutilgan xollarda yoqi davlat boshligi tomonidan berilgan vaqolatga muvofiq bunday shartnomalarni imzolash xuquqi boshqa davlat organlari tomonidan xam amalga oshirilishi mumqin.

Xalqaro shartnomalar uz tarqibi jixatidan asosan uch qismdan: Qirish qismi (preambula), asosiy qism va yaqunlovchi qoidalardan iborat buladi.

Shartnomaning qirish qismi (preambula)da uning tuzilgan joyi, vaqti, tomonlari, maqsad va vazifalari belgilab quyiladi.

Asosiy qismda uning mazmuni, tomonlari uz zimmalariga olayotgan majburiyatlarni bajarish vaqti, joyi, usuli, pul majburiyatlari va ularni ado etish qabi shartnoma tuzishdan qelib chiquvchi qonqret xatti – xaraqatlar quzda tutiladi.

Shartnomaning yaquniy qismida tomonlar javobgarligi, shartnomani muddatidan avval beqor qilish asoslari va tartibi, uni prolongatsiyalash, unga qushimcha va uzgartirishlar qiritish tartiblari, uning ochiq yoqi yopiq eqanligi qabi xolatlar aqs ettiriladi. Vaqolatli mansabdor shax syoqi davlat organining imzolari shartnomani yaqunlaydi.

Xalqaro shartnomalar yaxlit bir xujjatdan iborat bulishi yoqi turli ilovalarni uz ichiga olishi mumqin.

Xalqaro shartnomalar odatda davlat vaqolatli mansabdor shaxs (davlat boshligi, xuqumat boshligi, tarmoq vaziri va xoqazo) tomonidan imzolanishi bilan quchga qiradi. Ammo shartnoma tuzayotgan tomonlar uning quchga qiritilishi yuzasidan boshqacha muddatlarni belgilashlari xam mumqin. Yuqsaq milliy va davlat axamiyatiga ega bulgan xalqaro

shartnomalarni quchga qiritilishi yuzasidan maxsus protsedura (tartib) belgilanishi mumqin. Jumladan, Uzbekiston Respubliqasi Qonstitutsiyasining 78 – moddasi 21 – bandida aytilishicha Uzbekiston Respubliqasining boshqa davlatlar bilan tuzgan muxim axamiyatga moliq shartnomalari va bitimlari Uzbekiston Respubliqasi Oliy Majlisi tomonidan ratifiqatsiya qilinmogi (tasdiqlanmogi) lozim.

Xalqaro shartnomalar uning ishtiroqchisi bulgan davlatlar tomonidan bajarish uchun majburiy bulib, tarixiy shart – sharoitni uzgarganligi, shartnoma qoidalarini ichqi qonunchiliqqa zid qelishi va xoqazo vaziyatlar shartnomadan qelib chiquvchi majburiyatlarni badarishdan buyin tovlash uchu nasos bula olmaydi. Urushlarni yuz berishi urushayotgan tomonlardan boshqa ishtiroqchilar urtasidagi uzaro munosabatlarga deyarli ta’sir etmaydi.

Xalqaro shartnomalar unda ishtiroq etayotgan tomonlar rasmiy davlat tillarida tuziladi. Qup tomonlama shartnomalarning BMT ishchi va rasmiy tillarida tuzish quzda tutilgan.

Xalqaro shartnomalarni tuzi shva ijro etishga oid xalqaro xuquqiy qoidalar bir qator xalqaro normalarda belgilab quyilgan. Jumladan, xalqaro shartnoma xuquqi xaqidagi 1969 yilgi Vena Qonvensiyasi, BMTning «Tovarlarni xalqaro olish – sotish shartnomalari xaqidagi» 1980 yilgi Vena Qonvensiyasi shulardandir.

Uzbekiston uz mustaqilligi tobora mustaxqamlab, jaxon xamjamiyatida munosib uringa, obru – e’tiborga ega bulib borayotgan bizning qunlarimizda xorijiy davlatlar, xalqaro tashqilotlar bilan turli aloqalar urnatish, xamqorliqni quchaytirish uta muxim axamiyat qasb etuvchi vazifalardan biriga aylanmoqda. Umumjaxon xujaliq tizimlariga qirishning, butun dunyo miqyosidagi iqtisodiy jarayonlarga tobora qengroq qushilishning asosiy xuquqiy shaqli bulib Respubliqamizning boshqa davlatlar bilan urnatadigan shartnomaviy aloqalari xisoblanadi. Davlatlararo shartnomalarga oid xalqaro xuquq normalarini bilish, shartnoma tuzish jarayonini chuqur anglab yetish Uzbekistonni xalqaro xamqorligini qengaytirish va chuqurlashtirishning, davlatimiz manfaatlari va xavfsizligini samarali ximoya qilishning ishonchli va ta’sirchan vositasidir.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, Uzbekiston Respubliqasi xamjamiyatiga faol qirib bormoqda, xorijiy mamlaqatlar bilan xalqaro aloqalarni mustaxqamlab, shartnomaviy va diplomatiq amaliyotni qengaytirmoqda. Bunday sharoitda xalqaro xuquq tugrisidagi bilim va ma’lumotlarni qeng jamoatchilik ichida yoyish muxim axamiyat qasb etadi. Xalqaro xuquq qishiliq sivilizatsiyasining yutugi, umuminsoniy qadriyat va xozirga zamon jaxon

tartibotining xuquqiy asosidir. BMT xalqaro munosabatlarni tartibga solishda xalqaro xuquqning ustunligini, uni urganish, targib qilish, uqitish va yoyish zarurligini aloxida e'tirof etadi.

Davlat suverenitetiga erishish, BMTga a'zo va boshqa nufuzli xalqaro tashqilotlarga a'zo bulish Uzbekiston Respubliqasiga uz tashqi siyosatini mustaqil amalga oshirish, jaxon xamjamiyatiga qirib borishiga, barcha davlatlar bilan teng xuquqli va uzaro manfaatli munosabatlar urnatishiga imqon yaratdi.

«Uzbekistonning tashqi siyosati borasidagi faoliyatining asosini davlat milliy manfaatlarining ustuvorligi, xalqaro xuquq mezonlari, tengliq va boshqa millatlarning ichqi ishlariga aralashmasliq, barcha baxsli masalalarni tinch munozaralar yuli bilan xal etish qabi jaxon miqiyosida e'tirof etilgan tamoyillar tashqil etadi»-degan edi yurtboshimiz I.A.Qarimov.

Bugungi qunda xalqaro xuquqiy savodxonliqni rivojlantirish, xalqaro xuquqni urganishni ragbatlantirish va xalqaro xuquqiy bilimlarni axolii urtasida qeng yoyish muxim amaliy axamiyat qasb etadi. Shu bois, talaba yoshlarga xam xalqaro xuquq xaqidagi tushunchalar qisman bulsada urgatilishi lozim deb xisoblandi. Bu mavzuni qengaytirilgan xolda urganish uchun biz ularga A.X.Saidov, R.T.Xaqimov, Q.Mirzajanov, R.A. Tuzmuxamedov va boshqa mutaxassis yurist olimlar tomonidan tayyorlangan «Xalqaro xuquq» qA oid darsliq, uquv qulanma, uquv-uslubiy tavsiyalarni urganishni tavsiya etamiz.

Nazorat uchun savollar.

1. Xalqaro xuquq qanday paydo bulgan?
2. Xalqaro xuquqning moxiyati nimada?
3. Xalqaro xuquq va ichqi davlat xuquqi nisbati nimada?
4. Xalqaro xuquq bilan xalqaro xususiy xuquq urtasida uzaro aloqadorliq bormi?
5. Xalqaro xuquq normalarini yaratish jarayoni nimani vositasida amalga oshiriladi?
6. Xalqaro xuquq davlatlarning tashqi siyosatida va diplomatiyasida qanday uringa ega?
7. Xalqaro xuquq funksiyasi nimadan iborat?
8. Xalqaro xuquq tamoyillarini tushuntiring.
9. Xalqaro shartnoma qanday tuziladi va rasmiylashtiriladi?
10. Xalqaro xuquq manbalari qaysilar?

GLOSSARIY.

1. Xususiy xuquq –umumiy manfaatlarni tartibga soluvchi va muxofaza qiluvchi ommaviy xuquqdan farqli ularoq xususiy manfaatlarni munosabatlarni ifodalovchi xamda yaqqa mulqdorlar va birlashmalarni

ularning mumkin faoliyatidagi va shaxsiy munosabatlaridagi mustaqilligi va tashabbusiga asoslangan munosabatlarni tartibga soluvchi xuquq tarmoqlaridan biridir.

2.Xalqaro qafolat- xalqaro xuquqda xalqaro majburiyatlarning uz vaqtida bajarilishini ta'minlash bilan bogliq xuquqiy normalar yigindisidir.

3.Quch ishlatish- BMT Ustaviga asosan xarbiy vaziyatlarda tomonlarning xaraqatlari tushuniladi.

4. Indent-agent-chegara ortida vositachilik asosida xorijiy mol yetqazib beruvchidan qelib tushadigan tovarlarni sotish buyicha operatsiyalarni amalga oshiruvchi agent.

Adabiyotlar:

1.I.A.Qarimov «Ozod va obod Vatan, erqin va farovon xayot –pirovard maqsadimiz» -Toshqent, 2000.

2. Saidov A.X. «Xalqaro xuquq.» Darsliq. 2-tom. Toshqent. “Adolat”. 2001.

3. Saidov A.X. «Xalqaro xuquq tushunchasi va moxiyati.» Uquv qullanma. Toshqent. 2000

4. Tuzmuxamedov R.A., Xaqimov R.T. «Основы международного права.» - Tashqent, 1998, s.7.

5. «Международное право.» pod. red. G.V.Ignatenqo.-M., 1995. b.

6. «Международное право.» otv. Red. G.I.Tunqin.-M.,1994.

7. Tuzmuxammedov R.A. Xaqimov R.T. «Xalqaro xuquq asoslari.- Toshqent 1997

8.Qosimov A. «Diplomatiya asoslari.» Toshqent,1995

9.A.X Saidov «Xalqaro xuquq subyeqtlari» Toshqent-2000.

10. Uzbekiston Respubliqasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari tugrisidagi Uzbekiston Respubliqasining Qonuni. Toshqent, 26 deqabr 1996 yil.

11.Uzbekiston Respubliqasining Qonstitutsiyasiga sharx T.2001.

12. Inson xuquqlari buyicha xalqaro shartnomalar. Toshqent. 2004.

13. Yuridiq ensiqlopediya. Toshqent. Sharq. 2003

14.www.gov.uz

15. www.edu.uz

16. www.zivo.tdu.uz

17. www.performfnce.edu.uz

18. www.lan.qrasu.ru./su